

Д-р Володимир Пасіка

У КРУТЕЖІ
ШАЛІ

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
Toronto — Canada
Volume XX
1979

WHIRLPOOL of MADNESS

by

Dr. WOŁODYMYR PASIEKA

TORONTO, CANADA — 1979

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Торонто — Канада

Том XX

1979

Д-р ВОЛОДИМИР ПАСІКА

У КРУТЕЖІ ШАЛУ

БІБЛІОТЕКА
МИРОНА І МАРТИ БАРАБАШ

Торонто, Канада — 1979

Copyright 1979

by Dr. W. Pasieka

Мовний редактор: мгр. Іван Манастирський

Language editor: Ivan Manastyrskyj, M.A.

Printed by
"Ukrainian Echo" Publishing Company Limited
140 Bathurst Street, Toronto, Ontario, Canada M5V 2R3

Д-Р МЕД. ВОЛОДИМИР ПАСІКА

ПРОЛОГ

— Спомини? — спитав мене мій приятель, коли побачив машинопис „У крутежі шалу”.

— Можливо, — кажу. — Пишу про події, які я бачив і пережив. Пишу про людей, з якими я був учасником-жертвою тих подій.

Історія — це процес-дія, яка відбувається послідовно за суворими законами. Теперішність — це плід минулого. В історичних процесах, подібно як в усіх процесах, є причина і наслідок — є: хто? — що? — чому? — як?

Як лікар я мав можливість — я мусів дивитися на соціальні явища, на наслідки історично-політичних подій, не згори, не через бюро політиків, не через відозви і промови міністрів, але на самих низах — у „масах” бачити жертви брутальної лапи історичної потвори.

У мене причиновий підхід до проблем і до явищ. Я шукаю причини того, що діється. Патологія — усі хвороби — це наслідки дії хвороботворчих чинників: бактерій, вірусів, отрут, механічних і психічних травм. Немає ні одної хвороби, яка постала б без причини. Немає ні одного явища, яке постало б без причини. Ніхто не може заперечити, що правильне лікування можливе тоді, коли викрита причина хвороби. Тоді можна її усунути і направити шкоди, які вона викликала.

Перед кількома роками я бачив на телевізії, як два політики високого рівня дискутували. Один з них, щоб надати більшого значення своїй тезі, сказав, що не грає жодної ролі, від якої курки походить яйце. Можливо, що для політика це так виглядає, але з тим не згодиться біолог.

Призначенням яйця є розплід. У розпліджуванні раса не байдужа. Той політик вибрав не дуже влучний аргумент тому, що він не взяв до уваги причини існування яйця і його призначення. Навіть коли взяти яйце як засіб живлення — як предмет до їдження — то і тоді не без значення, від якої курки воно походить. Яйце може бути переносником інфекції — знаний факт, який викрили і потвердили бактеріологи і вірусологи.

Питання: хто є хто? що є що? Хто є тим чинником, який формує дії на ленті буття людства? Історія — це дії людського роду. Отже, треба відповісти, яка сила володіє діями людини.

На це питання я вже дав відповідь у книжці „Думки і тіло”, яка вийшла друком у 1976 році в Торонті. Прояви психоневроз, описані в цій книжці, показують ясно і виразно, що формує світогляд і дії людини, почування і зусилля; що думка творить світогляд з понять-тямок і переживань, які людина зустрічає на шляху свого життя.

Після того, як книжка „Думки і тіло” появилася в продажі, зголосилися читачі. Перші прийшли родичі шизофреніків. На жаль, їхнім хворим не можна допомогти. У шизофреніків розлад відчущання і думання. Їх світосприймання обмежене, однонапрямне. Їх світогляд закостенілий, змінити не дається.

Прийшли психоневротики, говорили, що мали подібні, а то й ідентичні прояви, що вони поводитися так, як представлено в книжці, що їм допомогло.

Натомість були й такі, які твердили, що їм не допомогло. З розмови з ними було ясно, що вони поставилися до книжки з упередженням. Причиною такого їх наставлення був вплив іншої теорії, яка робила їх такими безкритичними, що до них не могли промовити дійсні факти. Траплялися й такі, які не були здібні думати абстрактними поняттями і їх розуміти.

На ще інших книжка дивно діяла — відштовхувала від себе, викликала ворожість до автора. Один з моїх близьких знайомих — шкільний товариш — уже більше року дивиться на цю книжку, не може приневолити себе її прочитати. Натомість засипує мене статтями з різних газет і календарів на тему психічних хворіб. Хочє тими статтями заглушити мене і мою книжку, щоб не було видно. Ми обидва з ним маємо спільного товариша зі шкільної лавки, який видав збірку поезій. Згадка про нього — про автора тієї збірки — викликає лють у мого друга. Мене зацікавив його стан. Я почав говорити з ним про інших авторів-українців. Його реакція була така сама: лють і заперечування їх значення. Так само він реагував, коли я згадував українців з іншої ділянки: торгівлі, промислу, науки, а навіть релігії.

Я спостеріг цей прояв заперечування вартости і ворожість

до всього, що своє, не тільки у мого товариша, не тільки у моїх товаришів, але взагалі в українців, з якими я мав зв'язки, не виключаючи науковців і української наукової літератури. Дивне, правдиве, сумне, але важливе — характеристичне для світогляду меншеартости і сервілізму.

„Думки і тіло” представляють дію думки — дію ідеї у поодиноких людей; „У крутежі шалу” представляє дію ідей — конфлікт світоглядів на арені народів. Це не науковий трактат, а белетристичний твір, як сказали проф. Дмитро Козій, ред. Богдан Гошовський і мгр. Іван Манастирський — твір оснований на дійсних фактах, описаних так, як вони були. Люди представлені так, як вони ті події сприймали і переживали.

Плятон, який жив майже пів тисячі років перед Христом, учив, що сфера ідей більше реальна, ніж матерія.

Парацельс, на початку 15-го сторіччя після Христа, обняв своїм геніальним розумом широке поле науки, мистецтва, філософії, медицини, релігії, астрономії, астрології. Не дивниця, що на карті історії він записаний як Парацельс Великий, Єретик, Магік. „Він збагатив лікознавство: впровадив у медичну практику препарати заліза, свинцю, міді, миш'яку, ртуті, розробив вчення про дозування ліків, підкреслив цілющі властивості мінеральних вод. Випередив далеко свою епоху” — пише У.Р.Е. „Парацельс — це не тільки піонер лікування хемічними препаратами, але і психотерапії” (Енциклопедія Брітаніка).

У цього Парацельса Великого — Єретика і Магіка — знаходимо таке: „Людина є тим, чим сама собі себе уявляє. Людина є сонцем і місяцем, і небом, заповненим зорями. Уявлення людини не завжди досконале — мистецтво і наука не є непомильні, але уявленням помагають зблизитися до правди. Уявлення панує над всіма прихованими силами природи” (У.Р.Е.).

„Те, що наука пізнає, є витвором пізнавальної діяльності людини (споглядання і мислення), існує лише в її свідомості. У просторі і часі існують не „речі в собі”, а явища (уявлення)” — каже Кант.

Владислав Татаркевіч в „Історії філософії”, том II, стор. 221 пише, що згідно з Кантом: не мисль формується залежно від предметів, але навпаки, поняття предметів залежне від мислі.

На сторінці 304 тієї самої праці В. Татаркевіча читаємо, що Шопенгауер сказав: „Світ є моєю уявою”.

Енциклопедія Британіка, том 16, стор. 357 признає Шопенгауера піонером нової філософії життя тому, що він відкрив ірраціональні імпульси буття.

На закінчення спитаймо ще Гегеля — філософа ідеаліста, якого цинить навіть Ленін — матеріяліст.

У „Феноменології духу” теоретично осмислюючи процес людської праці, Гегель висунув думку, що людина в процесі праці робить предметним те, що з початку було духовним, „опредмечує свій духовий світ” (У.Р.Е., III, 158). — Так учить Гегель — філософ, а ось так пише Іван — євангеліст: „Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог було Слово. І Слово стало тілом, і оселилося між нами”. Виразно написано, що Слово стало тілом, отже тілом не було — не було матерією, наступила матеріялізація, або, як каже Гегель, „опредмечення”.

Обслідування хворих на психоневрози призвело мене до висновку, що причиною психоневроз є мисль — ідея, яку пацієнт витворив своєю думкою, що прояви формуються як парадокс — пацієнт відчуває, що у нього є те, чого він боїться, є те, чого він хоче уникнути, те, що він бажає, щоб не було.

Матеріялізація, „опредмечування ідеї” представлене в книжці „Думки і тіло”, у частині під назвою „Образ Бога”. У психоневрозах, де бракує матеріялу для матеріялізації, недомагання залишаються у сфері відчуження.

„Метода Гегеля вимагає розглядати все в русі, в розвитку, в процесі переходу в свою протилежність. Він виходив з відкриття, що коренем будь-якого руху і життєвості є внутрішня суперечливість явищ. Гегель вперше зформулював закон взаємопроникнення протилежностей” (У.Р.Е.).

Більшовики „опредмечують” свою ідею вже понад півстоліття. Опредмечування не вдається. Динамізми протилежностей сильніші, ніж сама ідея, яку вони створили з фальшивого матеріялу — не з дійсних вартостей.

„Дійсне існування є втіленням розуму, а існування, яке не відповідає розумові, не може бути дійсним”. — Не може бути опредмеченим.

Так автори У.Р.Е. (Української радянської енциклопедії) передають принципи філософії Гегеля своїм володарям, але їхні володарі, загіпнотизовані жадобою влади, позбавлені критичизму, не можуть цього зрозуміти.

Частина перша
МАНДРІВКА НА СХІД

КВИТКИ КУПЛЕНІ

Криниця — „перла курортів” ... Такий титул завдячує столиця Лемківщини своїм мінеральним водам. Славу Криниці розніс по світу і Никифор, маляр-самоук, лемко, народжений у Криниці, де він і прожив усе своє життя. Вистави його картин розповідали про Криницю в метрополіях Європи і Америки.

„Сім міст спорило про місце народження Гомера”. Два народи спорять про національну приналежність Криниці і про національну приналежність Никифора.

**

Криниця, липень 1955. Погода прекрасна. Туристів повно не тільки в пансіонатах, але і в приватних домах.

Одного дня, в післяобідніх годинах, я приймав пацієнтів у моїм приватнім кабінеті. Стукіт у двері, почувся голос:

— Чи можна?

У відхилених дверях показалася легкосклонена голова... зовсім так, як перед війною... Невже ж...? Так, це була Анна, медсестра, з якою ми працювали разом у лікарні до червня 1941 року. Вона дивилась на мене, я дивився на неї хвилину мовчки... Врешті:

— П'ятнадцять років! — кажу.

— Так, п'ятнадцять років, але яких?! Я знала, що ви в Криниці. Бася писала мені про вас, Неля писала і Віся писала.

— Я жив у Варшаві сім літ, з Тадеєм ми служили разом у війську, працювали в тому самому шпиталі, при праці зустрічалися щоденно. Товарисько ми жили близько, відвідували себе взаємно. У нього дома зустрів я Басю і Вісю. Вибачте, помилився! Басю я зустрінув перший раз після війни у Варшаві. Ішла Маршалковською вулицею зі собачкою-пекінчиком, була дуже зайнята. Це було незадовго перед її весіллям.

— Баська мусить бути завжди „екстра”. Вже від наймолодших літ у неї завжди щось інакше: шапка така, якої ніхто не бачив, і так поставлена на голові, як ніхто інший не носить, або сукенка так дивовижно зроблена, що звертає на себе

увагу кожного. Бачите, з пекінчиком на Маршалковській у Варшаві.

— Оригінальна ваша сестра і завжди елегантна.

— О, це правда, що Баська оригінальна! Вона дійсно оригінальна. Оригінальності їй ніколи не бракує. Уже десь мій чоловік надійде. Він приїде сьогодні також до вас. Тепер пішов на пошту. Точніше — до телефонічного бюро. Він тепер дуже зайнятий, старається про дозвіл виїхати до Ізраїлю.

— То ви виїжджаєте?

— Так, робимо старання. Чоловік старається про дозвіл на виїзд, а я щоденно ходжу до костьола і молюся, щоб дозволу нам не дали. Не смійтеся! Воно дійсно так! Це правда.

— То ви не хочете їхати до Ізраїлю?

— Чи я знаю? Тут не солодко. Та й не знати, що воно ще тут буде. Їхати туди — нові люди, нове середовище. А хто його знає, що там також ще може бути? Починати знову від початку не дуже то приманливе. Ми вже не молоді!

— Це правда, що ви кажете: починати від нового не належить до приємностей. Що може бути тут, а що може бути там? Ніхто не може знати. Я думаю, що війна є більше стабільним станом, ніж мир. Загроза війни завжди існує. Мир дуже лябильний. Людство від самого початку свого існування на землі бажає миру, молиться за мир, і всі... воюють за мир. Чи це не абсурд? Тому й не дивно, що є постійно війна. Для втримання миру треба, щоб усі хотіли миру. А щоб виникла війна, вистачить рішення одного. Один вирішив воювати — і вибухає війна.

Доктор Ляндав сидів у почекальні вже кілька хвилин. Він чув, що в кабінеті хтось є, хтось розмовляє. Коли пізнав, що це голос його жінки, застукав до дверей.

— Ось і ваш чоловік, — сказав я до Анни на вид д-ра Ляндава у відкритих дверях. Він, як завжди, відколи я його знав, випрямлений, голова піднесена, усміхнений, стояв у дверях і трохи прижмуреними очима дивився на мене.

Я пильно подивився на нього. Наші очі зустрілися. Встаю, підходжу до нього... Ми привіталися і знову дивились один одному в вічі.

— Ви поговоріть собі, а я піду і вип'ю свою воду. Тепер якраз пора, — сказала Анна і вийшла.

— Розповідайте, де ви забарилися цілих п'ятнадцять ро-

ків? Чому ви не прийшли на станцію, до поїзду? Ми ж мали їхати до Тернополя разом 22 червня 1941 року!

— Так, ми мали їхати разом у неділю 22 червня 1941 року. Я мав купити квитки для вас і для себе. Купив у суботу і... маю їх тут. —

Я здивовано поглянув на нього і на квитки з датою 22 червня 1941 року. Він усміхнувся тріумфально, але гірко продовжував:

— Квитки були куплені, і ми поїхали: не разом, але ми їхали самі. Добре, що нас тоді не везли.

— Так, це велике щастя, що ми тоді їхали самі, що нас не везли. Я погоджуюся вповні з вами.

— Ми їхали тоді, але не на ці квитки. Погляньте — ці квитки ще не використані. —

Він глянув на квитки, я глянув також, відтак ми глянули один на одного пильним зором.

— Невже ж ви думаєте, що ми ще будемо мусіти їхати? — спитав я, не скриваючи збентеження.

— Трудно сказати, що воно ще може бути. Я вже наставився їхати. Хочу їхати до Ізраїлю.

— Ваша пані розповідала про те.

— Бачите, колего, воно вам може здаватися дивним. Мені надоїла вже мандрівка, мені надоїло вже кочівниче життя і страх, що я не такий, як усі інші. Мені вже надоїло почувати себе, що я чужий, що я не підходжу до загалу. Мені вже надоїло блукати все життя і не знати, до кого себе причислити. За Першої світової війни моя родина втікала від москаля до німця. У Другій світовій війні ми втікали від німця до москаля!

У міжвоєнних періодах нам також не солодко бувало: нас завжди зневажали, били. Ми завжди мусимо носити зірку Давида, для нас усюди і завжди твориться гетто.

— Чи ви думаєте, що відносини між Ізраїлем і арабами не мають великого значення?

— Я так не думаю. Це дуже важлива і небезпечна проблема. Однак є різниця між тим, що жиди переживають в Ізраїлю, і тим, що переживають в інших країнах. В Ізраїлю жиди страждають за себе, для себе і творять свою історію, вони є підметом, вони є відповідальним творцем за свої страждання. Їх страждання — це жертва, складена на вівтарі Творця за них самих. Вони не є жертвними козлами, яких про-

ковтують чужі ідоли. Там вони мають людську гідність. В інших країнах, поза Ізраїлем, жида є предметом, яким усі погорджують. Навіть коли хто з жидів є на високому становищі в чужій країні, він грає тільки чужу роль, він є в чужій шкурі.

— Докторе Ляндав, чи ви вірите, що жидівський нарід є вибраним народом?

— Безперечно, що вірю!

— Як це погодити з Божою справедливістю? Бог протегує один нарід, у цьому випадку жидівський, а кривдить інші народи.

— Людина, отже й народи мають вільну волю і самі себе вибирають. Вибирають принципи й ідеї, згідно з якими мають жити і вмирати. Духовість народу, творчість духа становить його вартість і вирішує про його вибрання. Народи самі себе вибирають перед обличчям Творця на шляхах буття... — сказав д-р Ляндав і, прижмуривши трохи очі, похилив голову.

Його відповідь загіздилася глибоко в моїй голові. Після кількох хвилин мовчанки він продовжував:

— Ви напевно спитаєте мене, чому Всемогутній Бог дозволяє на те, щоб вибраний нарід так страждав? Чому дозволив Гітлерові тортурувати і мордувати стільки жидів? Такі питання сверлували довго мою голову.

Історія жидівського народу довга — понад п'ять тисяч років, — не вистелена квітами. Візьмім до уваги хоч би: неволю єгипетську, вавилонську, римську окупацію, інквізицію, гітлеризм. А однак жидівський нарід живе. Не животіє, а живе! Його духовість займає не останнє місце в духовості людства. Здається, не багато є народів, які могли б дорівняти жидівському народові. Питання, чи великі здобутки жидів у науці, мистецтві, філософії поставали всупереч пекельним страхіттям, які жида переживали, чи завдяки тим страхіттям?

Моя жінка каже, що Христос страждав і помер на хресті, щоб спасти людство. Таке твердження видавалося мені найвіщим. Думаю, що й вам також. Але подумаймо: які наслідки для жидівства дав сатанізм гітлеризму? Що представляли собою жида перед Гітлером, а що тепер, після переходу через вогонь гітлерівського пекла? Чи жертва мільйонів жидівських мучеників пропала без жодного значення?

Жида перед Гітлером складали свої духові надбання на конта народів, серед яких вони жили. Ті великі духові вклади

не приносили жидам слави ні пошани, навпаки — заздрість і ненависть.

Питали Айнштайна, за кого будуть його уважати? — За німця, коли моя теорія справдиться, а коли не потвердиться і не буде прийнята, тоді скажуть, що я жид, — відповів він.

Мімікрія — бажання асимілюватися, втеча від жидівства, сервілізм, безхарактерність давили і розкладали жидівський народ. Жиди, погорджувані і ненавиджені, жили і вмирили під чужими прапорами і за чужі справи. У вогні і газі гітлерівського пекла жиди вмирили під прапорами Давида! Умирили за те, що вони жиди. Через комини крематорій переносилися у вічність із зорею Давида.

Уявіть собі товпу, яка різними мовами відрікається своєї національності. Уявіть собі колони мужчин, жінок і дітей, які мов закам'янілі ідуть на смерть під символом своєї національності. Скажіть мені, чи та товпа і ті колони, це протилежність, це суперечності, які виключаються в протидії? Чи згармонізованою протидією вони доповнюються?

Жиди зрозуміли, що вони не німці, не французи, не англійці, а жиди. Я хочу їхати до Ізраїлю не тому, що там ліпше, але тому, що я жид. Я хочу бути похований на цвинтарі в жидівській землі, а не на чужині — на окопиську.

В очах Ляндава блиснула іскра гніву-обурення, на устах гірка усмішка іронії і глуму.

— Христос страждав і вмер на хресті для спасіння людського роду, — каже моя жінка.

Д-р Ляндав дивився крізь вікно, понад верхів'я Яворини, прижмурив очі, склонив голову... перед жертвами крематорій. Після хвилини мовчанки вимовив:

— Містерія буття — містерія страждання.

Скрипнули двері, хтось увійшов до чекальні, з вулиці доносилися веселі вигуки дітей, тупіт кінських копит, свиснув автомобіль.

— А що ваша пані?

— Це найболючіше місце, в яке ви вдарили! Вона в основному погоджується їхати, але я знаю, що для неї буде трудно, вона робить жертву зі себе. Вона каже, що вона віруюча християнка, що для неї земля, зв'язана з життям Христа — свята. Одним словом, вона переносить центр ваги свого життя в релігійну сферу. Звичайно на старість у людини наступає пересунення центру життєвої ваги в релігійну сферу. Я почи-

наю в те вірити, що в моєї жінки таке явище наступить, а навіть, що вже наступило. І тільки тим одним я виправдую свою, все ж таки егоїстичну, постанову їхати до Ізраїлю. Я також свідомий того, що ця постанова наступила в мене більше інстинктивно, ніж розсудково. Вибачте: я забрав вам стільки часу. Обслідуйте мене і припишіть лікування.

**

Візита д-ра Ляндава і його жінки викликала навалу думок. З головою, повною думок, я вибрався на прогулянку до Криниці — села. Там була українська церква свв. Петра і Павла. Туди я й подався. У цій церкві ніхто не відправляв, відколи українців вивезено: одних на схід, до Советського Союзу, других на захід, на „земе одзискане”. Церква була відкрита, і можна було до неї вступати в кожну пору дня і... ночі. Чи насправді ніхто в ній не відправляв? Я помилився, коли сказав, що ніхто. У цій церкві не раз можна було бачити Великого Духовного. І сьогодні він був у церкві... він молився... він був на розмові з Богом... він служив Службу не при престолі, а в крилосі. Його дрібна згорблена постать виразно контрастувала з величчю його духа, яка проявлялася в його очах. Його очі то прижмурені, то широко відкриті. Він вдивлявся в престол, вдивлявся в рами іконостасу... Іконостас був без образів, іконостас був без ікон! Священослужитель вдивлявся в отвори, вдивлявся в місця, де колись були образи. Він знав ці образи; їх забрали ті, які родилися на цій землі, а яких вороги приневомили цю землю покидати. Вони покидали землю, покидали церкву. З розпукою в серці, зі сльозами в очах, своїми спрацьованими, твердими, дрижачими руками вибирали ікони з іконостасу, а на їх місце вкладали свою печаль. Він брав цю печаль на крила свого духа і заносив перед обличчя Творця, благав справедливості для свого народу. Образів не було в іконостасі, але вони були в його душі — у душі Никифора.

... Це був Никифор. Ці образи в його душі, насичені печаллю, він перетворював на картини, які так чародійно промовляють до людей у всьому світі, але до людей, які мають душу.

**

Д-р Ляндав і його жінка були в Криниці чотири тижні і виїхали. Їх поява і побут викликали і оживили в мене події

недавнього минулого, які кінофільмом виринули в моїй пам'яті і пробігали в моїй уяві.

Початок цього „фільму” — 21 червня 1941 року. Я був тоді у Львові на курсі фтизіятрів — лікарів, які займалися лікуванням туберкульозу. На цьому курсі я зустрів також д-ра Ляндава. У суботу 21 червня ми були на дитячому відділі. Лікарка цього відділу, д-р Сандауер, оповіла нам у часі товариської гутірки, що дівчина, яка приходить до неї робити порядки, сказала нині вранці, що в понеділок вибухне війна. Це видавалося нам смішним. Не тому, що вибухне війна, а тільки тому, що це сказала дівчина, та ще й точно подала день. Я не зустрічав більше ні самої д-р Сандауер, ні нікого з лікарів, які тоді були на курсі. Не раз я пригадував собі ту суботу і те, що сказала дівчина, яка так докладно визнавалася в політиці і знала добре те, чого „не знав” советський уряд і був „заскочений” нападом німців на Советський Союз.

У цю пам'ятну суботу, після обіду, я пішов на залізничну станцію купити квиток, тому що я мав намір у неділю зранку їхати додому, до Тернополя. На станції я зустрів д-ра Ляндава, який також збирався їхати в неділю зранку до Тернополя. Я мав ще того дня полагодити деякі справи і попросив д-ра Ляндава, щоб він також і мені купив квиток. Ми домовилися, що зустрінемося другого дня вранці при поїзді. У неділю вранці ми не зустрінулися, а квиток приніс мені д-р Ляндав до Криниці... у 1955 році.

**

У неділю 22 червня якийсь незвичайний шум збудив мене близько четвертої години вранці. Я виглянув крізь вікно. По вулиці ходили люди — не поспішали, ходили вільним кроком, але всі дивилися вгору. Я вийшов на вулицю.

Одні говорили, що це пробний налет, інші притишеним голосом, що — війна. Далеко і високо гули літаки, було чути вибухи: вибухали бомби, стріляли гармати. „На пасаж Міколяша впала бомба”, — сказав прохожий. „Збомбардовано аеродром”, — додав інший. Люди на вулиці почали ходити притишеним кроком, їх обличчя змінювали маску загадковості на явний вираз радості і тривоги.

Не було сумніву, що війна почалася, почалося те, чого люди чекали як визволення з большевицької каторги. Большевики своєю тиранією, своїм терором викликали страху

ворожнечу серед населення, а німців населення ще не знало.

Мій виїзд зі Львова, який я плянував від кількох днів, став невідкличною конечністю.

На станцію я дістався без труднощів, але тут постала проблема: д-р Ляндав не прийшов. Не було й поїзду, який мав їхати до Тернополя, та й не було надії, що він буде. Пасажирів, які хотіли їхати до Тернополя, була велика група. Не було іншої ради, треба було йти — пішки.

Ми йшли недовго — кілька годин. Дійшли до якоїсь малої станції, де з бічної лінії над'їхав поїзд до Тернополя. Таким щасливим ходом обставин я приїхав додому.

Вдома я довідався, що до лікарні, де я працював, приходив за мною кілька разів НКВД-ист, що кількох лікарів і багато інших осіб арештовано. Я вирішив не йти до праці, але й дома не бути. Кілька днів я переховувався в домі Стефана Решетухи на вулиці Дороша. Тут переховувався також проф. Ілярій Брикович.

У місті ставало щораз „гарячіше”. Гук гармат ставав щораз голосніший, літаки налітали частіше, відламки стрілен долітали і на подвір'я Решетухи. З дому принесли мені покликання до війська. Я вирішив, що краще військо, ніж арешт.

Згідно з картою покликання місцем мого призначення був Старокостянтинів. Перед самим Збаражем збомбардовано поїзд, яким я їхав. Я уникнув пошкодження, залишився тільки в тому, що було на мені, але з документами. Я дібрався пішки до станції. Тут сказали мені, що жодного поїзду на Схід не сподіваються, не можуть сказати, коли і чи такий взагалі буде. Я попросив службовика, щоб він на моїх документах зазначив, що поїзд, який їхав з Тернополя, був збомбардований. Він, як мені здавалося, радо це зробив і порадив мені піти з тим квитком на міліцію. „Коли вас приловлять з документами — скажуть, що ви дезертир, коли будете без документів — можуть сказати, що ви — шпигун”.

Під стіною будинку, де містилася міліція, на довгій лаві сидів ряд міліціонерів у повному виряді. Їх обличчя були масково спокійні, не зраджували сліду будь-якого почуття. Робили враження машин-роботів, здатних виконати без опору все, до чого їх заставлять.

Я приступив до першого з них і хотів спитати, куди зайти до бюро міліції. Міліціонер без слова, немов автомат, вказав рукою, куди йти. Дежурний зробив потрібну аднотацію на моїм

мобілізаційнім документі, прибав печатку, тоді зателефонував на станцію і довідався, що нема найменшої надії на будь-який поїзд на Схід; радив, щоб аж завтра біля полудня піти на станцію і спитати начальника про поїзд. Він сказав, що начальник станції обіцяв при найближчій нагоді допомогти мені дістатися до місця призначення.

Тепер було питання: де ночувати? Я знав у Збаражі кількох лікарів, вирішив піти до Білинського. Він був дома, представив мене своїй жінці, мамі і з гордістю показав мені свого сина, гарного хлопчика (біля 6 років). Сам Білинський був веселий, виглядало, що був у добром настрою. Натомість мати і жінка були стурбовані. Доктор грався зі сином. Обидва сміялися, реготалися. Та ідилічна картина батька зі сином не гармонізувала з настроєм жінки і мами. Трудно було розгадати, що було причиною правдоподібного непорозуміння. Чи то була буденна справа? Чи важлива проблема?

— Що привело вас до нашого Збаража у такий час? Що чувати в Тернополі? — спитав Білинський.

— Війна пригнала мене сюди. Я змобілізований, їхав до місця призначення. Під самим Збаражем збомбардували поїзд, я вискочив з вагона, прийшов пішки на станцію, взяв аднотацію від начальника станції, відтак пішов на міліцію, де потвердили також цей випадок на моїх документах. Нині не сподіваються жодного поїзду. Можливо, що завтра, але це також тільки правдоподібно. У Тернополі воєнний настрій: одні в паніці втікають, другі радіють, треті збентежені, на знають, що робити. Багато арештовано: д-р Мисюк, Дзядів, Воронич, адвокат Олійник. Я був останніми тижнями у Львові, приїхав до Тернополя в неділю, не можу всіх вичислити. Знаю, що арештовано багатьох, а ще більше повтікало з дому, поховалися. Я також ховався поза домом, але прислали додому карту покликання до війська. Я вирішив, що ліпше армія, ніж тюрма або й ще щось гірше. Що ви думаєте робити?

— Я не думаю рухатися з дому. До війська мене не кличуть. Мені сказали одверто, що я тут потрібний, що маю пильнувати шпиталю і хворих.

— Хто сказав вам таке?

— Секретарі партії і начальник НКВД. Вони часто приходять до мене, вони є моїми пацієнтами.

— І він їм вірить! — сказала жінка з докором.

— Чому не маю вірити? Чи те підлягає сумніву, що я по-

трібний у шпиталі, що маю лікувати хворих? — Він відповів спокійно, але рішуче, і почав говорити до свого сина по-німецькому. Мене те здивувало і водночас занепокоїло.

— Ви сказали, що до вас приходять секретарі партії і начальник НКВД! Чи вони знають про те, що ви розмовляєте по-німецькому зі своїм сином?

— Знають! Розуміється, що знають. Чому мали б не знати? Що тут злого? Вони знають, що я студіював на німецькому університеті, тим самим знаю німецьку мову. Чому не можу навчити сина тієї мови?

Він говорив до мене, а мені здавалося, що його дружина і мама споглядали на мене з тривогою. Можливо, що я сам боявся за нього і відчував, що таке саме почуття мають його рідні. Його поведінка була така самопевна, що не було жодної надії, щоб вона могла змінитися. Трудно було збагнути, чи він справді вірив більшовикам? Чи був переконаний, що німці вкоротці їх розіб'ють, що не буде вже часу втікати з дому?

— Ви говорите логічно, але не забувайте, що то війна. У війні не раз так буває, що свої не пізнають своїх і вистрілюються. Я не буду вас переконувати, але вважаю за свій обов'язок сказати вам свою думку: вам треба втекти з дому. Вам не можна тепер сидіти дома!

Д-р Білинський усміхнувся поблажливо, але не відповів нічого. Ми повечеряли всі разом, я почав прощатися.

— Ви сказали, що ви вискочили з вагона, ви нічого не маєте, крім того, що на вас. Як ви поїдете в таку дорогу? Ви не їдете додому! Подождіть, я приготую дещо для вас, — сказала мама і почала виряджати. Приготовила мені ковдру, білизну, бож їду в дорогу. Я подякував за все, попрощався і пішов.

Добрим моїм знайомим був д-р Шмаук. Він часто приїжджав до Тернополя, до туберкульозної лікарні. До нього я пішов. Він був дома зі своєю дружиною. Мій несподіваний прихід їх здивував.

— Вибачте, що приходжу так „по-татарському”, як говорилося віддавна. Тепер ми переживаємо часи, гірші від татарського лихоліття. Війна пригнала мене до вас. Я змобілізований, їду в армію. Я вискочив з бомбардованого поїзду, приходжу до вас з проханням прийняти мене на нічліг.

— Ми раді вам, просимо, будьте нашим гостем. Чим хата багата, — відповіли обидвоє. Ми сіли при столі.

— Не знаю, чи вам співчувати, чи вам завидувати? Ви йдете в армію, йдете на війну. Ми залишаємося вдома. Чия доля гірша: ваша чи наша? — сказала пані Шмаюк.

Я їх розумів, розумів їх становище. Не було в мене відваги сказати щонебудь. Всяка банальна потіха була не на місці.

— Наші рабини знали і говорили, що — згідно з писанням — має наступити страшне переслідування жидів, що те переслідування буде на землях, на яких живуть перепелиці. Чотири роки перед переслідуванням і нищенням жидів перепелиці шезнуть з тих теренів. Так сталося. Перепелиць не було і немає на землях Європи вже чотири роки. Рабини звертали на це увагу й остерігали, але ніхто в те не вірив, — сказав Шмаюк.

Настала мовчанка і зловіща тишина. Гуркіт тяжких возів і стукіт кінських копит перевалився попри хату. Шмаюк глянув крізь вікно.

— Військові вози з паками, під конвоем. Евакуація, — сказав він.

БАЗАР

Зранку прийшов післанець і повідомив мене, що за годину прибуде поїзд.

Ми поснідали, треба було мені йти. Прощання було без слів. Я знав їх думки, розумів їх тривогу і відчував, що вони знали про мої думки. У нас було одне питання: Що нам доля принесе?

Оповідання про перепелиці залишилося надовго в моїй пам'яті. Часто пригадується й досі.

Прийшов поїзд — транспорт коней. У вагоні лікаря ветеринарії я приїхав до Шепетівки. Там треба було пересідати до Старокостянтинова, до мого місця призначення. Поїзд мав відійти за кілька годин. Я використав той час і пішов до военкомату довідатися про д-ра Мущля, з яким ми виїхали разом з Тернополя. Під час бомбардування під Збаражем ми згубилися. Я знав, що він мав місце призначення — Шепетівку, але я його там не знайшов. Не можу собі пригадати, чи це було в Шепетівці, чи вже в Старокостянтинові. На мості, через який і я переходив, стояли військові вартові і перевіряли кожного

прохожого: цивільного і військового. Вимагали від усіх „наказу відступати” на письмі. Хто мав такий документ, того пропускали. У кого такого документу не було, того затримували. Яка була доля тих затриманих — не знаю.

З Шепетівки до Старокостянтинова я дістався вже без труднощів. У воєнкоматі дежурний офіцер узяв від мене документи, відкрив шафу і вийняв з неї папку. Мої документи провірив на основі документів, які були в тій папці.

— Так, ви належите до нас. Ви будете працювати в шпиталі. Зараз наша автомашина відвезе вас до готелю. Там збираються і там тимчасово будуть мешкати лікарі.

У готелі я зустрів д-ра Галушку, коменданта шпиталю, який організувався і для якого будувалися будинки. Він поінформував мене, що вже прибули два лікарі із Західної України — д-р Кляр і д-р Найгер, подав мені числа їх кімнат, дав мені число моєї кімнати, сказав, що після обіду поїдемо оглядати будову шпиталю.

До обіду ще було досить часу, я хотів познайомитися з д-ром Кляром і д-ром Найгером. У кімнаті Найгера не було нікого. Я застукав до дверей д-ра Кляра. „Ввійдіть”, — прозвучало низьким басом.

Д-р Кляр у півсидячій позиції лежав на ліжку, ноги в високих чоботях тримав оперті на кріслі, обтислі штани „райтки” яскраво зарисовували його огрядну постать. На мій прихід він піднявся, ми привіталися. Він розмовляв дуже добре по-українському, походив з Хоросткова.

Д-р Найгер був молодший, не огрядний, з живими, неспокійними очима, з яких промінювала щирість чесної, добродушної людини. Він перепросив мене, що не вміє говорити по-українському, тому що він з Тарнова; на Західню Україну втік перед Гітлером.

— Як ви дісталися з Тернополя? Тернопіль ще не зайнятий німцями? З гучу гармат можна думати, що німці вже в Тернополі, — сказав Кляр.

— Німці в Тернополі, а ми будуємо шпиталь. На мою думку, німці вже багато ближче. Чути не тільки постріли гармат, але коли добре вслухатися, чути вже скоростріли, — додав Найгер.

— Я не прямо з Тернополя. Поїзд, яким я виїхав з Тернополя, збомбардовано в Збаражі. Там я мусів чекати на поїзд

два дні. Вже не було пасажирського, але надійшов ще транспорт коней, і з ними я приїхав.

— Ви їхали в вагоні разом з кіньми? — відізався Кляр з-поза заслони диму, який виходив з його люльки. При тому він закашлявся. Кашель розвіяв димову заслону, в самій середині показалася його голова в срібисто-білому вінку диму. Можна було подумати, що це голова святого в авреолі. Така думка постала в мене, але люлька в зубах Кляра допомогла мені пізнати дійсність.

— Правду сказати, я їхав дуже вигідно. З цим транспортом коней їхав лікар-ветеринар з фельдшером. Вони мали для себе цілий вагон. Начальник станції в Збаражі поговорив з ними, і вони прийняли мене до свого товариства — так що мені, кажу вам, їхалося дуже добре. Я не мав би нічого проти того, щоб у таких умовах перебути війну.

— Сподіваюся, що ви й товариство мали добре, — продовжував розмову Кляр.

— Товариство було не погане, але трохи запорядне.

— Як це розуміти? Ви незадоволені, що вони — цей лікар ветеринарії і фельдшер були запорядні? — втрутився в розмову Найгер. Він не вмів розмовляти по-українському, але добре розумів; не раз намагався говорити, але бракувало йому ще відваги — більше, ніж слів.

Легенький стукіт до дверей.

— Ввійдіть, — промовив Кляр своїм низьким голосом.

Відкрилися двері, в дверях появився д-р Галушка в досить оригінальному одязі: чорний, з широкими крисами капелюх, чорна пелеринка, з-під якої виставали непропорційно довгі руки: пальці сягали майже до колін. Від пелерини до чорних черевиків звисали неширокі штанята. На вершку того чорного вбрання, під капелюхом, ясніло трикутне обличчя: випнуті кості вилиць, гостро закроені уста, трикутна маленька шведська борідка. Борідка спиралася на zdeформованій, випнутій угору грудній клітці. Над фізіономією і над цілою постанттю домінували чорні очі. Вони бистро дивилися на все і на всіх.

Всі, хоч ще не були в однострою, піднялися на військовий спосіб. Найбільше войовничо випнявся Кляр. Щойно тепер я побачив, який у нього величезний живіт. Кляр сидів недалеко від дверей. Галушка ввійшов до кімнати і став близько нього. Кляр, побачивши коменданта, можливо, пригадав собі ще службу в війську Франца Йосифа, стараючись при-

брати якнайвойовничішу поставу, був би своїм животом ударив коменданта, але цей на час устиг відступити. Галушка глянув дискретно на Кляра, уста його мимоволі ледве помітно ворухнулися, але нічого не сказав. Склалася дивна картина: випнутий, огрядний і великий Кляр тримав свій живіт майже на рамені маленького горбатенького Галушки. Галушка спокійно глянув на Найгера, глянув на мене. Я глянув на Найгера: він був як мур, ані не моргнув.

Картина, яку витворили Галушка з Кляром, у першому моменті викликала в мене почуття сміху. Я опанувався. Несподівано постала в мене інша, дуже поважна і переконлива думка. Я прийшов до висновку, що військова частина, у якій комендантом є Галушка, а вояком Кляр, на „передову” не піде. Це було дуже важливе „стратегічне” відкриття, зроблене вже першого дня мого перебування в війську, ще навіть без мундира.

— Ну, що ж, товариші, поїдемо оглянути будову нашого шпиталю. Підемо до їдальні, з'їмо обід. Там познайомитеся з двома лікарями: д-ром Носенко і д-ром Гурвіч. Вони обидві приїхали вчора ввечорі до нас з Києва. Тоді всі разом поїдемо оглядати будову шпиталю — сказав Галушка, відчиняючи двері при останніх словах.

У їдальні при одному столі сиділи дві жінки в середньому віці: одна білява, міцної будови, друга дрібніша, брюнетка. Білява оповідала щось з виразною зденервованістю. Її обличчя було напружене, кидала очима на всі боки, нервово рухала руками, хусточкою витирала чоло. Брюнетка слухала спокійно, з зацікавленням і зі здивуванням два рази повторила: „Дійсно, неможливо?”

Перша побачила нас білява, перервала своє оповідання, щось сказала до брюнетки. Обидві звернули свої очі в наш бік. Галушка познайомив нас з ними. Білява — це д-р Носенко, брюнетка — д-р Гурвіч. Подали обід. Галушка оповідав присутнім, що — згідно з документами, як інформував його воєнком — я був уже під німецьким бомбардуванням. Одним словом — мене вже обстріляли.

Після обіду ми поїхали оглядати будову шпиталю. Будинок, як виглядало, мав бути досить великий і — як казав Галушка — мав мати кілька поверхів, а збудовано тільки партер. Галушка показував нам, де і як будуть розміщені шпитальні відділи: інтерна, хірургія, дерматологія, рентген, лябораторія

та інше. Носенко і Гурвіч виявляли дуже велике зацікавлення всім, що говорив комендант. Кляр спустив очі і дивився з великою увагою на свої чоботи. Найгер мав поважну міну, мовчав, час від часу споглядав на мене. Гармати гули дуже виразно, але ніхто не звертав на те уваги, немов це не мало жодного значення, немов це до нас не стосувалося.

Галушка відвіз нас усіх до готелю, побажав нам спокійної ночі і від'їхав. Перед своїм від'їздом сказав нам, що має приїхати ще один „западник” — д-р Фройнд з Теробовлі.

До ночі було ще далеко, ми ще навіть не вечеряли. Гук гармат насував тривогу. Ми відчули, що побажання Галушки „спокійної ночі” було на часі. Не знати було, яка буде ніч. Не знати було, чи Галушка справді не здавав собі справи з ситуації на фронті, чи те все, що він оповідав про будову шпиталю, він оповідав щиро, чи він вірив, що цей будинок буде збудований, що будемо в ньому працювати. Він мусів більше знати про фронт, був у контакті з військовою владою, а ті мусіли знати, як представляється дійсність — мусіли вже мати відповідні накази, мусіли вже приготувляти відступ. Ми затрималися при дверях готелю.

— Мені здається, що комендант, бажаючи спокійної ночі, мав на увазі вас. Ви нині приїхали, вам треба відпочити, — сказав Кляр, звертаючись до мене. Його слова розвіяли гнітючу мовчанку, яка спаралізувала наші рухи і нашу мову по від'їзді Галушки. Ми переглянулися і розійшлися до своїх кімнат. Я був утомлений, поклався, щоб відпочити. Аж тепер я відчув, який я втомлений фізично і морально.

Не знаю, чи я спав, чи це було в сні, чи на яві. Наче на кінострічці, проходили в моїй думці події останнього тижня. Найгер стуком у двері мене протверезив.

— Що буде, те буде, але їсти треба, — сказав він, сідаючи при столі в моїй кімнаті. — Нас несе стихія. Треба вважати, щоб ця стихія нас не змела з лиця землі. Я сказав, що треба вважати; насправді мало від нас залежить. Все залежить від долі. Все залежить від Бога. Не знаю, чи ви віруючий, чи ні, але я вірю і здаюся на Бога. Одягайтеся, підемо вечеряти, — сказав він дуже поважно, встаючи з крісла. При тому він глянув глибоко мені в очі. Я не відповів нічого словами, а поглядом — таким самим, як він. Розмова душ... Я відчув, що ми стали вірними друзями, друзями в тяжких, грізних умовах війни. Подорозі ми вступили до кімнати Кляра і всі три ввійшли до їдальні.

Носенко і Гурвіч вже сиділи за столом, але вечері ще не їли — ще їм не подали. Вони були зайняті розмовою, видно було, що цікавою. Тепер Гурвіч оповідала, а Носенко слухала.

— Можна присісти біля вас? — я спитав.

— Дуже просимо, — відповіли обидві.

Подали вечерю. Ми їли мовчки, ніхто з нас не важився починати розмову. Говорити на банальні теми не годилося в час грізної ситуації, грізного невідомого. Говорити про дійсність також ніхто не відважився; ніхто не знав, як в такій ситуації підійти до дійсності. Всі мовчали, всі думали над тією самою проблемою. Кожний намагався відкрити двері грядучої грози при допомозі власного ключа, викутого зі свого власного знання, зі своїх власних переживань, зі свого власного досвіду.

Кляр старався знайти аналогію між світовою війною 1914 року і теперішньою. Тому, що це йому не вдавалося, він із ще більшою впертістю намагався знайти таку подібність: тоді воював Схід проти Заходу і тепер воює Схід проти Заходу, але тоді він, Кляр, був по боці Заходу, а тепер є по боці Сходу. Тепер бракує найголовнішого партнера по боці Заходу, бракує найбільшого авторитету — цісаря у Відні, а найголовніше: тоді воювали цісарі, а тепер воює якийсь кімнатний маляр з недокінченим студентом духовної семінарії. Чого можна від таких гультіпак сподіватися? Війна війною, цісарі воювали, але себе взаємно респектували, про своє військо дбали. Полонених трактували згідно з міжнародним правом, гонор і честь мундира та офіцерські звання шанували. Словом — противники ставилися один до одного по-лицарському. Правда, маляри показали свою правдиву дикую натуру ставленням до цивільного населення в Галичині, творенням концентраційних таборів у Талергофі і Гмінді. Що правда, то правда — під тим оглядом маляри випередили німців.

Так думав Кляр, учасник Першої світової війни, покликаний уже другий раз у ряди воюючих армій. Він прийшов до остаточного висновку: немає подібности, хіба те, що він страждав тоді і мусить страждати тепер. „Яким правом? Защо? Навіщо?“ — питався Кляр.

Стіл був трохи занижений для Кляра. До тарілки на столі він мусів нагнутися. Нагинаючися, він мусів придавити свій живіт. Він їв, але тяжко йому було сказати, чи борщ, який він їв, був смачний, чи ні. Всі його почуття були стримовані

фізичною напругою втримати потрібну позицію і психологічною напругою — інтенсивним думанням.

Скінчився борщ у тарілці, не треба було фізичної напруги, щоб утримати позицію. Вона уступила, Кляр випростувався. Фізична напруга тримала в рівновазі психологічну напругу, зменшувала-успокоювала силу думання. Фізична напруга зникла, процес думання набирає сили. Кляр подумав голосно:

— Яким правом? Защо? Навіщо?

Ми всі глянули, не без здивування, в бік Кляра, звідки чулося ці питання. Сам Кляр був також здивований. Він не знав, чому почав щось говорити.

— Кляр деколи закуняє сидячи, часом говорить крізь сон. За тих кілька днів, що я його знаю, йому таке трапилося п'ятий раз. Цікаво, що він двічі згадував Боя-Желенського, будучи в стані сну, — сказав Найгер. Він розмовляв по-польському, але всі зрозуміли.

— Д-р Кляр був знайомий з Боем-Желенським, з цим письменником? — спитала, немало здивована Гурвіч. Найгер продовжував:

— Кляр працював з Боем-Желенським у тому самому шпиталі в 1914 році. Бой-Желенський був не тільки письменником і поетом, але також лікарем, педіатром. Точніше кажучи: був раніше лікарем, а тоді став письменником. Розуміється, що так було формально, згідно з документами. Насправді він був поетом з народження, студіював медицину, працював якийсь час як лікар-педіатр, пізніше кинув медицину, віддався цілковито літературі. Цікаво, що він не любив, коли хто згадував, що він був лікарем.

— Цікаво чому? Чи лікарська професія понижує? — знову спитала Гурвіч.

— Лікарська професія для пересічної людини — почесь, але письменникові-поетові такої скали, як Бой-Желенський, не дуже відповідає. Лікар — це фахівець. Як скаати, що хірург — добрий фахівець, що він свій фах знає — це для нього похвала. Сказати, що поет — фахівець, це не тільки що не похвала, але радше догана; це окреслення, яке ставить його не серед поетів, але обнижує до рівня віршороба. Медицина — це фах, свого роду ремесло, яке пересічно інтелігентна людина може опанувати. Поет мусить поетом народитися.

— Чехов був лікарем, Руданський був лікарем, — докинула свою думку Носенко.

— Багато лікарів стало поетами, точніше — поети були лікарями, але це не гармонізує, а творить конфлікт понять. Вислів „праця лікаря” не будить жодного застереження. „Праця поета” — також можна сказати, але ліпше сказати „творчість поета”. Цим окресленням виражається, що поезія належить до ділянки духовости людини, що поезія, правдива поезія — це витвір духа, — сказав Найгер, дивлячися в бік Носенко.

— Ви говорите про духовість, про духа. Чи ви вірите в Бога? — спитала Гурвіч.

— Безперечно, що вірю.

— Як ви можете погодити віру в Бога з вашою професією? Як ви можете вірити в Бога, будучи лікарем? Наука заперечує віру в Бога. Не думаєте?

— Наука досліджує і відповідає на питання: як? Наука не відповідає на питання: хто? Наука не відповідає: хто є фактором, який все створив.

— Наука вже відповіла, що природа створила і творить все.

— Природа є предметом, але наука не знає, що є, зокрема хто є підметом.

— Астрономи відкрили планети, відкрили безмежне число соняшних систем, безмежне число галактик. У такому випадку: де є ваше небо, де є ваш Бог? Де є Його резиденція? Де є столиця Всесвіту?

— Там, де відкрили астрономи. Астрономи — як ви сказали — відкрили безмежність соняшних систем, безмежність галактик. Астрономи відкрили безмежність, відкрили необмеженість простору і необмеженість часу. Астрономи відкрили вічність. У безконечності-вічності замешкує Бог, у безконечності-вічності збудована Його резиденція — столиця Всесвіту. Не дивно, що лікар вірить у Бога. Я думаю, що треба дивуватися, що лікар не вірить в існування Бога.

— Ви не вірите в теорію Дарвіна? — було питання Гурвіч. Найгер усміхнувся і продовжував:

— Думаю, що якби Дарвін тепер жив, він сам відкликав би свою теорію. Як ви погодите гомеостаз — прагнення організму зберегти сталість фізико-хімічних, біохімічних складників, типових для кожного гатунку, з дарвінізмом? Як

ви погодите з дарвінізмом факт, що кожен живий організм противиться — і то дуже енергійно — впровадженню до нього чужих білковин? Як ви погодите з теорією Дарвіна факт, що кожний гатунок має свій специфічний метаболізм? Не дасться заперечити явища, що всяка зміна тих вартостей веде до смерті. Ціла патологія — це намагання різних патологічних факторів змінити нормальний хід фізіологічних процесів, а лікування — це спонтанне або штучне-медичне намагання тим змінам протидіяти або ті патологічні зміни усунути і повернути нормальний стан.

Кляр зорієнтувався, що Найгер зайшов задалеко в дискусії, що непотрібно розгарячився. Він підійшов до вікна, що було відчинене, виглянув на двір, подивився на небо і сказав:

— Прекрасна погода, прекрасна природа, прекрасне було б життя, коли б не було Гітлерів, які світ підпалюють, коли б замість гулу гармат пташки співали.

Дискусія перервалася. Всі звернули свій погляд у бік Кляра, який дивився крізь відчинене вікно, вихиливши голову, вдивлявся в небо. Гармати гули, наводили жах, радість, загадковість. Всі були під пресією того гулу, але ніхто про те не говорив. Всі мовчали.

Щойно по хвилині Кляр повернувся очима в залу, глянув по всіх і заговорив:

— Гармати гудуть... але спати хочеться. Ви тут говорили про Боя-Желенського. Це була велика людина. Не тільки письменник-поет, але й великий філософ. Правда, він був свого роду оригінал. Так мені здавалося тоді, коли він ще вдягав уніформу: сіру — військову і білу — лікарську. Одного разу він сказав: „Бувають ситуації, у яких найліпше перестати мислити”. Я думаю, що нам найліпше піти спати.

Всі, немов на команду, піднялися з місць і вийшли з їдальні. На коридорі Носенко і Гурвіч взяли Кляра між себе: одна підтримувала за одно рамено, друга за друге.

— Докторе Кляр, ви сказали, що найліпше не думати, що тепер найліпше для нас піти спати. А як у сні упаде стрільно на готель і нас усіх уб'є? — спитала Гурвіч напівжартом, напівповажно.

— Коли стрільно уб'є нас під час сну, то ми багато скористаємо: ми уникнемо передсмертного жаху і страждань.

Такою філософією Кляр закінчив дискусію і на цю тему. Лікарки пішли до своїх кімнат. Ми всі три зайшли до кімнати Кляра.

— Найгер, ви зайво дали себе ввести в дискусію на дуже небезпечну тему. Ви не знаєте, що в програмі більшовиків протирелігійна боротьба є одним з головних завдань, що нищення релігій є одною з головних цілей їх політики. Я сказав: знищення релігій, значить, усіх релігійних визнань — християнської релігії, жидівської, мусулманської і всіх релігій взагалі. Ви, виступаючи в обороні релігії, тим самим є проти більшовицької партії, ви — контрреволюціонер. Думаю, що ви знаєте, не треба вам пояснювати, що це значить. Я вам мушу сказати, уважаю за свій обов'язок вас попередити. Ви називаєтеся Найгер, ще до того Хаїм. Думаю, що ви знаєте, хто є Хаїм Найгер.

— Це мій стрій.

— Не в тому справа, що це ваш стрій. Коли б він був тільки ваш стрій, ще не було б біди. Цей ваш стрій — сіоністичний діяч. Це суттєве. Більшовики вважають сіоністів, подібно як українських націоналістів, за найбільших своїх ворогів, за найбільших контрреволюціонерів.

— Я читав конституцію СРСР. Там виразно написано: конституція запевняє свободу совісті, свободу віросповідання.

— Ви не добре читали. Ви не зрозуміли.

— Я читав по-польському.

— У тому ціла справа, що ви читали по-польському. Треба читати не по-польському ані по-українському, треба читати по-більшовицькому.

— По-російському?

— Ні, не по-російському, а по-більшовицькому! Я знаю таких, що одні читали конституцію по-українському, а другі по-польському: ті розуміли по-українському, а інші розуміли по-польському, але ні одні, ні другі не могли зрозуміти по-більшовицькому. Одних і других післали „на білі ведмеді”. Там вони мають доповнити едукацію. Таким, які мають затверді голови, зрубують голови. На тему свободи релігії оповім вам такий факт, який трапився в моєму містечку Хоросткові. На Судний день повна синагога людей. Це був перший Судний день за советського правління. Я був тоді в синагозі, я був начним свідком цієї події. Під час відправи входить до синагоги всім знаний у містечку драбуга, злодій-розбишака, навіть жид. Він входить до синагоги без шапки, з цигаретою у зубах, іде до престолу, сідає на престіл, одну руку тримає в кишені штанів, другою притримує цигарету — курить! Всі присутні на-

крили свої голови і закрили очі талесом. Уявімо собі, що таке сталося в іншій державі, поза Советським Союзом. Як зареагували б присутні в синагозі на таку профанацію?

— Побили б падлюку камінням! — піднесеним голосом, з обуренням відповів Найгер.

— Так, убили б камінням. Але чому не вбили того в Хоросткові?

Я не відповідав, Найгер також не відповідав.

— Тому, що ви не відповідаєте, я відповім. У Хоросткові не вбили камінням тоді нікого — не було кого вбивати! Цей драбуга, як людина, не представляв жодної вартости! Те, що він зробив, не він робив. Це робила комуністична партія через своїх представників у Хоросткові. Цей драбуга був тільки тим смердючим лайном, яке партія кинула до нашої синагоги. Кого треба було побити камінням: це лайно? Треба було побити камінням партію! Ще не був час. Ми не протестували. Протестувати проти хамства, проти насильства, проти безправ'я можна тільки в суспільстві, де панує законорправство, можна протестувати в культурному суспільстві, але не серед диких, схамілих варварів.

— „Коли Хам запанує над світом, земля здригнеться”, — зачитував Найгер.

— Я застерігаюся, що я не вважаю хамом людини вбогої: селянина чи робітника. Ми бачимо, що хамами є суспільні верхи, є верства, що володіє, є ті, які правлять державою, ширять хамство від верхів аж до низів, що їх вони, для підкреслення своєї важливости, своєї елітарности, називають „масами”. Характеристичне, що ця схаміла „еліта”, яка володіє насильством і підлими методами, говорить, що володіє в ім'я народу, в ім'я тих „темних” мас. Робить димну заслонку з „виборів” для прикриття своїх низьких, обскурих махінацій.

Я з подивом слухав того, що говорив Кляр. Я ніколи не припустив би, що у цього старого, обтовстілого лікаря така сила ненависти до схамілих суспільних верхів.

— Пізня година, гармати гудуть, а нам треба йти спати. — Я закінчив промову Кляра його власною сентенцією, яку він висловив у їдальні.

Яка буде ніч? Що принесе завтрішній день? Так думав кожний, лягаючи до ліжка.

**
*

Під час снідання Носенко повідомила нас, що Галушка пришле для нас підводу і ми зможемо поїхати на базар.

Трудно мені пригадати, який це був день тижня. Правдоподібно неділя — „виходной” день. У Сов. Союзі — базарний день.

На базарі було дуже багато людей. Селяни з довколишніх сіл попривозили свої продукти: молоко, сир, масло, пироги, варені кури, паляниці і т. п. Шум, гамір, перекликування. Словом — базар. На гул гармат ніхто не звертав уваги...

Нараз шляхом попри сам базар почало йти військо... йти... їхати. Видно було, що не в похідному порядку, а в безладі. Не було сумніву — відступають.

Носенко пізнала між відступаючими своїх знайомих, підійшла до них. Вони затрималися на краю дороги і щось з нею швидко й нервово говорили. Вона також поденервована, ловилася руками за голову, залишила знайомих — вони спішно від'їхали. Вона прибігла до нас.

— Відступаємо, швидко до підводи!

Гармати гули вже недалеко, гул був голосний. Не тільки гули гармати, затарахкотіли кулемети. Люди почали спішно з базару розходитися. Ми прибігли до підводи: кінь порозпрягався, візника немає.

— Ради Бога, запрягайте коня, — голосила Носенко, але сама не вміє запрягти коня. Гурвіч також не вміє. Кляр напевно вміє, але вдає, що не вміє, поглядає на мене. З його погляду бачу, що він хоче, щоб я не запрягав. Найгер приглядається до того всього ніби спокійно, але і з його фізіономії бачу, що він також радше за те, щоб не запрягати. Носенко і Гурвіч голосять:

— Запрягайте, ради Бога! Запрягайте!

Дивлюся на них і також не знаю, чи вони голосять щиро, чи грають комедію. Я перестав дивитися на присутніх, перестав їх бачити. Почав думати сам: німецький полон?... Гітлерівський полон?... Гітлерівці — їх я бачив у Грацу. Параноїдні, запаморочені психопати... порозумітися з ними трудно, вони безкритичні. Господар, у якого я мешкав у Грацу, герр Айхлер був гітлерівцем. Він не раз в параноїдній екстазі виголошував такі речі... Я тоді слухав його як ненормального. Ану ж це правда! „Полонені — царські солдати в німецькій неволі працювали в лісі біля нашого села; вони падали від вітру, а німецькі жовніри, які їх пильнували, не дозволяли кинути між них кусок хліба чи картоплі”... — так оповідали

мені люди в моєму селі, так записано в пам'яті й совісті нашого народу. Такі думки бистро пролетіли в мене в голові.

Запрягати коня не було потреби. Доктор Галушка прислав вантажник, і ми хутко повернулися до готелю, а відтак ще скоріше поїхали на станцію.

КАЧАНІВКА

На станції був рух, але паніки не було. Всі рейки були заставлені ешелонами, які йшли зі заходу на схід. Всі ешелони були переповнені людьми, головню жінками і дітьми. У переповненому вагоні, сидячи на наплечниках чи інших торбах, ми доїхали зовсім спокійно до Прилук.

У Прилуках ми одержали мундири. Вони були старі, правдоподібно ще з перших років революції: черевики полатані, чорні обмотки, що давно були зняті з уживання. У Прилуках було в тому часі багато військових, всі були добре оягнені. Всі звертали на нас увагу, ми виглядали як партизани. Не дуже приємно було ходити в такому мундирі. Тепер Кляр, досвідчений вояк двох воєн, пояснив нам, що не треба собі з того нічого робити, треба бути задоволеним. Це безсумнівний знак, що ми не доступно тієї „чести“: нас на „передову“ не пішлють.

— Не думаю, що ви хочете показати свою „доблесть“ і дослужитися хрестів, — сказав він, посмоктуючи свою люльку і ховаючи своє обличчя за димовою заслоною.

Робити не було що, наш шпиталь не був „розвернений“. Ми жили від снідання до обіду, від обіду до вечері. Вешталися вулицями міста і почали відчувати приємність з того, що нас усі обсервували і дивилися на нас як на дивовижу. Найбільшу сенсацію викликавав наш комендант. Він був дуже діловий, для себе вистарав новий мундир і парадував у ньому по вулицях міста, а за ним завжди юрба дітей. Вони такого ніколи не бачили: маленький чоловічок, горбатий, з довгими руками, в офіцерській уніформі, з грізною марсовою міною. Де він не був би — за ним юрба дітей.

Ми були заквартировані в готелі. Там було багато офіцерів різних служб, різних ступенів. Ми часто пересиджували в голю і приглядалися до тих офіцерів, які дуже діловито входили і виходили.

— То „нудельман“, — говорив зі сарказмом Найгер за кожним разом, коли пізнавав в офіцерському мундирі жида. Чим

вищий був офіцерський ступінь, тим з більшим сарказмом, з більшою їдкою він вимовляв „нудельман”.

— Найгер, скажіть мені, чому ви так їх ненавидите, називаєте їх „нудельманами”? Вони жиди. Чи тому ви їх так називаєте? — спитав я.

— Вони були жидами, але перестали бути. Я відчуваю в них комуністів. Для жидів комунізм — то загибель для народу. Жидівська духовість, основана на жидівській релігії, зберегла жидів, розсіяних по цілому світі, дала їм силу витримати тяжкі переслідування і залишитися народом. Відберіть жидам релігію, зробіть їх інтернаціоналістами — вони утопляться в чужих морях. Подруге, жиди, живучи серед іншого народу, не можуть дозволити собі на те, щоб підтримувати таку партію, якої даний народ не хоче. Вони, щоб прислужитися кліці, яка є при владі, а якої даний народ не хоче, яку даний народ ненавидить, викликають проти себе і проти жидівства ненависть, вони стають пропагандистами антисемітизму.

— Не всі жиди в офіцерських мундирах є комуністами! — звернув я увагу.

— Я не кажу, що всі, я не всіх називаю нудельманами, а тільки тих, у яких я відчуваю, що вони комуністи.

— Як ви можете відчувати?

— Дуже просто: хтось виглядає мені, що він жид, гляну йому в очі; коли він подивиться на мене байдуже — зовсім правдоподібно, він не жид. Коли ж на мій допитливий побіжний погляд усміхнеться — тоді я знаю, що він не жид і знає про те, що він схожий на жида і що я помилився. Тоді я також знаю, що він не є антисеміт. Жид-асимілятор, який хоче ховати своє жидівське походження, відповідь поглядом, повним гніву й обурення. Жид-комуніст при такій конфронтації опустить очі і приспіненим кроком відходить. Бувають і такі: у першому моменті опустить очі, засоромиться, але зараз підносить зухвало голову, не подивиться мені в очі, також приспінено відходить. У антисеміта на самий мій вид, головню тепер у мундирі, спалахує ненависть, він готовий до погромів. Правдивий жид радіє, як мене побачить.

— Бачу, що ви не сидите тут без діла, а займаєтеся важними студіями.

— Безперечно, що так. Думаю, що ви не будете дивуватися тому, що я, жид, цікавлюся антисемітизмом. Це має для

мене основне, життєве значення. Я опинився в новому середовищі. Чи для мене може бути байдужим, як це середовище настроєне супроти мене і супроти таких, як я? Я свідомий того, що я є в війську російської імперії, що в цьому війську сконцентровані представники з усіх теренів цієї імперії, що уряд цієї імперії при помочі „охрани” — тодішніх енкаведистів вирежисерував був судовий процес проти Бейліса, на якому виступали як „свідки” російські науковці і священники. Так, священники, які вірять у те саме Святе Письмо, що жиди, які вірять у жидівських пророків, вірять у Бога Сіону, свідчили, що жиди вживають до печення маці кров християнських дітей.

Я пригадав собі, що я щось таке чув, і кажу:

— Я колись чув таке, але воно зробило було на мене враження такої дурноти, що я навіть не думав над тим. Не можу пригадати, хто говорив таке — то було давно, але пригадую собі, що то була дуже обмежена людина.

Кляр у півлежачій позі, з простягненими ногами, сидів у глибокому кріслі, кутив люльку і вдивлявся в клуби диму, які містично підносилися вгору. Він слухав нашої розмови мовчки, але тепер, звертаючися до мене, промовив:

— Ви не читали про „справу Бейліса?” То було таке голосне!

— Ні. Я читав про „справу Драйфуса”, але про „справу Бейліса” — ні.

— Ви також не знаєте, що то було в Києві? Так, то було в Києві. Може будете знати, чому то було в Києві?

— Думаю, що того не трудно догадатися. Коли це робив уряд за допомогою державного апарату, надав справі важливості авторитетами науковців і духівництва, то це мусить бути важлива державна справа, це мусить бути політика.

— Так, то була політика, але яка мета такої політики? Як ви думаєте?

— Думаю, що така сама, як була у французького уряду в „справі Драйфуса”: звалити вину за наслідки своєї нездарности на іншого, в тому випадку на Драйфуса, — відповів я.

Знову забрав голос Найгер:

— Формально виглядає, що „справа Драйфуса” і „справа Бейліса” подібні. Можливо, що режисери „справи Бейліса” вчилися у режисерів „справи Драйфуса”. Французька мова була мовою російських „аристократів”. Безперечно, що ро-

сійські верхи, які вирежисерували „справу Бейліса”, читали твори, які писав Еміль Золя. Подібність є в режисерії, і помисел виглядає запозичений у французів, але в суті є велика різниця. Французькі військові кола зфабрикували судовий процес, осквернили особу капітана Драйфуса, оскаржуючи його фальшиво в злочині, але злочині, який людина могла б учинити. Правда, що оскверненням Драйфуса-жида вони загострили антисемітизм. Російські правлячі кола, російська „аристократія” зфабрикуванням процесу проти Менделя Бейліса осквернили в макабричних злочинах жидівську релігію, осквернили жидівський народ, осквернили юдаїзм. Колего Пасіка, ви сказали, що ви читали про „справу Драйфуса”, а про „справу Бейліса” ви чули з розмов з людьми. Іншими словами, ви довідалися з „усного переказу”. Справа Драйфуса не перейшла до усного переказу. Справа Бейліса перейшла і в усному переказі існує й тепер, гноїть ґрунт, на якому буйно виростає „погроми”, які можуть при нагоді буйно розквітнути. Погром — російське слово і означає продукт російської фабрикації. Чому процес Бейліса відбувся в Києві? На це питання дайте ви відповідь, — сказав Найгер, звертаючись до мене.

— Безперечно, що факт, що Петербург режисерував справу Бейліса, але відіграв у Києві, має свою вимову. Російські правлячі кола заплянували сіяти не тільки що, але і де. Їм ішлося про спалах антисемітизму — і то в Україні. Макабричність процесу вже тим самим, що той процес відбувався в Києві, оплюгавлював Україну і українців, не зважаючи на те, що то був витвір „аристократів духа і крові”, представників „високої культури великого русского народа”. Антисемітизмом, який вони сіяли і вирощували в Україні, доказували перед світом „дикунство” українців, виправдували свої злочини супроти України і українців і, samozрозуміле, доказували konieczність своєї окупації України.

Найгер хвилину мовчав; виглядало, що він щось інтенсивно думає; загадково усміхнувся, неначе сам до себе, а до мене каже:

— Тепер мені зрозуміле, чому справа Бейліса мала бути грана ще у Фастові. Це не вдалося, але воно свідчить, що справа Бейліса мала бути об'їзною. Мали в пляні грати її в інших містах. До таких висот доходять „аристократи духа і крові”!

У Прилуках ми були яких два тижні. Гул гармат був дедалі голосніший. Гармати злющо ревіли, нам треба було забиратися.

Ми знову на колесах. У Фастові, у віддалі якого півкілометра від станції, нас вивантажили. Поїзд, яким приїхали, відійшов. Ми осталися в чистому полі. По обох боках залізничних рейок простягалися широкі українські лани. По тому боці, по якому наш шпиталь вивантажився, простягався лан конюшини. Погода була соняшна; спека, як у липні буває. Така погода ніби запрошувала німецькі літаки. Вони не дали на себе довго чекати. Почалося бомбардування. Ми розбіглися, як зайці, по лані конюшини. Німці присвятили всю свою увагу станції, яка на рівному, широкому просторі приманювала їх здалека. Ми розбіглися по широкому лані конюшини й ховалися від бомб і від кулеметів, якими могли почастивати нас з літаків. Задні частини тіла лежачих ницьма в конюшині членів шпитальної залого, випняті вгору, виглядали немов купи землі над норами кротів, розкинені по лані. Німці, правдоподібно, також не могли розпізнати членів залого шпиталю по задній частині тіла і конюшини не бомбардували. Другого дня на світанні бомбардування почалося знову і тривало аж до полудня.

Як виглядала залізнична станція після налетів, тяжко сказати. Здалека маячили станційні будинки і курився дим.

Коло полудня появилися хмари. Деся далеко гриміло, небо затягалось, збиралось на дощ. Гармати змагалися з громовицею. Літаки зникли з овиду. Підставили поїзд — відкриті платформформи. На платформформи навантажено майно шпиталю: від лікарських кабінетів до кінської упряжі включно. Кожен старався знайти собі місце, де можна було б приміститися і забезпечитися перед дощем. Всі бігали вздовж поїзду, кождий на свою руку шукав місця. На одній з платформ стояла кінна санітарка, крита брезентом. Пробігаючи біля цієї платформформи, я почув голос — хтось мене кликав. У дверях санітарки вихилені голови Носенко і Гурвіч: „Швидко заходьте сюди, ще є місце!” Я без надуми вскочив на платформформу, подали мені руку — я був у санітарці. Там було може з шість осіб. Всі сиділи, як хто міг, на упряжі для коней, розкиненій на дні санітарки. Під час громовиці і в світлі блискавки я подякував моїм приятелям за таку велику прислугу, яку вони мені зробили в таку зливу, що вже починалася. Не встиг я сісти,

як у віддалі двох платформ появився Найгер, а за ним Кляр. Кляр задиханий, рукавом витирає чоло, мокре від поту чи від дощу. Дощ уже надобре линує. Гурвіч і Носенко моментально вихилилися з санітарки і почали кликати Найгера і Кляра. Найгер поміг Кляркові, а відтак сам ускочив на платформу. На платформі втомлений Кляр мусів трохи віддихнути на дощі, відтак з допомогою інших примістився в санітарці. Найгер увійшов останній, примістився при самих дверях, які з трудом удалося зачинити.

Дощ-злива. Маса води лилися по стінах санітарки, мов водоспад. Громи били безперестанку, блискавки пробивалися крізь віконця і освітлювали санітарку, мов рефлектори. Поїзд котився на схід. Злива і гromовиця. „Горобина ніч”, подумав я.

— Горобина ніч — кажу до Носенко.

— Горобина ніч — повторила поважно Носенко.

— Горобина ніч — повторило ще кілька голосів у санітарці. Ніхто більше не говорив. Всі розуміли себе взаємно. На обличчях усіх малювався спокій і... задоволення. Всі розуміли, що ця злива і гromовиця прогнали німецькі літаки, охоронили нас від бомбардування.

Вночі ми приїхали до Києва. Місто було повите темрявою. Всі рейки — як далеко можна було бачити в час в'їзду нашого поїзду на станцію — були зайняті ешелонами. Ніч була спокійна, тільки бальон протилітунської загороди маячів над нами в нічній темноті.

Над ранком наш поїзд виїхав з Києва, переїхав міст на Дніпрі; ми були на лівобережній Україні. Минули Дарницю, і яких дві години їзди від Дарниці наш поїзд затримався на невеличкій станції.

Сонце виглянуло із-за овиду. Здивовано, немов застрашене, крадькома оглядало землю. Кров'ю злита земля червоним кольором віддзеркалювалася в його поверхні. Помалу, але рішуче підіймалося сонце над поверхню землі, всією своєю потугою давало засилля життю, боронило живучий світ від нищівної сили осатанілого людства.

Немов бджоли в перший весняний день з вуликів, висипалася залага шпиталю з поїзду. Кожна і кожний оглядали себе, оглядали інших. Всі були ще мокрі після зливи. Тільки наша група була суха і своїм виглядом будила здивування і заздрість. „Де ви були?” — кожен питав. Навіть комендант, мокрий і змерзлий, прийшов до нас і досить шорстко запитав:

„Де ви були в час бурі і зливи, що ви зовсім сухі?“ Злість його обняла, коли ми сказали йому, що ми були в санітарці. Видно, він не міг собі простити, що забув про санітарку і не примістився там зі своєю жінкою і сином, на яких також не було сухої нитки.

Сонце пригрівало, порозстелювана одіж швидко сохла. Сніданок також спричинився до поправи настрою. На всі боки, як оком глянути, зеленіли і золотом пишалися розлогі поля. Люди сиділи маленькими групами на траві, гуторили, сміялися — раділи, деякі почали ходити, а то й бігати, випростовуючи м'язи і кості, любувалися відчуттям існування власного тіла. Забулося, що війна. В одній групі хтось оповідав щось дуже веселе. Його оповідання було перериване вибухом реготу. Я підійшов ближче і почав прислухатися.

— Йосип оповідає про нашого аптекаря і його пригоду під час бурі, — сказав до мене один зі слухачів. Йосип продовжав:

— Я примістився біля якоїсь великої і тяжкої скрині. Думаю, що це апарат Рентгена. Спину притиснув я до цієї скрині і думаю: хоч спина залишиться сухою. Думаєте, що це помогло? Де там! Як почало лляти, не тільки лляло на мене згори, але ще й з усієї поверхні великої паки. Я почувся неначе в річці. Мені було мокро і холодно, але я мусів реготати. Уявіть собі: в розі п'ятак — а п'ятак була така зі стояками в рогах — дивлюся: наш аптекар приміщується. Нічого дивного. Кожний намагався приміститися, як міг. Бачу, він щось притащив зі собою, щось досить довге, пов'язане шнурками. Він розв'язує шнурки, підносить це щось угору, закладає на стовп і прив'язує до стовпа; прив'язав, оглянув згори вниз, попробував, чи міцне, задоволено сам до себе всміхнувся. Видно, був утомився роботою, хвилину відпочив і розпростер. Парасоль! — аж крикнув я зі здивування. От хитрун, думаю, може і для мене знайдеться там місце. Не встиг я мого бажання додумати до кінця, а вітер, як гурган, закрутив, зламав парасоль, поніс угору. Аптекар відрухово простягнув руки, хотів ловити парасоль, але, на щастя, не встиг, а то могло його схопити. Парасоль зі шаленою швидкістю погнав угору. Куди його занесло? Можливо, аж до німців, і там він їх наполохав. Аптекар, опустивши руки, стояв і глядів угору вслід за парасолем, а дощ на нього лляв.

Йосип скінчив оповідати, але не сміявся. Не сміявся Йосип, не сміявся ніхто з присутніх. Запанувала мовчанка.

Доктор Штейнлюхт, можливо — найстаріший віком у шпиталі, але, не заважаючи на свій вік, завжди веселий, завжди з почуттям гумору, заговорив:

— Аптекарь — трохи оригінал. Він старокостянтинівський. Ми не раз мали з нього потіху. Парасоль він узяв зі свого городу. Це була його гордість. Він любив уліті під цим парасолем відпочивати, гостей приймати. Маса анекдотів про цей парасоль ходила по місті. Між іншим, говорили, що він цей парасоль тримає на городі тільки в погідні, лагідні дні; у спеку і дощ забирає до кімнати. Інші казали, що він відкриває його взимі кожного дня на годину в кімнаті і відпочиває під ним. Були й такі, які говорили, що він кожної ночі бере парасоль до кімнати і спить під ним. Тому, коли я почув, що Йосип почав про аптекаря і його парасоль, мені відразу стало смішно і я зареготався на все горло, як візник. Слухаючи оповідання Йосипа про пригоду аптекаря другий раз, мене вже не збирало на сміх. Образ, який збудував своїм оповіданням Йосип у моїй уяві, тримається в мене і викликав цілий ланцюг думок. Можливо, що і теперішнє наше становище причиняється до того, що цей епізод з парасолем не видається смішним, але радше трагічним, — сказав Штейнлюхт.

— Всі наші парасолі, які ми будували мозольною працею протягом довгих років, ціле наше життя схопив буревій війни, — сказав хтось за нашими плечима. Всі оглянулися: за нами і над нами (ми сиділи на землі) стояв доктор Кляр. Це були його слова. Ми, слухаючи Йосипа, не зауважили, як Кляр підійшов і також прислухався, а відтак сказав те, що ми почули.

Свист льокомотива — але не того, що нас привіз. Свист доносився з віддалі. До нас зближався поїзд з протилежного напрямку, ніж ми приїхали, ішов на Київ. Крізь ритмічний стук коліс і сичання льокомотива доносився спів. Ще раз залунав свист, по кількох хвилинах льокомотив затримався. З вагонів висипався рій солдатів у нових уніформах, молодих. Їхали на фронт. Їм назустріч повибігали медсестри і солдати з охорони нашого шпиталю. Зустрінулася молодь двох ешелонів — одні їхали від фронту... другі на фронт. Гамір, сміхи, а то й пісні розходилися, стелилися широко по полях. Ми, які слухали оповідання про пригоду з парасолем, підійшли ближче, пригляда-

лися до радіючої, повної енергії молоді... молоді, повної життя.

Тепер ми спостерегли, що в недалекій віддалі від станції були невеликі кущі, правдоподібно дикої рожі. Біля кущів стояло кількох людей і льорнетами нас обсервували. З кущів стреміли гирла зеніток. Кожен з нас відрухово глянув на небозвід. Пригадався Фастів, пригадалася дійсність.

Черговий наш постій був у Качанівці, Чернігівської області, район Ічня. Тут серед лісів, у величавій палаті, збудованій у бароковому стилі, поміщено наш шпиталь. Серед лісів багато озер і ставів. Квартиру приділено нам, „западнікам” — Кляріві, Найгерові і мені разом.

Треба зазначити, що Галушка, який старався бути дуже „марсовим”, відносився до нас прихильно. Те саме можна сказати і про інших лікарів і офіцерів у шпиталі. Атмосфера серед залози шпиталю була приязна-дружня. Правда, на початку зазначилося суперництво, свого роду боротьба за владу між офіцерами медичної служби і офіцерами інтендантської служби. Комендант наказав відправу всіх офіцерів. Відправа була дуже коротка, такої відправи я більше ніколи не бачив. „Командуючим персоналом у шпиталі є лікарі!” — проголосив комендант, ударив при тому кулаком у стіл і вийшов. Відправа була скінчена. Ніхто не промовив ні одного слова. Всі спокійно розійшлися. Виявилось, що непоказний горбатий Галушка... був великий. Тоді ми зрозуміли, чому військова влада назначила його комендантом.

Після відправи Кляр, Найгер і я проходжувалися по парку. До нас підійшов д-р Штейнлюхт.

— Як вам подобалася нинішня відправа? — спитав нас Штейнлюхт, усміхаючися. Ми переглянулися. Відповів Кляр:

— Думаю, що це була чудова відправа під кожним оглядом: і за формою і за змістом.

— Так думаєте?

— Безперечно. Те, що він розв'язав одним реченням, в одній хвилині, це давня і клопітлива проблема. Це проблема не тільки нашого шпиталю. Я пам'ятаю, те саме було ще в австрійській армії. Інтендантура завжди намагалася понизити значення лікарів. Тепер це ще більше скомплікувалося, поставили інші роди служб, які є, властиво, до помочі лікарям, але навпаки — уважають, що лікарі мають бути їм до помочі. Мені Галушка нині дуже заімпував, — обгрунтував свій погляд Кляр. На це знову Штейнлюхт:

— До того, що ви сказали, докторе Кляр, треба ще додати наш специфічний, советський фактор, який відіграє тут важливу роль. У перших роках советської влади назначали на начальників медичних інституцій людей, які часто нічого не мали спільного з медициною. Їх назначали на адміністративні посади директорів шпиталів, поліклінік і т. п. Це робилося з двох причин: поперше тому, що не було стільки лікарів, щоб ними обсаджувати адміністративні становища; подруге, це роблено і з політичних мотивів, щоб маси включити в правління державою, згідно з тим, що сказав Ленін: „Кожна куховарка повинна вміти правити державою”. Добре ще було, коли такий начальник був (чи була) настільки розумною людиною і хотів (чи хотіла) знати, що знання медицини вимагає медичних студій. Тоді такий начальник радився лікарю, і все було сяк-так. Найгірше було, коли такому начальникові переверталось в голові і він починав думати, що він знає більше медицини, ніж лікарі. Тоді виходило не раз смішно, часто трагічно. Це може видаватися дивним, але воно правдиве. Найбільше було клопоту, коли таким директором ставала медсестра або акушерка. Таким відразу переверталось в голові. У нас директора шпиталю чи поліклініки часто називають головним лікарем. Уявіть собі: така медсестра чи акушерка стає „головним лікарем”! Вона переконана, що вона справді головний лікар, що її фахові кваліфікації стали більші від фахових кваліфікацій усіх лікарів, усіх спеціальностей у даній інституції. А ще як вона піде на зібрання Обласного відділу здоров'я, де часто бувають справжні головні лікарі — як ви переконаєте цю бідолашну людину, що вона не головний лікар?! Тепер уже це минуло, але ще є директорами медичних інституцій не-лікарі. Тепер є закон, що директором шпиталю чи поліклініки має бути лікар. Не завжди можна лікаря дістати. Наші лікарі не хочуть іти на адміністративні посади. У нас кажуть, що шануючий себе лікар не йде на адміністративні посади. Не знаю, чи ви чули. Це знають у цілому Сов. Союзі. Проф. Бурденко сказав до свого сина, який записався на медичний факультет: „Учися і пам'ятай, що коли добре навчишся — будеш лікарем, коли зле — будеш „головним лікарем”-директором.

**

Третього чи четвертого дня нашого перебування в Качанівці Кляр, Найгер і я проходилися після вечери по те-

рені шпиталю, по парку. Так підійшли ми під головний будинок, під палату, збоку. Під стіною палати, на маленькому стільчику, сидів старий чоловік — худий, засохлий, мов мумія. Він сидів, немов у глибокій задумі, немов вигрівався в промінні сонця, що заходило і ледве гріло. Чи він завважив нас, чи ні, тяжко було сказати. Він сидів спокійно, не ворухився, дивився вниз, підперши свою щоку однією рукою, опертою ліктем на коліні, друга рука опиралася на уді. Він не бачив нас? Чи не дивився на нас? Ми були для нього байдужі. Щойно коли ми переходили попри нього і Найгер заговорив до нас по-польському, він ожив, підняв на нас свої очі.

— Добрий вечір! — сказали ми з Кляром до нього по-українському.

— Добрий вечір, — відповів він також по-українському, поглянув на нас допитливим зором і каже:

— Ви лікарі, ви з Польщі, розмовляєте по-польському?

— Так, я з Тарнова, — відповів Найгер по-польському.

— Ви з Тарнова, біля Кракова; був я там колись. Давно це було, дуже давно. Я мав тоді може 17 років. За такий час Тарнів, напевно, так змінився, що я не пізнав би його. Тарнів, напевно, не пізнав би мене також, — сказав він і усміхнувся своєю беззубою щокою.

— Ви з Польщі? Коли ви звідтіля виїхали? — запитав знову Найгер по-польському.

Старик почав тоді говорити зовсім добре по-польському.

— Я там був з моїм паном Тарновським. Я був жокеєм і з панами об'їздив цілу Європу: Відень, Берлін, Париж, Лондон, Мадрид, багато міст.

— Як давно ви тут?

— Під цією стіною я пересидів кілька поколінь: світову війну, революцію, колективізацію, п'ятирічки. Тепер нова війна почалася.

— Як це розуміти, що ви пересиділи під цією стіною?

Старий подивився на Найгера, на мене з Кляром та й каже:

— Коли моє здоров'я і вік уже не дозволяли мені бути жокеєм, пани зробили мене сторожем цієї палати. Тоді я замість того, щоб сідати на коня, сів на цей стілець. Того враження, яке я мав, сідаючи перший раз на цей стілець, я не забув і досі. Тоді і в перші роки моєї праці на цьому новому становищі я мав почуття пригноблення. Мені здавалося, що

я викинений поза рами життя, цілковито zdegradований. Я сів тоді на цьому місці і відходив від поразення чорними думками. Я мав тоді враження, що мене скинено з балькона високого поверху на вулицю. Життя жокея не таке легке. Треба постійно над собою працювати, щоб утриматися в добрій формі, треба постійно вправляти, щоб бути справним. Це постійне бажання дійти до щораз ліпшої форми і щораз ліпшої справності, бажання досягнути досконалість, було для мене найбільше приманливе, це творило чар і суть мого життя. Чи ви можете усвідомити момент перемоги? Чи ви переживали коли у житті почуття перемоги, почуття, що ви перший досягнули мету? Мета! Прямувати до мети! Це дає почуття щастя! Тепер розумієте, що це значить з жокея стати сторожем? Правда, сторожем такої прекрасної палати... Тепер я сідаю на цьому стільці, змучений життям, сідаю тут і відпочиваю, з мінuloго черпаю силу, щоб досягнути мій віз до кінця. Сідаю на расові коні, щоб набрати сили тягнути тачки, на які я з расових коней пересів.

— Ви самотні? Немає у вас родини?

— Я самотний. Немає в мене родини і ніколи не було. Я не був ніколи жонатий.

Прикро нам стало і жаль старика. Ми мовчали, не знаходили питання, яке можна б було поставити в тому моменті. Він поглянув на нас і каже:

— Для жокея, такого, як я, не легко оженитися, не легко знайти жінку, яка розумілася б на перегонах коней. Можливо, що відрізнити коня від корови декотра ще могла б навчитися. Але чого я того коня чіпляюся, його мучу і себе мучу, того вже жодна жінка не зрозуміла б. Подружжя, в якому одне одного не розуміє — це каторга.

Качанівка — дуже гарна місцевість: парки, ліси, озера, стави, квіти, гриби, а звір'я всякого, а скільки птиць! Ходжу по лісі — я не сам: кругом мене кипить життя. Не раз видається мені, що це не ліс, а гіподром: такий галас, такий шум, такий рух, як на перегонах. Я не сам.

Качанівка — не глушина. Яке минуле Качанівки? Скільки тут було письменників, поетів, музиків, композиторів, філософів! Недалеко звідсіля, підете цією алеєю, вийдете на невелику поляну, там побачите величезний дуб. Це Дуб Шевченка. Шевченко тут часто перебував. Він багато зі своїх поезій тут написав. Качанівка належала до Тарновських. Вони цінили

Шевченка, він тут перебував, у його честь названо цей дуб. Недалеко від Дуба Шевченка є курган Куліша. Куліш також тут бував. Його пам'яті присвячено цей курган.

Качанівка належала до Тарновських, Терещенків. Терещенки посвоячилися з німцями. Говорять люди, що хтось із цих спадкоємців-Терещенків живе в Німеччині. Тихцем люди оповідають, що цей спадкоємець має тепер прийти.

Старик поглянув на нас, неначе б злякався, немов на своє оправдання додав:

— Це люди розказують. Я таке чув та й вам сказав. Чого люди не говорять! Що тут діялося в революції? Прийдуть одні, побудуть, — втікають; приходять другі — теж втікають; приходять треті... Скільки разів хотіли спалити палату! Мені завжди якось удавалося оборонити: то вговорити, то викупити грішми, горілкою, м'ясом або тютюном. Так усе проминуло. Знову війна почалася. Тепер прийшли ви. Хто після вас?

Старий задумався Тема вичерпана. Питання: Хто після вас? Відповіді не було! Старий задумався, немов задрімав. У трансі інтуїцією намагався розв'язати питання: Хто прийде після нас?

Ми хвилину постояли і спокійно відійшли, тихо, щоб не розбудити старика, не розвіяти його снів про минуле чи про грядуще.

— Дивний старик, дивний жокей, жокей-філософ — сказав Найгер.

— Багато їздив по світі, багато бачив. Життя навчило його багато, життя зробило його філософом, — додав свою думку Кляр.

— Не кожного, хто багато подорожує, життя зробить філософом. Не один їздить по світі і пізнає багато... розкладів їзди. „І в Парижу не зроблять з вівса рижу“, — відповів на це Найгер.

Ми йшли мовчки і не спостерегли, що ми йдемо тією алеєю і в тому напрямі, який нам показав старий жокей. Щойно як перед нами відкрилася поляна, а на поляні величавий дуб, ми затрималися з подивом.

— Дуб Шевченка! — сказав я.

— Дуб Шевченка! — повторив Кляр.

— Дуб Шевченка! — повторив Найгер.

Дуб був не звичайний, а казковий, могутній, величавий. Ми стояли, мов зачаровані.

— Я такого ніколи не бачив, — сказав Кляр.

— Я прожив серед лісів від моїх дитячих літ, ходив по лісах, але такого дуба я також не бачив. Бачив величезні дуби, старезні. Звичайно дуби ростуть одним стовбуром. Щойно високо, не раз понад верхів'ям лісу розгалужуються. Цей також виростає грубезним пнем, але вже низько, над землею, на висоті якого метра розгалужується, ділиться на три грубі стовбури, з яких кожний стремить високо вгору. Всі інші дерева виглядають дрібненькі і маленькі, — висловив я своє враження і спостереження.

**

У Качанівці нам жилося добре. Ранених ми не мали. То був період війни, коли німці займали поля боїв, а нам нічого не залишалося. На відділі внутрішніх недуг було декілька хворих, але не з фронту. Словом — не було що робити. Ми жили не „як звичайно в війську”, але як на курорті. Зрештою, це Качанівці відповідало: Качанівка була курортом.

Ми ходили купатися, збирали в лісі гриби, ягоди. Спеціалістом від грибів був д-р Сорокін. Він при кожній нагоді всім нам і кожному зокрема оповідав про гриби: про збирання, про грибову кулінарію, про пригоди, які він мав під час збирання грибів. Він трохи гикався. Ті, що знали його ближче і давніше, твердили, що він не завжди гикається: тільки тоді, як говорить. Можливо, що це була правда, але тяжко було переконатися. Він завжди говорив і безперестанку гикався.

Наслухавшись викладів Сорокіна про гриби, ми мали досить теорій — ми хотіли чогось конкретнішого: практично чи, точніше, насмачно переконатися про його здібності. Він, видно, додумався, про що йдеться; назбирав грибів і запросив нас на цей бенкет.

Нас було шістьох. Всі, якби змовилися, прийшли вчасніше. Кожний знав, що треба бути чемним і вислухати при тій нагоді виклад Сорокіна про гриби. Сорокін приготував ці гриби не на своїй квартирі, а в іншого, бо там була кухня. В кімнаті було темно, світити не було можна, обов'язувало суворе „світломаскування”. Ми привикли до сумерку, сиділи і слухали, а Сорокін оповідав, приготуваючи гриби. Він стояв при кухні, неначе жрець при жертovníку, виконував ритуаль-

ні рухи: склонювався перед сковородою, яка стояла на кухні, прикрита покришкою, піднімав покришку вгору, тримав її в одній руці, другою щось крутив над сковородою — видно, мішав у сковороді гриби. Випростовувався, брався за підбоки, починав церемоніал наново. Нарешті каже:

— Павле Степановичу, піди в мою кімнату, там у шафі є перець, у такій трубці з газети. Принеси цей перець, треба додати до грибів.

Павло Степанович пішов по перець, довго не барився, приніс, дав Сорокінові. Сорокін всипав перцю до грибів, решту сховав до кишені.

— Готово! Підходьте, я буду кожному накладати, — сказав він з тріумфом. Кожен діставав порцію грибів, сідав на своє місце і починав їсти.

Перші почали їсти ті, які перші дістали. Що це? Кожний, хто взяв гриби до уст, не проковтував, тримав в устах і дивився зі здивуванням на інших. Дехто дискретно випльовував. Доктор Штейнлюхт узяв до рота і з рота повернув гриби на тарілку.

— Сорокін, що ти нам наварив? Чи ти не помилився? Чи ти не назбирав і не наварив нам трійливих грибів? — сказав він рішуче і з обуренням.

Сорокін узяв ложку, сам попробував і виплював.

— Я-я-я з-би-рав д-д-добрі г-г-ри-би.

— Як добрі? Вони смердять, гіркі, — відізналися вже всі.

— Я-я-я з-з-би-би-рав д-д-добрі г-г-гриби я-я н-н-не п-п-о-ми-л-л-ився.

— Які добрі, сам бачиш! Сам плюєш і кажеш, що добрі! — всі загули.

— Я-я-я п-проб-б-бував н-н-ині, б-б-ули д-до-брі. — Сорокін надобре схвилювався, почав страшенно гикатися, не міг слова вимовити.

— Ви, докторе Сорокін, не хвилюйтеся. Нам усім також немає чого хвилюватися. Я сам бачив, що доктор Сорокін пробував ці гриби кілька разів. Ще раз підкреслюю, що д-р Сорокін пробував ці гриби декілька разів. Пробивав не цілої півгодини тому. Тоді ці гриби були добрі. Півгодини тому д-р Сорокін не плював, беручи ці гриби до уст, як він зробив це тепер. Мабуть, з цими грибами щось сталося в останній півгодині. Думаю, що такий висновок логічний, — спокійно, переконливо сказав Кляр.

У кімнаті залягав сумерк, тяжко було бачити вираз облич присутніх. Тільки голови поверталися то в один, то в другий бік, немов шукали винуватого. Нараз Сорокін устав, вклав руку в кишеню і, тримаючи щось у кулаці, вийняв це щось з кишені і почав нюхати. Голови всіх повернулися на Сорокіна.

— С-с-тепа-н-н-новичу, що т-т-и мені п-п-приніс?

— Шо я приніс? Те, що ти казав — перець!

— П-п-п-е-рець! Ану, п-п-поню-х-х-ай!

Сорокін подав щось Степановичеві. Степанович понюхав і подав Штейнлюхтові. Штейнлюхт понюхав і до Степановича:

— Що ти! Понюхав, дурака строїш, нічого не говориш! Трудно тобі пізнати, що це таке? Це махорка! Ти ніколи не нюхав махорки?

Штейнлюхт кинув на стіл „газетяну трубку”, з якої висипалась махорка. Кожний нагинався над столом, сам нюхав і переконувався, що це махорка.

Настала мовчанка, а потім регіт. Всі реготалися, тільки Сорокін мовчав. Йому не було до сміху. Стільки праці: півдня лазив по лісі, збирав гриби, оббирав, чистив, приготував, заправляв, хотів нам показати, що він не тільки рентгенолог, але й мистець в приготуванні грибів. А воно ось що вийшло!

Аптекарь також не сміявся. Він, видно, співчував Сорокінові, встав, поставив на столі свій „протигаз”, який — згідно з воєнним наказом — був перевішений через його рамено, і почав відкривати торбу, у якій містився „протигаз”. Аптекарь робив це по-аптекарьському: спокійно, помалу, педантично. Тепер усі звернули увагу на аптекаря. Кожен дивувався: навіщо він витягає „протигаз” з торби? Дехто тривожно глянув у вікно, всі дивилися на аптекаря, надслухували, чи літаки не гудуть, чи німці газових бомб не кидають.

Аптекарь відкрив торбу „протигазу” і почав з неї тягнути щось і витягнув... баньку величиною „протигазу”, але не „протигаз”! Відтак з кишень витягнув шість слоїв і поставив біля баньки. Був сумерк і трудно було доглядіти, чи в тих слоїках були якісь лікарства, чи в них не було нічого. Знову запанувала тиша і здивування. Аптекарь зломив військовий наказ, він був не тільки аптекарем, але й офіцером! Як він міг на таке відважитися? У торбі, в якій має бути „протигаз”, він носить якусь баньку! Тепер питання: що є в цій баньці? На це питання ніхто не міг відповісти. Всі чекали, що буде далі. Аптекарь піднявся зі свого сидження, витер рукавом чоло. Тяжке

мав завдання перед собою. Тихим, повільним голосом почав говорити:

— Я знаю, що всі ви, мої дорогі, прикро вражені тим, що стоїть перед вами на столі. Ми всі офіцери і мусимо слухати наказів командування. Я знаю, що — згідно з наказом — у цій торбі, — він показав на свою торбу, — має бути „протигаз”. Я зовсім свідомий того, що „протигаз” має охороняти мое життя на випадок, коли б німецькі гади закидали нас газовими бомбами. Мої дорогі, ви знаєте, я аптекар, я офіцер тому, що я аптекар. Мені не раз доводилося давати поміч хворому, а то й умираючому ще до приходу лікаря. Я мушу бути на все готовий, мушу мати завжди зі собою лікарства. Мушу завжди старатися передбачити, що в таких чи інших обставинах може трапитися, які взяти зі собою лікарства. Нині, вибираючись сюди, я мусів звести з собою тяжку боротьбу. Мусів вирішити, що мені робити? Чи брати „протигаз”, значить — стати на сторожі свого життя, чи взяти лікарства і тим способом стати на сторожі вашого життя. Я зважився на це друге. Вирішив стати на сторожі вашого життя, вирішив жертвувати своїм життям за моїх друзів, — вирішив залишити „протигаз”, а взяти лікарства. Іншої постанови в мене не могло бути. Вибір лікарства не був трудний для мене, для аптекаря, який стільки літ попрацював у своїй професії. Я не раз бачив страшні наслідки їдження грибів. Я скажу вам тепер, що я ніколи не їм грибів, але нині я не міг відмовити нашому дорогому докторові Сорокінові і я прийшов, щоб їсти з вами гриби. Думаю: і так війна, нині живемо, хто знає, що буде завтра. Зрештою: „в компанії і смерть добра”. Я прийшов, але забув узяти з собою лікарства. Ми, щоправда, грибів не їли, але мали в роті, а сила грибової отрути страшна. На всякий випадок лікарство треба прийняти. Кожному відмірю дозу, а ви, не надумуючися, прийміть.

Всі мовчки дивилися на аптекаря, а він поналивав з баньки в слійки і поставив перед кожним одну порцію.

— Я п'ю перший, щоб ви знали, що це не отрута.

Аптекарь випив, всі пішли за його прикладом.

— Ніхто не може сумніватися, Андрійовичу, що лікарство найліпшого сорту. Що ти великий спеціаліст у тих справах, я знаю не віднині, але коли ти встиг це зробити? Така „настойка” потребує часу, мусить настоятися. Як ти це зробив? — витираючи уста й облизуючись, спитав Штейнлюхт.

— Я того зовсім не робив. Воно само зробилося!

ТАНЦЮРИСТ

Перші два тижні проминули у Качанівці дуже швидко. Не було причини нарікати. Часом навіть думалося, що війна не така вже дуже страшна. На жаль, почало ставати нам гірше. Перше зло було невелике, але воно казало нам думати, що на світі є зло, що воно може прийти навіть до Качанівки. Так і сталося...

Десь узявся полковник Решетніков. Не було сумніву в тому, що начальство його прислало, — але чому? Він мав бути головним хірургом, а в нас був свій хірург — д-р Шелущенко. Як було, то було, але Решетніков був тут. Нехай би собі був. Ніхто його не виганяв, ніхто його не чіплявся, але він почав чіплятись нас. Захотілося йому давати нам виклади. Комендант шпиталю наказав: кожного дня від години другої до четвертої маємо слухати реферати полк. Решетнікова. Нічого не вдієш, треба було слухати. Наказ!

Ми почали сходитися, він почав читати ці свої реферати. Реферати були його — не тільки тому, що це він їх читав, але й тому, що він читав сам собі — ніхто не слухав. Як можна слухати реферату у серпневу спеку, від години другої до четвертої після обіду? Решетніков приходив, приносив з собою медичні журнали і читав монотонним і тихим голосом. Монотонія такого читання дуже добре впливала на сон. По десятих хвилинах такого слухання всі позіхали, старалися боротися зі сонністю тим способом, що розглядалися по стелі, дивилися крізь вікно, намагалися знайти щось цікаве в парку між деревами й на деревах. Незважаючи на найбільші зусилля, насонний вплив рефератів не давався перемогти, і більшість засипляла, а решта з насолодою дрімала. У такому благодійному настрою можна було вже витримати і ці дві години.

Одного разу, коли всі вже були в такому благодійному трансі, а в залі стелився гіпнотизуючий голос Решетнікова, в залю крізь відчинене вікно влетів кажан. Було б усе в порядку: кажан влетів, був би вилетів; але кажан вдень добре не бачить. Він з розгоном увігнався в канделябр, який звисав зі стелі, по самій середині залі. Постав брязкіт, усі прокинулися. Кажан якимось щасливо вилетів, не наробивши великої шкоди, тільки всі проснулися.

Тепер Решетніков продовжував читати і всі вже слухали. Він сказав: „Після того, як рани на ампутованих ногах були вже вилікувані, йому зроблено протези. Протези були так доб-

ре зроблені, що він танцював камаринської”. Решетніков сказав це зовсім поважно, закінчив своє читання і спитався, чи хто має щось спитати?

У шпиталі було змобілізованих кількох студентів медицини. Вони також приходили на ці реферати. Один з них устав і каже:

— Людина на протезах, танцююча камаринської — це нічого такого дивного. Правда, це значить, що людина без ніг могла танцювати. Це також ще можна прийняти, але я бачив такого, що не мав голови і читав реферати.

Всі остовпіли. Ніхто не сміявся. Решетнікова не любили, але це був загрубий жарт.

Решетніков зареагував на те: спокійно покинув залю. Всі також вийшли мовчки. Ми, три „западники” йшли разом алеєю в напрямі нашої квартири. До нас прилучився Штейнлюхт. Ми йшли мовчки. Кожний думав по-своєму над тим, що трапилось. Епізод був дрібний, але несмачний. Врешті Штейнлюхт перервав мовчанку:

— Решетніков трохи винен. Саме поняття танцювання чи танцювати дуже широке. Танцювати можна різно. Один може танцювати з акробатичними фігурами, інший буде тільки ритмічно потрясатися в такт музики. Отже, людина без ніг чи людина на протезах може також танцювати, може більшими чи меншими рухами свого тіла наслідувати ритм музики. Решетніков зайво додав слово „камаринская”. Стаття про танцюриста на протезах не нова, вона написана давно, я її читав. Я думаю, що всі наші читали. Цей студент також читав. Ви, можливо, не читали. Я вам не дивуюся, вам цей журнал не попав у руки. Ця стаття писана по-російському, а ви російської мови не знаєте, також ніхто тому не може дивуватися. Оскільки собі пригадую, у цій статті немає написано, що він танцював „камаринської”. Там сказано, що він танцював — усе. Решетніков, як то в нас кажуть, перестарався.

Цей студент — комсомолец, він цю статтю добре знає. Він знає не тільки цю статтю, — він дещо більше знає. Історія з тими протезами вже раз наробила шуму. Здається, що це було в Рівному. Там також було якесь лікарське зібрання, на якому один лікар зі східніх областей мав сказати щось подібне, як сказав Решетніков. Між присутніми був якийсь професор хірургії з Варшави, який утік перед Гітлером до Західної України. Цей професор, почувши таку історію, сказав:

— Під час Світової війни, будучи на фронті в Карпатах, я побачив, як куля відірвала молодому офіцерові статеві органи. Жаль мені стало молодого людини, але бачу — недалеко па-сеться корова. Я підбіг до корови, відрізав одну дійку — най-більшу з чотирьох, приклав раненому в місці, де перед тим були статеві органи. І що думаєте? Приросло, загоїлося. Він оженився, мав діти і давав три рази денно по чотири літри молока.

Цей професор не тільки сказав те, що я вам оповів, але й мав написати листа до компартії про шкідливість такої без-глуздої пропаганди, яка осмішує і советську медицину, і со-ветську владу. Цей професор хірургії міг собі на таке дозво-лити не тому, що він був професором і хірургом, але тому, що він був не тільки старим компартійцем, але й особистим приятелем Леніна з тих років, коли Ленін був закордоном. Кажуть, що він мав написати: „Коли ви послуговуєтеся брех-нею, то ви не вірите в партію”. У партії було багато розмов на тему листа цього професора. Головно молодші признавали йому рацію. Решетніков непотрібно цю історію порушив і зай-во перегнув палицю.

Ми походили ще трохи алеями, провели Штейнлюхта до його квартири і повернулися.

— Цей дрібний епізод з протезами, це тільки перископ, який вказує, що під поверхнею, у глибині є величезний човен. Тому цей студент так зареагував, а мовчанка присутніх тепер для мене зрозуміла, — сказав Найгер, коли ми вже були в себе на квартирі.

— Цю історію про протези і корову я вже чув два чи три рази, а це вже буде чи не четвертий раз, — додав Кляр.

— Кожна анекдота має своє походження, мусить мати свого автора, мусів хтось один бути перший, який її склав. Ця історія з протезами, з тією коровою, — як ви говорите, — стала анекдотом і в такій формі ходить між людьми. Кожна анекдота має своє значення, звичайно дуже поважне, під ко-мічною формою. У тому випадку генеза анекдоти задокумен-тована в статті. Не виключене і дуже правдоподібне, що збе-рігається лист того професора, що професор — жива людина, а не мітологічна постать. Хоч мусу додати, що мітологічні постаті тісно пов'язані з життям, представляють життєві про-блеми. Я думаю, що ми натрапили на дуже важливе явище;

важливе за своєю суттю і за своєю формою. Мені здається, що саме постання цієї історії дуже характеристичне й цікаве. Ми досить наслухалися про велетенські осяги Сов. Союзу, що „у нас всього много”, а всі знають, що все це брехня, що всього брак. Я не потребую вам про це говорити, ви знаєте ліпше від мене. Всі знають, що всі брешуть, але ніхто ніколи не протестував. Ті, які говорять, знають, що те, що вони говорять — брехня, а ті, що слухають, також знають, що все те, що вони слухають — брехня. Нікого те не дивує — всі знають, що так має бути, немає сенсу протестувати.

Тут сталося щось інше. Знайшовся такий, який висміяв того, хто брехав. Ми довідалися від д-ра Штейнлюхта, що в Рівному також висміяно такого, який брехав. Хто ті герої, які відважилися протестувати проти загальноприйнятого стилю інформації?

У першому випадку, в Рівному, відважився на це „особистий приятель Леніна”. У другому випадку — якого ми були свідками — героєм був комсомолец, представник молоді. Це факти, яких я не беруся нині інтерпретувати. Я тільки реєструю ці факти, без жодної сугестії з мого боку.

Найгер скінчив своє, Кляр посмоктав люльку, випустив дим і каже:

— Тут ніхто не може нічого сказати. Від революції донині вже було стільки всяких неможливих можливостей, що ніхто не може сказати, що таке чи інше явище може означати. Мені один советський лікар, з яким я був добре познайомився, сказав раз таке:

„В нас, у Сов. Союзі бувають і дві п'ятниці в одному тижні”.

Я собі це добре запам'ятав і не беруся нічого пояснювати, нічого ворожити.

— Докторе Кляр, чи ви вмієте запрягати коні? — спитався я і тим викликав немале здивування обох. Кляр подивився на мене, усміхнувся і каже:

— Я знаю, чому ви це питаєте. Безперечно, що вмію; я виріс у Хоросткові — як я можу не вміти обходитися з кіньми?

— Я так і знав, що ви вмієте. Чому ви тоді на базарі в Старокостянтинові не хотіли самі запрягти коня і дивилися на мене так, що я зрозумів, щоб я також не запрягав? Чи ви хотіли потрапити в полон до німців?

— Ви поставили мені дуже небезпечне питання. Через тих

кілька тижнів ми так подружили, що я вам відповім правду. Ніхто не може підозрівати, що я гітлерівець. Я не потребую доказувати, що я ним не є. Я думав і думаю так, що ліпше бути ближче дому під час катастрофи, як пробиватися далекими просторами в хаосі і безладді, які завжди бувають у таких катаклізмах. Я думаю, що ви мені повірите, що я не бажаю того, щоб Гітлер запанував над світом, але я боюся, що Сов. Союз не встоїть проти нього.

— Дозвольте мені повернутись до того, що говорив Штейнлюхт. Минулого року у вересні я мав вакації. Перебував ці вакації у Львові, в Домі відпочинку Професійної спілки медичних працівників. У вересні, як знаєте, припадає свято „звільнення Західної України з польського панування”. У день того свята відбувалася академія. Реферат виголосив якийсь військовик по-російському. Він, між іншим, сказав, що „Доблесная Красная Армія” визволила і прилучила до Сов. Союзу Західню Україну, що „Доблесная Красная Армія” визволить і прилучить до Сов. Союзу і Польщу тому, що це не Польща, а русская земля, це не Польща, а Привіслянський край. В залі був присутній професор хірургії з Варшави — оскільки не помиляюся — Гольдберг. Він також, це я добре пам’ятаю, походив з Варшави, втік від Гітлера до Західної України, замешкав у Рівному, там працював і з Рівного приїхав на вакації до „Дому відпочинку” у Львові. Професор тоді сказав, що він дуже здивований тим, що сказав доповідач; що він не може погодитися з тим твердженням, що Польща — не Польща, а Привіслянський край. Польща — земля польського народу, Польща таки Польща, а не Привіслянський край. Привіслянський край — це назва, яку дали польським землям царі-окупанти. Тоді інший присутній в залі військовий — старший рангою і віком від доповідача, сказав, що доповідач ще молодий, не простудіював добре історії і помилився, він зробив те не зі злої волі, а тільки через помилку. Думаю, що професор у Рівному, про якого говорив Штейнлюхт, і той, який протестував у Львові, якого я бачив і про якого я вам оповідав — це один і той сам. Про нього у Львові тоді також розказували, що він був товаришем Леніна, — сказав я.

Кляр усміхнувся, глянув на Найгера, на мене і продовжував тему, яку я започаткував:

— Ви обидва, можливо, будете здивовані, але я зовсім ні, коли я вам скажу, що той реферат того самого вечора я чув

також у Хоросткові. У Хоросткові також було сказано, що Польща — не Польща, а Привіслянський край. Тільки в Хоросткові всі плескали, ніхто не протестував, не було „особистого приятеля Леніна”. Напевно, небагато було таких, які чули, що сказав доповідач. З присутніх у залі мало хто слухав, що він говорив. Я пригадую собі добре, що таке сказано про Польщу. Отже бачите, те саме було сказане в той самий час і в Хоросткові, і у Львові. Що це значить? Реферати такого характеру, важливі політичні реферати приготують у партійному центрі і готові розсилають до відчитання „масам”. Той, хто відчитував реферат, не помилився ані у Львові, ані в Хоросткові. Вони обидва читали те саме, — вони читали те, що їм прислали з того самого центру. У Львові спостерегли помилку і її виправили. Коли б у Хоросткові хтось відважився відмітити ту помилку, — помилки були б не виправили, а на „виправлення” були б заслали того, хто відважився заперітити помилку. Насправді це не була помилка. Це було відслонення правди. Це було відслонення російського імперіялізму, — зовсім такого самого, як був царський імперіялізм, з-поза комуністичного паравану „братерства народів”. Я боюся, що російська нахабність зразить народи, викличе реакцію народів і буде одним з тих чинників, які спричиняться до розвалу Сов. Союзу. Тому я не хотів запрягати коня на базарі в Старокостянтинові і давав вам до розуміння не запрягати. Я бачу забагато сил, які діють проти большевиків. Я не вірю в їхню перемогу.

Найгер уважно прислухався до того, що ми з Кляром говорили, а відтак каже:

— Раніше я сказав, що я тільки рееструю факти протесту на історію танцюриста на протезах. Тепер я довідався, що один з тих героїв, який відважився протестувати в цій історії, протестував уже в поважнішому випадку, — випадку історичного характеру. Той професор, який протестував у двох випадках, був членом комуністичної партії, але він був з-поза Сов. Союзу. Другий протест походить від комсомольця, від людини молодой, яка вихована комуністичною партією большевиків, яка народилася і живе в Сов. Союзі. Я погоджуюся з тим, що й історія з танцюристом на протезах, і історія з Привіслянським краєм — це діла партії, а не справа того чи іншого доповідача чи стаття такого чи іншого хірурга в медичному журналі. Не є жодною таємницею, що навіть фахову

літературу партія контролює через своїх членів — фахівців даної ділянки. Ми можемо уважати протест комсомольця за протест у рамках партії, за внутрішній протест — протест „особистого приятеля Леніна” за протест ззовні. Цей „зовнішній” протест має — на мою думку — тим більшу вагу, що протестуючий перебуває на терені Сов. Союзу, користає з гостинності і є під владою Сов. Союзу, однак не може толерувати їх учинків. Іншими словами — це свідчить, що комуністи інших партій можуть не признавати, можуть не погоджуватися, можуть протестувати проти дій большевиків. Протест комсомольця може бути прикладом, що навіть самі советські люди можуть не погоджуватися, можуть протестувати проти таких чи інших ходів.

— Протестувати вони можуть: і ті внутрі, і ті ззовні. Питання: що з такого протесту вийде і що „вийде” з тих, які схочуть протестувати? Соловки! Воркута! Колима! Тільки ті три слова — а таких є багато — не вистачають вам за відповідь? Терор! Це сила, яка тримає при житті большевицьку імперію. Прийміть до уваги, що терор є двофазовий: у першій фазі владу зміцнює, у другій — її нищить, розвалює. Я не вірю, щоб держава, яка тримається терором, могла витримати міцний удар ззовні. Тому я не запрягав коня на базарі в Старокостянтиніві і не хотів, щоб ви запрягали. — Кляр повторив свою відповідь на моє питання. Це був виклик для мене, і я почав говорити.

— Я не запрягав коня, не було часу, але я був вирішив запрягти. Я не хотів іти в німецький полон. Я бачив гітлерівців під час моїх студій в Австрії. Спостерігаючи їх через кілька років, — я зустрічався з ними на університеті, в клініках, — я мав можливість з ними говорити, дискутувати. Я прийшов до переконання, що це психічнохворі. Я не вірю в їх перемогу. Я не кажу: у їх перемогу тільки над большевиками, але в їх перемогу, до якої вони прямують, у їх перемогу і володіння над цілим світом. Тому я готовий був коня запрягти. То не був час іти в полон. Ми тут, у нашій розмові, насвітлили багато фактів, які можуть спричинитися до розвалу большевицької імперії. Як пояснити той факт, що вони цю імперію створили? — спитав я.

— Я сказав уже: терором! Терором створили, терором тримають! — відповів Кляр.

— У такому разі: хто виконував цей терор? Звідкіля прийшли ті, які стосували й виконували терор? — спитав я.

— Ви берете мене в засідку. Я признаю, що те, на що ви хочете звернути увагу, було, що в роки революції большевики оволоділи народніми масами, з допомогою тих мас вони повалили царат і збудували свою державу, — відповів Кляр.

— Якою силою? З допомогою чого вони оволоділи масами? — спитав я.

— Пропагандою! Демагогією! Революційними гаслами! — відповів Кляр.

— Чи вони перестали вживати, перестали послуговуватися пропагандою, демагогією, революційними гаслами? — я настоював на своєму.

— Вони не перестали, навпаки — вони ще більше ширять свою пропаганду, але в те тепер вже ніхто не вірить, — відповів Кляр.

— Де вони ширять пропаганду: у себе дома, чи за кордоном?

— У себе дома і за кордоном, по цілому світі! — відповів Кляр.

— Чи ви думаєте, що вони видають величезні гроші на пропаганду в цілому світі? Пропаганда не приносить бажаного їм результату, а вони такі дурні, що не перестають видавати гроші і тратити працю і час на пусте діло?

— Ви поговоріть з їхніми людьми — але з такими, які не бояться вас. Від них ви довідаєтеся, як люди сприймають те, що вони проповідують.

— Як їхні люди приймають те, що вони говорять — це не важливе. Важливе те, який вплив має їхня пропаганда на людей за кордонами їх держави. Це важить.

— Люди за кордоном не знають, як виглядають у житті їх великі гасла.

— Це правда, але й те не має значення. Гасла й ідеї ніколи нічого не дають. Гасла й ідеї показують, що і як треба здобувати. Гасла й ідеї мобілізують і ведуть у бій. Це сильно важить. Їхня пропаганда і їхні гасла мобілізують народні маси за кордоном, у чужих країнах. Вони не потребують пропаганди для своїх людей. Їхні люди є і так їхні і будуть робити те, що вони скажуть.

— Бачите, як роблять: кожного дня вранці читають нам, скільки полків, скільки дивізій переходить до німців!

— Це правда. Мене дивує, що вони офіційно оголошують свої невдачі. Я думав над тим і прийшов до висновку, що вони мусять почувати себе міцними, незалежно від того, що на фронтах зазнають поразку за поразкою. Питання: в чому лежить їхня сила? Оцінити силу двох партнерів у боротьбі можна тільки через докладну аналізу всіх позитивів і всіх негативів обох партнерів. Технічний виряд, озброєння — можемо прийняти — ліпші по німецькому боці. Без сумніву, що дуже важливі елементи війни — економічна проблема, забезпечення, але не можемо сказати нічого певного ані про одну, ані про другу сторону. Одне, що ми більше знаємо і про що можемо говорити більш конкретно — це якраз вартості „не конкретні”, а завдання та ідеологія одного партнера і другого. Один „соціаліст” і другий „соціаліст”.

Вже тепер кожному ясно, що у Гітлера страх має бути тією силою, яка буде тримати світ під пануванням німців. Виразно і ясно: німці мають бути панами, а всі інші народи рабами, над якими німці будуть мати необмежене право. Не думаю, що будь-кому захочеться спішитися до такого царства, — хіба людині нездібній логічно думати, яка по-дитинячому буде себе потішати, що Гітлер не буде такий злий, як він сам про себе каже.

Сталін також хоче володіти світом, але на базі „дружби і братерства народів”. Як має виглядати ця дружба і братерство народів — свідчать табори Сибіру і Мордовії: Воркута, Колима, Соловки. Сталін мудріший і про те не говорить. Сам не говорить і іншим забороняє про це згадувати, що в його царстві щось таке існує. Сталін — хитрий політик, грач високої кляси, він уміло грає на психіці не тільки людини, але й цілого людства.

Гітлер у безумній екстазі не розуміє динамізмів людської психіки, не розуміє психіки народів. Важко прийняти, що народи будуть за ним іти. Сталін нищить своїх противників. Гітлер хоче знищити всіх, хоче знищити кожного, хто не німець.

Найгер слухав нашої розмови. Видно, вже мав досить, бож ми говорили про те, що всі знали і кожний переживував на свій спосіб. Він показав нам годинник. Година була пізня, ми пішли спати.

Вранці, під час перевірки, повідомлено нас офіційно, що советський уряд підписав договір з польським урядом Сікор-

ського і що згідно з цим договором усі поляки будуть звільнені з таборів, тюрем, зі заслання, що на території Сов. Союзу буде організуватися польська армія.

У другому ряді, за моїми плечима, стояли два політруки. Один каже до другого:

— Як то, полячків будуть звільняти з лагерів?

На це йому другий:

— Що ти, не розумієш? Це тільки тимчасово. Пізніше, як заберемося до них, то ще більше назганяємо їх туди, ніж там є тепер.

Загалом беручи, це не зробило великого враження. Для нас, „западників”, це була сенсація, але й проблема. Виникло питання: чи нас зачислять до поляків і перенесуть у польську армію, чи ні? У наказі, який нам відчитано, не було ясно сказано, як треба розуміти слово „поляк”. Чи це означає тільки національність, чи громадянство? Чи „поляки” самі мали зголошуватися до польських представників, чи будуть до них покликані? Чи, може, советська влада буде пересилати їх до польських таборів? Над цими питаннями ми три ломили собі голову.

Не вдалося скрити, що ця новина нас зацікавила. Хто глянув на нас, не міг того не бачити. Майже кожний говорив:

— Ви підете до польської армії!

— Чи ви хочете йти до польської армії? — запитував інший. На таке питання могла бути тільки одна відповідь:

— Ми ще не знаємо.

Бо дійсно ми не знали, як воно буде. Від харчового офіцера, який часто виїжджав, ми довідалися, що він бачив у поїзді польських офіцерів у польських мундирах. Кляр і Найгер почали дуже цікавитися цією справою. Вони почали їздити часто до районного центру Ічня. В Ічні був великий базар, там збиралися люди з різних сторін, там вони сподівалися зустрінути когось, хто зможе сказати щонебудь про польську армію. В Ічні вони нічого більше не довідалися, тільки те саме, — що в поїздах подорожують польські офіцери, що твориться польська армія на території Сов. Союзу.

Життя в Качанівці ставало більше нервовим. Начальство почало щораз більше роз'їжджати. Німецькі літаки появлялися частіше. Пішли чутки, що будемо Качанівку покидати, що поїдемо в Сибір.

Звичайно ввечері ми три разом обговорювали новини дня

і приходили до таких чи інших висновків. Головною проблемою того вечора була правдоподібність, що ми поїдемо в Сибір. В основному то не було зле. Ми віддалимося від фронту. Але саме слово Сибір нас морозило. Наша уніформа була зношена, взуття подерте. Навіть на зимові умови в Україні ми не були одягнені, не то що на сибірську зиму! Не було що багато говорити: ми вирішили обмундируватися власним коштом. Гроші в нас були, треба було тільки поїхати до Ічні і купити. Треба було поснішати, треба було їхати вже другого дня, бо наказ від'їжджати міг прийти кожної хвилини дня і ночі.

Наступного дня я мав дежурство, їхати не мав змоги. Натомість Кляр і Найгер могли; вони поїхали. Ввечорі вони привезли три шкур'яні куртки, три пари великих шкур'яних чобіт, три хутрян'я шапки-„ушанки”, грубого суконного матеріалу на три пари штанів „защитного” кольору і такого самого матеріалу на три блюзи. „Казьонного” ми потребували тільки зірку на шапку і пояс. Словом — ми перейшли на „козачий статут”, служили в війську на власний кошт. Такому мундирові ніхто не міг нічого закинути. Мундир „по формі” був такий, як носять танкісти. Пізніше, як ми цей мундир одягнули, виглядали, як три мушкетери серед сірої солдаччини.

В околиці, яких сорок кілометрів від Качанівки, мав висадитися німецький десант. На ліквідацію того десанту пішли також солдати охорони нашого шпиталю. Охоронну службу мусіли виконувати лікарі. Старші віком лікарі, як Штейнлюхт і Кляр, були звільнені від того обов'язку. Найгерові випало робити службу перед головним входом будинку — перед головним входом до палати. Пізніше він нам оповів, що йому трапилось таке:

— Ніч, дощ рівний, але рясний лле, шумить по галуззі дерев, мов гірська ріка. Темно, хоч око виколи. Ходжу по визначенім відтинку, мокну, тече з мене. Зір мій вже привик трохи до темноти, я вже можу розрізнати близькі дерева. Кілька кроків від мене бачу величезне, крилате дерево. Підходжу до цього дерева — під ногами зовсім сухо. Згинаюся, дотикаюся до землі рукою: суха! Чи не стати мені під цим деревом? — думаю собі. Стану — зійду з поста. Я — вояк на варті у воєнний час. Зійду з поста — може бути біда. Я знову почав ходити по дощі.

Як на зло, дощ почав лляти ще більше, а мене аж тягне

під це дерево. Не витримав я покуси і станув під деревом. Стою вже, може, з півгодини. Почуваюся знаменито. Темна ніч, дощ, а я немов під величезним парасолем, приємно мені зробилося, огорнув мене поетичний настрій. Аж тут — лихо. Хтось іде! Когось несе — у таку пору, у такий дощ! Хто це може бути?

Середнього росту, трикутної форми, видно, в пелерині, виглядає немов копиця сіна. Тут немає що думати, треба діяти. Треба діяти згідно з інструкцією.

— Лягай! Лягай, бо стріляю! — я крикнув, а „копиця сіна” поклатася — і то швидко — в калюжу.

Підходжу з карабіном, готовим до пострілу.

— Де ви були? — заговорила „копиця”, але не підноситься.

— Я виконую своє завдання, — відповідаю і пізнаю, що це політрук.

— Тепер ви виконуєте своє військове завдання, але ви не виконували — вас тут не було, — сказав він, встаючи. Карабін я вже тримав при нозі.

— Я виконую і я виконував своє військове завдання. Я бачив вас, як ви тільки прийшли, як ви ходили перед входом до будинку, вас я бачив дуже добре. Я не міг пізнати, хто це, бо ви були закриті пелериною, але я бачив кожний ваш рух і слідкував за вами.

— Де ви були?

— Ось тут, під цим деревом, — сказав я, показуючи дерево рукою. — Станьте під це дерево, самі переконаєтеся, що це ліпше місце для вартового, ніж перед дверима будинку.

Політрук зробив кілька кроків і опинився під цим деревом.

— Так, дійсно, тут прекрасно: тихо, сухо, немов у тіткі на печі, — сказав він іронічно.

— Часом під тітки можна вжити як твердиню, з якої можна добре боронитися і навіть атакувати.

— Як ви це розумієте?

— Зовсім просто: на печі чи в димарі можна сховатися, а сховавшись, маючи добрий вид на поле бою, можна нанести ворогові багато шкоди з місця, з якого він того не сподівається.

— Ви думаєте, що це місце під цим деревом таке пригоже?

— Безперечно, що пригоже для виконання того завдання, яке я тепер маю.

— Чи тому, що тут сухо, дощ не лле?

— Не тільки в дощ і негоду, але навіть у білий, ясний

і погідний день це місце надається для вартового того будинку більше, ніж ходження перед дверима.

— Чому ви так думаєте?

— Не тільки я так думаю, воно так є: ви можете самі легко переконатися. Гляньте на те місце, де я мав би ходити, де ви ходили, де я вас побачив. З того місця видно дуже добре, як на долоні, цілий простір, де має ходити вартовий, хоча нині темно і лле дощ. Стіни будинку білі і, незалежно від теміні, їх видно. Видно не тільки стіни, але на тлі стін видно кожного, хто б туди переходив. Натомість ніхто не міг би сподіватися і вгадати, — ви також не могли, — що я стояв тут. Я думаю, що суттю мого обов'язку є не ходити перед будинком, але вартувати цей будинок. Це завдання я виконую якнайліпше. Теперішня пригода з вами стверджує, що те, що я вам кажу, є правда. Ви йшли мене контролювати. Ви хотіли мене піймати, мене „накрити”. Тимчасом я піймав вас. Ви не можете заперечити, що так було. Уявімо собі, що на вашому місці був би диверсант. Що було б з ним сталося? Те саме, що й з вами! Я був би поклав його в воду — так, як вас. При найменшому опорі я був би його застрелив.

Політрук постояв ще хвилину і відійшов, а я залишився під покровом величавої, старезної липи і насолоджувався чаром темної літньої дощової ночі: шумом-журчанням життєдайного дощу, який спадав на дерева, квіти, траву і на життєродну землю, містичним шепотом листя, яке з жадобю зустрічалось з каплями дощу після гарячого, сухого дня.

**

*

З Качанівки ми виїхали вантажниками. Новим місцем нашого заквартирування мав бути Ізюм. У дорозі захопила нас ніч. Згідно з пляном ми мали ночувати в школі. Яка назва тієї місцевості — не можу собі нині пригадати. Наші вантажники затрималися на шляху, при самому в'їзді до тієї місцевості. Вантажними автомобілями їхала тільки частина залоги шпиталю. Майно шпиталю: магазини, медичні апарати, лябораторію, шпитальні меблі і решту залоги відправлено залізницею. Вантажники не їхали одною валкою — їх розділено. У нашій групі були два вантажники.

Треба було перевірити, чи шкільний будинок вільний, чи можна буде нам у ньому переночувати. Ми, три „западники”, добровільно зголосилися це завдання виконати. Ми повискаку-

вали з вантажника. Яке задоволення почути тверду землю під ногами і випростувати кості й м'язи, віддихнути свіжим чистим повітрям після цілоденної „трясці” на твердій і вузькій лавці вантажної автомашини, шляхами, повними пилюки, яка — відбита від землі безчисленною кількістю возів, моторів, ногами тварин і людей — підносилася вгору величезними темно-сірими клубами, неначе димова заслона. Так, заслона...

Вгорі гук літаків... Ніч зоряна, погідно, ані хмариночки на небі. Тільки десь далеко й високо гуде літак, немов післанець сатани, що не дозволяє ні на хвилину забути про страхіття і жорстокості, які панують між людьми. Сатана тим не журиться, він радіє і злобно сміється. Він знає, що все це робиться в ім'я Бога, в ім'я правди, справедливості, „гуманності”, для культури!...

Ідемо мовчки, ніхто з нас не говорить. Немає про що говорити. кожен з нас знає, що ми всі три думаємо те саме. Чи тільки нас трійка думає те саме?...

Село. Вулиці широкі, по обох боках вулиць хати, подвір'я, від вулиці ворота. Все так подібно, як у нас. Прийшла мені така думка, і я почув сором. Сидно мені стало. Хіба тут — це не в нас? Сумління моє кинуло в мене каменем. У тому моменті Кляр зупинився і, звертаючись до мене, сказав:

— Ілавче? Чи Настасів? Думаю, що більше подібне до Настасева.

— Ви знаєте і Настасів, і Ілавче? — спитав я його.

— У Настасові я був кілька разів. До Ілавча я їздив дуже часто. З Хоросткова до Ілавча недалеко. Одне мене дивує в теперішній час — цей надзвичайний спокій. Люди тут спокійно сплять, на дорогах спокій, немає того натовпу, тієї маси втікачів, яких ми зустрічали по дорогах, від самого Старокостянтинова до Качанівки. Та й після Качанівки дороги й поля були завалені масою народу, що — як повінь — плив на Схід. Як це пояснити?

— Як пояснити? Ви знаєте, що ця повінь народу із заходу на схід відбувається на наказ Сталіна, тим самим відбувається за певним пляном. Видно, що — згідно з цим пляном — ще не прийшла черга на цю околицю. Я так це розумію, — сказав Найгер. Кляр йому на те:

— Я ніколи не сподівався, що большевики такі організатори. Стара знана правда: організувати наступ багато легше, ніж відступ. Як видно з того, вони панують над відступом. Во-

ни не втратили голови під ударом воєнної потуги гітлерівської Німеччини.

Поїзд, яким я їхав до Старокостянтинова зі Збаража, йшов до Шепетівки. Мені треба було кілька разів пересідати на інший поїзд, на автобус. При тій нагоді я бачив, як вони контролюють відступ. На вузлових комунікаційних пунктах стоять вартові і кожного, хто йде чи їде зі заходу на схід, перевіряють. Мене також перевіряли. На одному мості я стояв у черзі, може, півгодини. Я мав нагоду побачити цю процедуру. Вартові переглядають документи, питають і дивляться, чи є в документах причина, чому ця людина йде чи їде на схід. Я кілька разів чув, як питали: „Де ваш наказ відступати?“ Коли такого наказу не було, такого подорожника чи втікача забирали вояки, його арештували.

Таке було й моє спостереження в додатку до того, про що розказували Кляр і Найгер.

При воротах одного подвір'я стояли дві старі бабусі. Дві старі бабусі, як дві рідні сестри — худенькі, мов засохлі мумії. Постарілися з віком чи з горя.

— Здорові були! — кажу до них.

— Здраствуйте, — відповіли обидві.

— Що ви тут робите так пізно вночі?

— Ми караулимо. А ви хто будете? — питають вони нас.

— Ми лікарі зі шпиталю, нас є більше. Там, на початку села, стоять дві автомашини, це наші. Ми маємо ночувати в вашій школі. Не могли б ви показати нам, де ця школа і як туди заїхати?

— Школа недалеко. Ось там, цей великий будинок. Як зайти звідси, ви вже бачите. Вашим автомашинам треба їхати тим шосе, при якому вони стоять, скрутити в другу вулицю ліворуч, тоді прийдуть сюди, де ми стоїмо, а звідси вже бачите, як їхати.

Ми побажали „караулові” доброї ночі, повернулися до автомашин і разом приїхали до шкільного будинку.

Дальша наша дорога провадила на Харків, до Ізюма. На головному шляху маси народу, возів, автомашин, тракторів, комбайнів, різного роду машин, по яких не важко було пізнати, що це розмонтовані фабрики. Між тим усім: корови, коні, вівці, а навіть свині. Все це свідчило, що не тільки індустрія, але й сільське господарство відпливає, як повінь, на схід. Люди, тварини й машини покриті пилюкою. В очах людей при-

гноблення, безнадійність, втома. Вираз очей, пилюка на обличчях і одязі показують, яку далеку дорогу люди вже перебули. Не було ще свіжих, не присипаних пилюкою. Райони, якими ми переїжджали, ще в стихію не втягнені, черга на них ще не прийшла. Переїжджаючи селами, ми бачили часто людей, які стояли при своїх хатах. У їхніх очах, на їхніх обличчях був жах і загадковість. Вони з тривогою дивилися на шлях і на те, що бачили на шляху.

Наші автомашини посувалися з малою швидкістю. Ми, пасажери, мовчали. Ми також були охоплені тією стихією, ця повинь несла нас також. Настрій стихії опановував і нас. Уста наші мовчали, але серця кричали, голова кожного була повна пригноблених думок.

Доктор Кляр курих люльку, великі клуби диму пускав перед своє обличчя, немов хотів закрити перед своїми очима пригноблений, прикрий вид. Часом з-поза клубів диму глянув на Найгера або на мене. Його погляд був дуже вимовний. Не треба було слів. Все таки він промовив:

— Мандрівка народів!

ДЕЗЕРТИРИ

До Харкова ми приїхали в пополудневих годинах. Наші автомашини зупинилися недалеко пам'ятника Тарасові Шевченкові. У Харкові долучилася решта людей нашого шпиталю. Ціла залога була в комплекті. У Харкові ми затрималися кілька годин. Тут нас повідомлено, що наш маршрут змінений: ми маємо їхати не до Ізюму, а до Козачої Лопані, яких сорок кілометрів на північний схід від Харкова.

З Харкова ми виїхали надвечір. Подорозі ми зупинилися в якомусь колгоспі на нічліг. До цього колгоспу ми приїхали пізно вночі. Ніч була погідна, зоряна. Колгосп був на рівнині, видний, як на долоні. При в'їзді з правого боку великий поверховий, мурований дім. Не було трудно додуматися, що це був дім адміністрації. Далі було видно господарські будинки.

Як тільки авто зупинилися, всі кинулися до цього мурованого будинку. Ми три пішли також туди і побачили, що всі кімнати були переповнені. Кожен намагався поспішно приміститися, як міг. Не було місця для стількох людей; уклалися на підлозі, тісно один біля одного, як оселедці в бочці.

Найгер зрезигновано почав оглядатися, де йому приміститися. Кляр глянув на мене.

— Ходім, ми тут спати не будемо, — кажу. Ми вийшли.

— Де ми будемо спати? — тривожно питається Найгер.

— Не бійтеся, десь ми вже будемо спати, — відповів йому Кляр.

Як тільки ми приїхали й авто зупинилося, я запримітив стайню, з якої видно було, як коні махали хвостами. При стайні була шопа, без дверей, загороджена тільки невисоким перелазом, за яким видно було сіно. Кляр, видно, також побачив цю шопу, тому не питався і не дивувався, куди я йшов. Ми підійшли до стайні. Там я бачив раніше конюха. Тепер він там був. Я ввійшов до стайні, Кляр і Найгер стояли при дверях. З конюхом справа пішла гладко. Я дав йому пачку папірос і так винайняв у нього на одну ніч „готель” — шопу з сіном. Конюх показався порядною людиною — винайняв „готель з обслугою”: пішов сам до шопи, розстелив нам сіно, зробив три вигідні постелі.

— Давно я вже так вигідно не спав, — сказав Кляр, витягаючися, простуючи кості на сіні.

— Я ще в житті так не спав, — сказав Найгер.

— Ви ніколи не спали на сіні? — спитав його Кляр.

— Ніколи не спав і досі не знав, що це так вигідно і так приємно.

— Міщух, — на це йому Кляр.

— Пізня ніч, треба спати, — я закінчив дискусію.

Сниться мені, чи це таки дійсність? Чую страшне хропіння. Можливо, що це хропіння збудило мене! Чую міцне хропіння: різні тони — високі, низькі. Пригадав я собі, що тут у сусідстві коні. Правдоподібно коні хроплять, думаю собі. Розплющую очі, бачу — ясний день. Пригадую собі, де я, визираю крізь двері: сонце вже високо! Швидко встаю і тепер бачу, що це мої компаньйони так хроплять.

— Вставайте, вже полудне, — кричу з усієї сили.

Вони опритомніли, хутко одягнулися. Ми вийшли з шопи, дивимося — всі вже готові до від'їзду, тільки мотори запустили. Наша поява викликала у всіх якесь — для нас незрозуміле — здивування. Такою реакцією на наш вид ми були також здивовані.

— Де ви були? — гостро спитав нас комендант. Тон, яким він відізвався до нас, збив нас зовсім з пантелику. Ми не мог-

ли знати, про що мова. Виходить, що ми допустилися чогось злого. Але чого? Того ми ніяк не могли відгадати. Кляр і Найгер дивляться на мене, а я на них. Вони мовчать. Я зрозумів, що мені треба говорити.

— Ми ніде не були, ми спали, — кажу спокійно.

— Де ви спали?

— У цій шопі, з якої ми тепер вийшли, — відповів я, показуючи рукою на шопу.

— Як то? У цій шопі, біля якої ми всі стоїмо?

— У цій шопі, біля якої ми всі тепер стоїмо, — potwierджую те, що я вже сказав.

— То ви були в цій шопі і не чули галасу, шуму, викликувань, криків під самою шопою, які тут тривають від самісінького ранку, а тепер уже полудне? Цілого півдня ми шукаємо вас, кричимо, кличемо вас, гукємо, а ви кілька кроків від нас і не відзиваєтеся?

— Ми не відзивалися, тому що ми не чули жодних голосів, не чули, щоб хто нас кликав. Ми не чули, тому що ми, видно, твердо спали.

Комендант подивився на нас з недовір'ям, з-під лоба, але я спостеріг у його очах і на устах блискавичний відблиск сміху. Не так зле, подумав я собі. Комендант прибрав знову гостру марсову міну і каже:

— Зайдемо до тієї шопи. Покажіть, де ви так твердо спали!

Я хутко зробив кілька кроків назад, відкинув перелаз, який загороджував вхід до шопи, рухом руки попросив коменданта й інших ввійти до середини. Комендант ввійшов до шопи і ціла юрма інших офіцерів, які були свідками цієї історії. Тоді кожний з нас показав місце, де спав. Дехто з присутніх пробував рукою, чи м'яке було наше ложе, а студенти навіть поклалися і один з них сказав:

— У першорядних курортах не завжди можна мати такі вигідні ліжка.

Комендант вийшов з шопи перший, а за ним усі інші. Ми, винуватці, вийшли останні. Комендант підждав, аж ми зблизилися до нього, тоді сказав:

— Ви повинні були сказати, куди ви йдете спати. Я післав рапорт, що ви здезертирували. Тепер мушу писати інший. Другий ваш промах є товариського характеру. Ви знайшли добрий нічліг, треба вам признати. Ви не подумали про нас усіх. Ви бачили, як ми клалися спати, а якби ви знали, як ми спали!

Ми всі втомлені, якби взагалі не спали. Ми мучилися в тісних поміщеннях, а тут стільки місця. Я тепер бачу, що тут не тільки ця шопа, де ви спали, але от там ще одна велика стодола, в якій можна помістити вигідно всіх наших людей. Трудно, вже пропало. Вам треба було тільки сказати мені, куди ви йдете спати, а я був би, за вашим прикладом, розмістив усіх у стодолі і в цій шопі. Сідаймо на авта, треба від'їжджати, ми й так втратили вже багато часу.

До Козачої Лопані було недалеко, але треба було сподіватися, що шлях буде заповнений біженцями і ця коротка дорога забере нам кілька годин часу. Штейнлюхт примістився з нами в тій самій автомашині. Ми не питали його нічого. Він сам почав говорити.

— Ви знаєте, що ми боялися за вас. Я сам думав про вас: війна, ви — правду сказати — в чужім середовищі, може й не привикли до наших людей, може, вам тяжко було між нами. Страх, притгноблення може спонукати людину до всього. А вже найбільше хвилювався Галушка:

— Невже вони могли щось таке дурне зробити? Не хочеться вірити, але їх таки немає. Що ж могло статися? Немає ради, мушу післати рапорт, що їх немає. Видно, дезертирували.

— Ви також так думали? — спитав я його.

— Що ви подумали б, якби були на моєму місці, а я на вашому?

— Докторе Штейнлюхт, я признаюся вам, що ми могли б дезертирувати, але тільки в Старокостянтинові.

— Чому тільки в Старокостянтинові? — спитав він здивований і переляканий. Я пояснив:

— Я думаю, що це легко розуміти. Щоб відважитися дезертирувати, треба мати мудрий плян. Дезертирувати — це не жарт. Це — наразитися на военний суд. Ані ви, ані ми не сумніваємося, який був би вирок. Не думаю, що ми три разом, ані жоден з нас не виглядає на такого недотепу, щоб відважився на таке безглуздя. Кажу, що ми могли б на таке піти, чогось такого допуститися тільки в Старокостянтинові. Ви питаєте чому? Відповідь проста: у Старокостянтинові ми мали б де сховатися.

Штейнлюхт із ще більшим здивуванням спитав:

— Де ви могли б у Старокостянтинові сховатися?

— Тільки у вас, у вашій хаті або в доктора Галушки — в його хаті.

В першій хвилині Штейнлюхт прийняв мою відповідь за шорстку, за глузливую, насупився, хвилину подумав і його обличчя роз'яснилося.

— Я вас розумію. Шкода, що тут немає Галушки. Він також зрозумів би вас. Галушка суворий і вимогливий, але бистрий у думанні, а що дуже важливе, на мою думку, — він має почуття гумору. Ваша ситуація, точніше — епізод, який вийшов з вами, по формі був серйозний, але по суті повний комізму. Ви не можете собі уявити, що могло б бути, якби на місці Галушки був якийсь дурень. Галушка помилився в очах своєї влади, посилаючи рапорт, що вас немає, що ви всі три зникли, що зникли три „западніки” разом. Простим виясненням такого факту є, що три „западніки” разом дезертирували. Тепер треба йому посилати новий рапорт, що „западніки” знайшлися. Він тепер мусить оправдувати себе, не вас, що він поспішив з рапортом, не перевіривши справи докладно. Інший, дурень на його місці, кар'єрович, не признав би своєї помилки, всю вину звалив би на вас. Поперше не був би так довго на вас чекав, був би дав наказ від'їхати. Вже тим самим був би наробив вам біди. Ви проснулися б, виходите з тієї шопи, а тут уже нікого немає. Рапорт пішов, що ви зникли зі своєї військової частини. Що це значить? Це значить, що ви дезертирували. Ви йдете, кажім, до найближчого военкомату чи до міліції. Ви ще не дійшли, а вже подорозі натрапляєте на військове НКВД або на звичайну службу гарнізону. Вас легітимують. Як ви тоді докажете, що ви не дезертири? Вас відразу арештують. Докажуйте, що ви відстали від частини тому, що ви заспали. Хто вам у це повірить?! Це війна, закони гострі, а на докладне досліджування справи немає часу.

Галушка чекав на нас півдня. Всі спішилися, всі хотіли їхати, а він чекав. Він чекав тільки на вас. У нього виявилася якась дивна, несамоविта інтуїція. Я був весь час біля нього, я бачив усе. Він не тільки чекав на вас, але пішов і чекав при тій шопі, у якій ви спали. Ви знаєте, як це мені виглядає тепер? Що він чекав на вас, доки ви не виспитесь! Ви можете не вірити, але так воно було. Всі були лихі на вас і домагалися їхати. Він не слухав, чекав, доки ви не виспалися. Правда, він був пізніше задоволений, що його думка перемогла, що

він мав рацію. Інші застидалися і притихли. Ви, нехотячи, створили трагікомічну ситуацію, за яку ви могли заплатити життям. Як я все це передумав, мені самому тепер шкіра терпне. Добре, що так щасливо скінчилося.

**

*

На цьому етапі, у Козачій Лопані, відразу було видно, що ми тут довго не будемо. Шпиталю зовсім не влаштовано. Все залишилося „на колесах”, ми „сиділи не чемоданах”. З радіо „колгоспника”, яке ревіло цілий день на вулиці, мало що можна було довідатися. Газети приходили пізно і не завжди можна було їх дістати. Наші мешкання були недалеко залізничних рейок. По транспортах і ешелонах, які туди проходили, можна було орієнтуватися, як справа на фронті. У перших тижнях ішли ешелони з військом і з воєнними матеріялами на фронт. Пізніше почали йти ешелони з раненими від фронту у глиб країни. Не бракувало і транспортів з порозбиваними літаками; не німецькими, а советськими. Відтак дався чути зловіщий гук гармат. Спочатку гук гармат доносився здалека, з кожним днем ставав голосніший, сильніший. Серед залоги шпиталю було помітне хвилювання. Кожен готувався в далеку дорогу. Всі знали, що з Козачої Лопані їдемо в Сибір. Думка про подорож на Сибір впливала на людей радше позитивно. Кожний сподівався, що в Сибірі, далеко від фронту, не будемо так часто мандрувати, що шпиталь приступить до свого завдання, кожний почне свою працю.

Ми виходили на залізничну станцію. Ешелони з раненими часто зупинялися на станції. На перон і до станційного будинку виходили лікарі і медсестри. Від них ми довідалися, що це не ранені прямо з прифронтових медичних частин, що це шпиталі з раненими евакуюються. Ми довідалися, що ці шпиталі їдуть у глиб країни, в Сибір.

Після обіду Кляр сидів на своєму ліжку, спустивши ноги на долівку, пакав свою люльку. Найгер сидів при столі, на якому була розкладена мапа Сов. Союзу. Він дивився якийсь час на мапу, а відтак сказав:

— Шпиталі їдуть і ми поїдемо в Сибір, у глиб країни. Цікаво, який великий цей глиб країни? Німці стоять і досі під Ленінградом, Ленінграду не взяли. З мапи виглядає, що в аспекті простору, порівнюючи територію Сов. Союзу з територією Польщі до 1939-го року, німці під Ленінградом — то так,

немов би були під Катовицями, не далі. Територія, яку німці захопили на відтинку ленінградського фронту, порівняльно до території Сов. Союзу, виглядає, як віддаль від німецького кордону до Катовиць. На тому відтинку, де ми тепер, німці підходять під Харків. Це знову виглядає мені, в аспекті простору, немов би німці в Польщі зайняли райони від свого кордону до Кракова. Питання, як далеко з Ленінграду і з Харкова до Владивостока чи до китайського кордону? Бачу на мапі, що дуже й дуже багато більше, ніж з Кракова і Катовиць до Підволочиськ чи до Вільни. Візьмім до уваги, що вже минуло три місяці війни. — Найгер закінчив свою думку дещо піднесеним голосом. На це Кляр:

— Я розмовляв учора з аптекарем. Він з переконанням твердить, що німці дійдуть до Ростова. Звідки він таке знає — він не говорив. Пізніше німці будуть розгромлені і відійдуть у свій фатерлянд, — така його думка. Бідний, наївний старокостянтинівський аптекар. Оскільки я знаю, Гітлер має намір дійти до Уралу. Він здає собі справу, що советські азійські простори величезні, що на тих просторах брак залізничних шляхів, брак шляхів, комунікація тяжка, а сибірська зима також вимагає доброго приготування, щоб її витримати. Я дивлюся на тих людей у цім шпиталі, не знаю, як вони витримують сибірську зиму. Я пригадую собі, як большевики прийшли були перший раз до нас після світової війни, як вони виглядали! Обдерті, босі, голодні, карабіни на шнурках, аж жаль було на них дивитися. Вид цих лікарів, офіцерів і солдатів пригадує мені тодішніх. Я не можу повірити, що вони витримують війну з Гітлером. Моя рада для нас єдина: намагатися дістатися до польської армії. Тут прийде до катастрофи, тут буде страшна революція. Большевицька влада за час свого правління виростила таку страшну ненависть проти себе і до своїх прихильників, що тут буде така різня, якої ще світ не бачив. Під час такого лихоліття, безвладдя і хаосу треба належати до якоїсь зорганізованої сили — тим більше, що ми серед чужого населення. Нас причислять до комуністів, ніщо нас не спасе, — сказав Кляр, відставив люльку, поклався на свій наплечник, який лежав на ліжку, підклав руки під голову і задумався.

— Всі факти, які ви вичислили, — заговорив я, — правдоподібні, тільки я дивлюся на них трохи інакше. Большевики своїми вчинками викликали страшну ненависть усіх народів,

які входять у склад так званого Сов. Союзу. Безперечно, населення вирізало б усіх партійців, коли б змогло. Однак партія тримає всі народи, все населення таким зорганізованим терором, що будь-який опір, будь-яка дія проти влади виключені. Гітлер своїми плянами і своїми діями так перелякав світ, що світ стане радше по боці Сталіна, ніж по боці Гітлера. По боці Сталіна стануть і ті, які вірять у комунізм, але стануть і ті, які в комунізм не вірять. Ті, які в комунізм не вірять, стануть по боці комунізму, по боці Сталіна якраз тому, що вони не вірять у комунізм. Вони не вірять у життєздатність комунізму, не вірять у його силу, а тим самим не бачать небезпеки з боку комунізму, тому підуть зі Сталіном проти Гітлера, який показав свою силу, показав, ЩО він може зробити і ЩО він хоче зробити. Гітлер допоможе Сталінові здобути союзників у цілому світі.

— Світ знає, що виробляють большевики, — промовив знову Кляр, сідаючи на ліжко. Але я й не думав здавати позицій.

— Докторе Кляр, не в тому справа, чи світ знає те, що доходить до його свідомости про большевиків, але в тому суть, чи світ вірить у те, чи світ здібний вірити в те, що діється у большевиків! Що говорять факти? Назвіть мені одну країну, в якій немає комуністів! Ви пам'ятаєте, що в самій Німеччині брало участь у голосуванні п'ять мільйонів комуністів! У Німеччині голосувало п'ять мільйонів управнених до голосування комуністів. Кляра Цеткін відкривала перший гітлерівський парламент. Вона відкривала на підставі права старшинства. Це може мати символічно-містичне значення. Дехто твердить, що комунізм, що страх перед комунізмом допоміг Гітлерові прийти до влади. Можливо, що тепер страх перед Гітлером допоможе Сталінові закріпити свою владу. Ви думаєте, що ті мільйони комуністів зникли всі з лица землі в Німеччині?

Ви сказали, що ви бачили большевицьке військо в часі його приходу до Галичини після світової війни, що це військо дуже нужденно виглядало, обдерте, босе, голе, з карабінами на шнурках. Скажіть мені, якою силою ці голодранці побили білогвардійців — добірне військо, якому допомагали міцні держави Заходу? — спитав я.

— Большевикам вдалося опанувати маси своєю пропагандою, демагогією, викликати революцію і тим способом здобути владу. То було тоді. Тепер їм уже ніхто не вірить. Ми чуємо, нам подають офіційно до відома, скільки полків, скільки

дивізій, разом з командуванням переходить до Гітлера. Чи це не має жодного значення? — допитувався Кляр.

— Докторе Кляр, ми вже про це говорили в Качанівці чи ще в Прилұках. Не знаю, чи ви звернули увагу, що тепер майже не подають нам у наказах про перехід советських військових частин на німецький бік?

— Видно, що тепер забагато переходить, тому не подають до відома, — відповів він.

— Припустімо, що ви маєте рацію, що ваше припущення правдиве. Ви не можете заперечити того, що сказав Найгер, що ми також знаємо: вже минув третій місяць, німці стоять під Ленінградом, Ленінграду не взяли. На цім відтинку, де ми тепер, за три місяці також небагато зробили. Виходить, без сумніву, що є такі, які здаються, але є й такі, які б'ються! Питання: яке відношення кількості тих, які здаються, до тих, які б'ються, які воюють? Я думаю, що перевага тих, які воюють, над тими, які здаються, величезна. Словом — „бліцкріг” завалився. Тим самим його творець чи автор, чи творці і автори показалися цілковитими недотепами. Війна стала затяжною. Питання, на як довго?

Ви сказали, що Гітлер хоче дійти тільки до Уралу. Мудрий, тільки думає дуже вузьенько. Він не може зрозуміти, що в війні завжди виступають принаймні два партнери. Він робить усі свої пляни так, неначе він сам існує на світі, неначе його похід до Уралу — це парадний марш, яким він прийде зі своїми „юберменшами” до Уралу, і вони будуть заживати райського дозвілля, а большевики повтікають у сибірські ліси, повилізають на високі дерева, будуть подивляти „юберменшів”, приграваючи і приплескуючи їм до танців і до бенкетів, на яких вони будуть їсти досхочу „шпек” і „ріндфляйш унд картоффельсалат”. Я не вірю, щоб з такою безкритичністю Гітлер міг перемогти.

На ці справи ми не маємо жодного впливу. Це від нас не залежить. Залишімо це дипломатам, політикам і стратегам. Ми дбаймо про наші голови, щоб їх не погубити. Я ще раз повторю, що війна стала затяжною і нам немає чого спішитися на фронт. Тим я хочу сказати, що нам немає чого йти до польської армії. Коли Сталін творить польську армію, то не для паради; він має ясний плян, що з цими „полячками” зробити. Зрештою, це не трудно передбачити. Він пішле їх відразу на

фронт. Чи допоможуть вони йому багато, чи ні, це не має матеріального значення, але це може мати велике моральне значення, велике значення для советської пропаганди.

Наш шпиталь виїжджає в Сибір. Знаменито, тисячі кілометрів від фронту. З голоду там не помремо і не позамерзаємо. Там теж якимось люди живуть. Не пхаймося на арену воєнних подій, коли можемо сидіти в затишші.

**

Німці підійшли вже під Харків, почалася облога міста. Гармати гули безперестанку день і ніч, детонації бомб вторували. Вночі, перед самим виїздом шпиталю з Козачої Лопані, припало мені стояти на варті. Ніч була погідна. З боку Харкова доносився безперервний рев гармат, підсилюваний страшними детонаціями бомб, акомпаньювали кулемети. У куполі небозводу ракети грали різними кольорами. Коли б не свідомість страшної дії, яка розгравалася під цим куполом, заповненим прекрасними барвами, можна б було любитися цим небуденним видом. Під прекрасним небозводом — пекельні страждання і смерть!

Другого дня зранку підставили поїзд, шпиталь почав вантажитися. Кілька годин часу — всі і все було на колесах. Льокомотив бұхнув клубами густого темнобрунатного диму, немов на прощання засвістив і рушив у далеку путь.

Ми їхали в вантажних вагонах, пристосованих до далекої дороги. Кожний мав ліжко, матрац, простирала, подушку, тепле покривало. Ліжка були розміщені на нарах у два ряди: нижній і верхній. Двері вагона були посередині, як звичайно буває в товарних вагонах. Нарі були розміщені в передній і задній частинах вагона. Посередині вагона було досить вільного простору. Можна сказати, що нам їхалося вигідно. Один раз удень ми зупинялися на якійсь більшій станції, де заздалегідь був приготований для нас обід, на телефонічне повідомлення про наш приїзд. Снідання і вечерю ми одержували „сухим пайком”. На обід найчастіше був борщ і солена „кета” — риба рожевого кольору, подібного, як у лосося. Була б навіть смачна, але дуже пересолена. З Козачої Лопані ми виїхали на Білгород, Пензу, Куйбишев.

До Пензи приїхали ми ввечорі. Загальний вид Пензи зробив на нас приємне враження. Пенза була освітлена. Це було

перше місто, яке ми побачили від початку війни освітлене. На вид того нормального явища в нормальних умовах зробилося відрадніше на душі в умовах війни. Під Сизранню наш поїзд переїхав величезний міст на Волзі. Вид цієї великої ріки звернув нашу увагу, що ми їдемо в іншу частину світу, в Азію, де не тільки великі простори, але й великі ріки, великі гори, великі озера, великі сніги, великі морози, великі спеки, великі широкі степи, піски й пустині.

Коли ми переїжджали Урал, було видно крізь відчинені двері вагона ліс фабричних коминів, які пнялися вгору серед густої сітки електричних проводів. Цей ліс коминів і електричних проводів ми бачили на відтинку кількох кілометрів у напрямі нашої дороги: зі заходу на схід. На південь і північ ці свідки індустрії зникали серед лісів і гір.

— Сюди хоче прийти Гітлер? Тут не тільки ростуть дерева і гриби, як я читав, але і фабрики, — сказав поважно Найгер. Ані Кляр, ані я нічого не відповіли на заувагу Найгера. Кляр поважно задумався.

Поїзд прорізував сибірські простори трансибірським шляхом. Однієї ночі пробудило мене зі сну несамовите трясення вагона. Відчуваю, що поїзд жене з несамовитою швидкістю, вагоном кидає, мов іграшкою, на всі боки. Сідаю на ліжку зі страхом і бачу, що кілька осіб також уже сидить. З переляком дивимось одні на одних, решта також будиться, з переляком дивляться на нас. Ніхто нічого не говорить, усі поражені страхом і в паніці безрадно очікують, що поїзд кожної хвилини вискочить із рейок. Нічого не можна зробити, немає жодного контакту з машиністом. Усі ждуть на ласку долі.

Проминула година, може більше, поїзд починає звільняти швидкість, нарешті зупинився на якійсь станції. Всі кидаються до дверей; відчиняємо двері, вискакуємо з вагонів і біжимо до льокомотива. Вже збіглися ті, які їдуть у передніх вагонах. Між ними вже є комендант. Виявилось, що один зі шоферів шпиталю, який мав колись працювати на льокомотиві помічником машиніста, пішов до машиніста на льокомотив і приніс зі собою горілку. Обидва з машиністом упилися. П'яний машиніст дав провадити льокомотив п'яному шоферові. Їх обох арештовано, мали бути поставлені перед воєнний суд.

У Новосибірську нас повідомлено, що тут зупинимось кілька годин, можна йти до міста, але повернутися на означену годину.

На станції в Новосибірську вже було представництво польського війська. Вказувала на це таблиця над дверима. Ми ввійшли до середини. Були там два польські офіцери в польських уніформах: один полковник, один майор. Імени полковника не можу собі пригадати. Майор, якщо пам'ять мене не підводить, називався Торвінський. Вони зробили на мене враження втомлених, може навіть пригноблених людей, які робили свою службу без ентузіазму. Ми подали свої прізвища і просили поінформувати нас, як мається справа організування польського війська. Ми були в советських мундирах, у мундирах советських офіцерів. Це була свого роду конфронтація польського мундира на офіцерах вересневої трагедії Польщі і советського мундира на громадянах довересневої Польщі. Я особисто відчував цю конфронтацію як пронизливий крик історії, як обвинувачення. Мені здавалося, що советським мундиром на мені історія обвинувачує польський мундир на них у теперішності, обвинувачує польські мундири, які були в минулих віках. Я мав почуття, що цей советський мундир вони вкляли на мене. Не знаю, що думали польські офіцери. Не знаю, що думали Кляр і Найгер. Я ніколи про це з ними не говорив. Нас поінформовано, що твориться польське військо, що польські громадяни будуть покликані до того війська відповідними наказами советської і польської влади, що вже зголошувється багато поляків, але цивілів. Коли прийде черга на тих, які служать у советській армії — ще нічого не знати. Ця справа є предметом розмов між польською амбасадю в Москві і советським урядом.

Під час нашої розмови з польськими офіцерами до бюро ввійшов НКВДист. Чи він прийшов у зв'язку з нашим приходом сюди, чи наш прихід не мав нічого спільного з його появою, не знаю. Він говорив щось півголосом з полковником, на нас тільки скося споглядав.

Місцем нашого призначення був Ленінськ Кузнецкий, положений у Кузбасі, в кузнецькому басейні. Це один з найбільших вугільних басейнів у Сов. Союзі, згідно з советською літературою — один з найбільших у світі. Ми приїхали туди — згідно з нашими годинниками наставленими в Україні — коло дванадцятої години дня; там годинники показували третю після обіду.

Наш шпиталь заквартировано у великому поверховому будинку, з центральним огірванням, з водогонами. Квартири ми

мали у такому самому будинку. Словом — примістилися вигідно, спокійно, далеко від фронту. Ми перебули там, може, з тиждень, не мали причини нарікати.

Одного дня я дуже здивувався, коли дістав телеграму. Від кого я міг би дістати телеграму? Хто знає, де я, і чого хоче він від мене? Дивлюся, телеграма з Москви, підписаний проф. Кот, амбасадор Польщі. Здивування моє ще більше! Як Кот може знати, що я тут? Чого він від мене хоче? Читаю:

„Телеграфуйте. Скільки здібних до війська, скільки стариків, скільки жінок, скільки дітей.” Підписаний: професор Кот, амбасадор Речі Посполитої Польської.

Все зрозуміле. Немає в мене сумніву, що мої друзі захворіли на польський патріотизм і писали до Кота. Мені нічого не говорили, тому що знали вже мою думку на цю тему, але про мене написали. Іду до них під час обіду, хочу мати їх обох разом. Приходжу до їдальні, сідаю біля них, як звичайно, але нічого не говорю. Вони пізнали, що я в злому настрою.

— Що сталося, що ви нічого не говорите? — питає Кляр.

— Мовчу тому, що маю з вами багато говорити.

Вони переглянулися.

— Що таке? — питає Найгер.

— З'їмо обід, відійдемо від стола, тоді вам скажу.

Ми мовчки докінчили обід, вийшли з їдальні і зупинилися на коридорі при вікні.

— Ви писали до польської амбасади в Москві?

Вони знову переглянулися.

— Ми писали, — дуже поважно відповів Кляр.

— Ви про мене писали також, але мені про те нічого не сказали!

— Ми писали і не говорили вам про те тому, що ми знали ваше становище до цієї справи. Ми вже цю справу обговорювали разом. Ми переконані, що для нас трьох було б найліпше дістатися до польської армії.

— Скажіть мені, як ви писали, що ви написали?

— Ми писали по-польському. Написали, що є нас тут трьох лікарів, що ми були мобілізовані до советського війська і тепер працюємо в цьому військовому шпиталі, — сказав Найгер.

— Чи ви писали, що ви відбували військову службу в польському війську? Чи ви писали, що ви маєте за собою польську „підхорунжівку”? Що ви маєте офіцерські ступені польського війська?

— Так, ми писали, що ми є поручниками резерви польсько-го війська, — відповіли обидва разом.

— Що ви написали про мене?

— Ми написали ваше ім'я і що ви лікар.

— Ви не додавали мені жодного військового звання?

— Ні!

— Хто підписав цього листа до амбасади?

— Ми обидва, а ваше ім'я ми також додали.

— Іншими словами, мій підпис там був. Скажіть мені, у якій черзі ви підписували?

— Перший підписав Кляр, другий підписав я — Найгер, ваше ім'я я підписав як третього.

Я глянув на Найгера і кажу:

— Підписання того листа виглядало так: д-р Кляр — поручник резерви, д-р Найгер — поручник резерви, д-р Пасека — лікар. Чи так було?

— Так було, — відповіли обидва унісоном.

— Ще одне питання: чия адреса була подана як зворотна, на відповідь?

— Моя, — з виразним схвилюванням і здивуванням відповів Кляр. Найгер тепер мовчав, але був схвилюваний і здивований не менше від Кляра. Обидва дивилися на мене, не знали, про що йдеться.

Тепер я показав їм телеграму, яку я одержав. Вони прочитали і вже спокійніше, трохи задоволені кажуть:

— Прийшла відповідь!

— Прийшла відповідь. Дивіться добре, добре читайте цю депешу. Вас ніщо не дивує?

— Ми нічого злого не бачимо.

— Ви нічого злого не бачите. Може, я вам допоможу. Скажіть мені, чому я дістав цю депешу?

— Я не можу знати, — сказав Найгер.

— Я також не знаю, я подав свою адресу як зворотну, — сказав Кляр.

— Кажуть усі, що жида мають жидівські голови. Я того у вас не бачу. Дивіться: до польської амбасади пишуть листа три лікарі, — приймімо, що я писав разом з вами. Два з них польські офіцери, польські поручники, а третій — цивіль, ніколи в польській армії не служив. Вони подають зворотну адресу, адресу на відповідь — адресу одного з цих двох поручників. Відповідь приходить на адресу цивіля. Вас це не дивує?

— Ми не можемо знати, чому відповідь прийшла на вашу адресу.

— Не будьте аж такі наївні!

— Ми не знаємо, яка причина.

— Трудно, мушу прийняти, що ви не знаєте. Треба роз'яснити вашу тяжкоголовість, у яку мені трудно вірити. Причиною є моє ім'я. Ви написали так, як ви бачили в моєму дипломі, який я вам показував. Ви написали „Пасека”. Вони зрозуміли, що я поляк, і зі мною нав'язали контакт, незважаючи на те, що я цивіль, а ви — поручники польської армії. Чи мушу вам ще доводити, що там панує антисемітизм? Ви зовсім не потребуєте мені доводити, що поляки ненавидять українців більше, ніж жидів. Матеріал, з якого творять польську армію — це вихованці Сенкевича, нащадки Заглоби. Їх шовінізм і „модарствосець” не повимерзали в снігах Сибіру, Колими, Мордовії. Бачите, ще не висмерділася з них задуха таборів і тюрем, а вже показують роги. Протягом віків не можуть утримати своєї державности та й іншим стоять на перешкоді. Тому я не хочу йти добровільно до польського війська. Польсько-советський договір я розумію так, як сказав цей політрук у Качанівці, що це тільки тимчасово звільняють „полячків”, а пізніше наженуть їх туди ще більше. Війна між німцями і москалями. Чи одні виграють, чи другі, — поляки програють. Подруге, на мою думку, ви вже наробили клопоту собі й мені. Чи ви думаєте, що про цей ваш лист і про цю депешу не знає НКВД? Не знає й Галушка?

— Ми діяли згідно з польсько-советським договором, про який нас поінформовано офіційно, — сказав Кляр.

— Ви діяли згідно з урядовим договором, але не згідно з військовим регуляміном. Ви, будучи в советському війську, нав'язали контакт з представництвом іншого уряду, з представництвом закордонного уряду. Це проступок, це каригідне. Ви могли пробувати зголоситися до польського війська. Я кажу, пробувати. То значить, треба було діяти дуже обережно. Ви мали два шляхи, два способи: товариський, приватний формою, а другий офіційний. Я почав би від товариського, намагався б знайти нагоду, немов випадково зустрівшись з Галушкою, поговорив би з ним на цю тему. Галушка не дурний, я не бачив, щоб він до нас ставився ворожо. У такому випадку він був би навіть задоволений. Він був би прийняв це як доказ довір'я до нього і був би заплатив вам тим самим. Був би ста-

рався полагодити цю справу якнайліпше. Коли навіть був би сам не знав нічого про те і не знав, як вам порадити, він почерпнув би інформації у вищої влади. Можна було піти до нього до кабінету і там поговорити з ним на цю тему. Це вже було б більше офіційно, але тільки почерпнути інформації, а відтак зробити згідно з його порадою. Також така поведінка була б без догани. Третій спосіб міг бути чисто офіційний. Ви могли зголоситися з написаним рапортом і виразно просити перенесення до польського війська. Це вже була б офіційна форма, але Галушка був би якось те переніс і був би вам ваше прохання полагодив згідно з такими чи іншими приписами. Ви обрали найгіршу форму дії. Ви зробили це диким способом: поставили себе в дурну ситуацію, поставили мене в дурне й тяжке становище. Якщо ваш учинок буде оцінений як самоволя, як робота поза плечима командування і будуть допити, то що я маю сказати? Що я не підписував, що я не знав про жодного листа до польської амбасаді? Це правда, але тоді я обвинувачу Найгера в шахруванні документу, в підробленні мого підпису. Не думаю, що вам треба вияснювати, що це не тільки тут, але в кожній державі вважається злочином і карється дуже гостро за законом.

Обидва досить довго мовчали. Справа була ясна і не було жодного виправдання. Єдина надія була на те, що сказав Кляр:
— Може, воно так зле не буде.

— Чи воно так зле буде, я не знаю, але буде зле, немає сумніву, — я відповів йому.

Ми розійшлися, кожний до своєї праці.

НОВОСИБІРСЬК

Наступного дня вранці ми одержали офіційне письмове повідомлення, що маємо явитися в кабінеті коменданта шпиталю. Не було сумніву, чому комендант нас кличе. Якої чверть години до назначеного часу ми вже були в почекальні. Точно о назначеній годині покликано нас до кабінету коменданта.

Галушка прийняв нас дуже офіційно. Він сказав нам тільки:

— Ви, правдоподібно, підете до польської армії, я тоді можу залишитися без лікарів. Я вже тепер відсилаю вас до военкомату. Военкомат напевно знає, що в таких випадках робити.

Ми попрощалися й відійшли з „направленням” у военкомат.

Ми вийшли на вулицю, до военкомату було недалеко. Ми йшли мовчки, не було теми. Мовчанка мучила. Я став, подивився на обох і, хоч я не співак, але проспівав їм одну строфу:

Наварили хлопці каші
І за це вам: мамі вашій!

— Ми не хотіли зле, — відповіли мені обидва.

— Я знаю, що ви не хотіли зле, але вийшло погано!

— Я думаю, що военкомат відішле нас у польську армію, — сказав Кляр.

— Я не думаю так. З того, як повівся Галушка, у тоні тих кількох його слів пробивалася іронія. Ви того не запримітили? Я думаю, що він уже знає, куди ми підемо, — що не в польську армію. Зрештою, незадовго переконаємося, ось уже военкомат, — відповідаю.

У военкоматі ми також довго не барилися. Военком сказав нам також, що він не знає, що з нами зробити, він не має жодної інструкції в таких справах. Тому він відішле нас до Новосибірська, до СибВО — до Сибірської Військової Округи. Там, напевно, „розберуться” в тих справах. Так він сказав, приготував „направлення” до СибВО; з тим „направленням” ми відійшли.

Іншої ради не було: забрати „вещі” зі шпиталю, іти на станцію і їхати до Новосибірська.

Поїзд до Новосибірська відійшов після обіду. Як на диво, поїзд не був переповнений, ми їхали вигідно. Ми майже не розмовляли. Не було про що говорити; ми не знали, що маємо там сказати. Ми знали, що їдемо до СибВО; що буде далі — ми не могли знати.

На початку нашої дороги Кляр запевняв нас, що нас відішлють до польського війська. Така перспектива мені особисто зовсім не усміхалася, але я не признавався, мовчав. Кляр говорив і говорив, він неначе оправдувався. Найгер також мовчав. Було очевидне, що тієї каші наварив Кляр. Він сам тепер бачив, що зробив погано. Найгер, можливо, жалкував, що дався намовити Кляріві і „пальнув” таку дурницю. Я не говорив нічого, але своєї поведінки я сам перед собою не виправдував уповні. Не личило мені сказати, що я не підписував того листа, що це зробили вони обидва, хоч це була правда. Все ж таки

не личило. Подруге, я мав якийсь дивне почуття: я відчував інтуїтивно чи інстинктивно, що треба діяти так, як я діяв. Я вирішив, що як мене запитають у СибВО, чи я хочу йти до польського війська, то я скажу, що так. Я, проте, був майже переконаний, що нас до польського війська не пішлють. До такого висновку я прийшов, спостерігаючи поведінку Галущки й военкома.

До Новосибірська ми приїхали в надвечір'я. Бюра були позамикані. Нам треба було ночувати. Питання було: де? Знайти місце в готелях не було мови. Новосибірськ — місто велике. У центрі міста величезні модерні бльоки домів. Вулиці були переповнені людьми — пішоходами, але й автомашин — як на советські відносини — було багато. До Новосибірська було евакуйовано кілька міністерств із Москви. Як ми дізналися, частину центральних урядів перенесено з Москви до Куйбишева, а частину до Новосибірська. Ми зупинилися на станції. Вона зробила на нас дуже імпазантне враження: виглядом, розмірами і архітектонічною розв'язкою призначення будівлі. Висота будівлі у три високі поверхи. Головний вхід до величезного вестибюля з відкритим видом на всю будівлю. На партері, довкола вестибюля, каси для продажу залізничних квитків, службові бюра, ресторани. На другій „підлозі” величезна почекальня з зовсім відкритим видом на вищі поверхи, до самої стелі. На вищих поверхах середина зовсім вільна, не забудована, довкола при стінах балькони, з яких ведуть двері до кімнат готелю.

Цілий вестибюль, почекальня, всі сходи, всі доступні кутки заповнені людьми, які сиділи, а здебільшого лежали на підлозі, на сходах. Трудно було зробити крок серед тієї величезної маси людей, одягнених у шкури з овець, собак, лисів, зайців, вовків, у різне лахміття. Ноги в них, обмотані ганчірками, були у „взутті” з опон автомашин. Над всіма, точніше від усіх тягла задуха бруду і нужди: задуха таборів і тюрем. Обличчя брудні, змучені, очі пригаслі, сиділи і лежали тихо, сонні і напівсонні з втоми. Часом хтось тихо говорив, квилула дитина. Ми стояли серед них, дивилися і слухали. Вид цієї маси людей, покритих різношерстними шкурами, що сиділи і лежали у безформному табуні, позбавив нас орієнтації в часі-епосі. Ми забули, що це епоха електрики, а думали, що це епоха печерної людини. Змучення тих людей і задуха таборів і тюрем переконували нас, що це таки епоха двадцятого віку, епоха

„високої цивілізації і високої культури”. Людина печерної епохи, напевно, не була така виснажена. Від печерної людини тягнуло вітром і сонцем, димом, але не смородом таборів і тюрем. Ми надслухували і намагалися зловити вухом кожне сказане півголосом слово, кожне слівце, яке проквилела з цього чи з того боку дитина.

— Вони розмовляють по-польському, — каже Найгер.

— По-польському, — підтверджуємо обидва з Кляром.

— Це ті, яких звільнили з таборів і тюрем на півночі, на підставі договору Сікорського зі Сталіном, про який нас інформовано, на підставі якого ми їдемо до СибВО, — сказав Кляр з відтінком задоволення.

Найгер не відповідав нічого. Я також мовчав, але в думці свій прийшов до переконання, що правда по боці Кляра: нам таки треба йти в польську армію.

Кляр поглянув на мене із загадочною усмішкою. Мені видавалося, що він відгадав мої думки про польську армію.

— Що таке, докторе? — спитав я, може навіть трохи збентежений.

— Історичний польонез і гопак, аранжер москаль, — відповів Кляр, наголошуючи кожне слово. Його очі були втуплені в людей, збитих у безформну масу безправ'ям, насильством, холодом, голодом і відразливим запахом нужди.

— Бачите? Ось тут ближче нас. Бачите, христяться. Ось там, там також, там також, — сказав Кляр знова, трохи притисненим, схвильованим голосом, повертаючи очі в різних напрямках.

— Моляться, христяться, — кажучи.

— Моляться. Правду казав Ленін, що релігія — опій для народу. Бачите, що правда. Опій — найміцніший засіб, який медицина знає, проти болю. Тільки релігія може вгамувати болі-страждання цих людей, — сказав Найгер, вказуючи рухом голови на придавлену до цементу будівлі масу людей. Кляр звернув свої очі згідно з рухом голови Найгера. Я відрухово зробив те саме. Мої очі схрестилися з очима Кляра.

— Докторе, ви сказали „польонез і гопак”; як це треба розуміти? Що це значить? — спитав я Кляра.

— Я сказав: „польонез, гопак, аранжер москаль”, — поправив мене Кляр.

— У такому разі — „польонез, гопак, аранжер москаль” — що це значить?

— Воно значить багато. Я пам'ятаю часи ще перед Світовою війною, перед 1914 роком: поляки завжди танцювали польонеза, а українці — гопака. Так було перед війною, так було в часі війни, так було після війни аж до 1939 року. У танцях діє емоція. У стані емоції ослаблений розум і здібність розуміти. Тому поляки ніколи не могли розуміти українців, а українці поляків. Ніколи не могло дійти до порозуміння. Ви знаєте, що в 1939 році советські командири сміялися з поляків і говорили: „Ви танцювали танго, а ми будували танки”. Вони трохи помилилися: танго — танець і польонез — танець. Але польонез — польський національний, традиційний, історичний танець. У польонезі є стільки польської специфічності, що не кожний його може навчитися, а зрозуміти ніхто не потрапить, — сказав Кляр, виразно схвильований. — Ви знаєте, що між ними тут є українці? Бачили? — спитав мене, трохи ще схвильований.

— Так, бачив, як христилися три рази, — я відповів, кивнувши головою на знак признання.

— Бачите, що в Хоросткові я навчився не тільки запрягати коні, але ще дечого, — сказав задоволений собою Кляр. Ніхто з нас не говорив. Кляр забрав знова голос:

— Треба признати, що москалі хитрі політики, гнучкі дипломати, вміють запрягти до свого воза навіть ворожі їм по суті сили.

— Думаєте, що між цими тут є матеріал до польської армії? — спитався Найгер.

— Безперечно! Вони перейшли такий вишкіл, що палають бажанням дістатися до польської армії і відразу йти на фронт битися за своїх „визволителів”. Подібно, як ми, — сказав, не без глузду, сам Кляр.

Ми з Найгером переглянулися. Ми не знали, що це за прояс у Кляра: глузує сам зі себе. Кляр вийняв із задньої кишені штанів люльку, набив тютюном, закурив, пакнув кілька разів і каже:

— Різниця між поляками, українцями і москалями така: москалі підходять до явищ і проблем з їх аналізою в аспекті своїх цілей, змушують ідеї служити собі. Поляки і українці не контролюють розсудком своїх емоцій. Емоційний підхід до проблем позбавляє об'єктивізму, не дозволяє на правильну розв'язку. Одні і другі фанатично служать ідеям — навіть чужим, накиненим.

Не знаю, чи хто говорив мені це, чи я читав таке: на репрезентативному балі високого міжнародного рівня в часі танцю з польського представника впали штани. Він спалахнув від сорому, вибіг мов опарений із залі, гнав вулицями, аж опинився в парку. Сів під крислату липу, заломив руки над головою, оперся об пень старого, величезного дерева. Спаралізований почуттям сорому, не міг думати. До його вух доходив шелест листків широко розгалуженого дерева, а йому здавалося, що таємничим шепотом цілий світ говорить про його штани. Кажан перелякався його тяжкого зідхання, струснув галуззям, листя зашелестіло голосніше, збільшилося почуття стиду жертви нещасних штанів. Він вийняв револьвер і... застрілювався.

Таке саме трапилося було українському представникові. Він скаменів, мугними очима глянув по залі, побачив стільки знатних осіб — стільки панів з великими титулами, закордонних! У почутті страшного сорому відрікся штанів, вискочив на вулицю, мов шалений гнав навмання, не бачив нікого і нічого. Перед його очима маячили його штани і повна заля закордонних панів, які — як йому здавалося — сміялися з нього. Запаморочений упав під трамвай і згинув!

На такому балі танцював і москаль, і йому трапився такий самий випадок із штанами. Але це його не збентежило: він зігнувся, випинаючи задницю на всіх, аж сморід пішов, підняв штани і сказав: „Пані і панове, допоможіть мені знайти гудзики від моїх штанів”. Задниця смерділа, а всі говорили, що то екзотика, апльодували і шукали гудзиків від його штанів. — Так закінчив свою мову Кляр.

Перед рестораном стояла довга черга військових. Щойно тепер ми запримітили, що над входом до ресторану було написано, що вступ тільки для офіцерів. Ми були в офіцерських мундирах, ми стали в чергу. Довга черга нас не журила — радше ми були задоволені, що таке зайняття забере нам час і скоротить нудьгу гнітючого очікування і роздумування над незваними, але сподіваними можливостями. Ми мовчки стояли. Переживання останніх днів настирливо пхалися в голову, пересувалися в уяві сповільненим рухом з утоми і паралічу, спричиненого видом страдальців. Наша черга вже зближалася до гардероби, де треба було залишити верхню одягу перед вступом до ресторану.

У гардеробі працював старший, сивий, високий, худорля-

вий мужчина. Він з поспіхом відбирав плащі, видавав квитки з числами, відбирав квитки і видавав одіж тим, які покидали ресторан. Кляр здавав свою „кожанку”, а ми з Найгером роздягалися. Найгер сказав щось по-польському до Кляра, який уже відходив, чи до мене. Цей мужчина, відбираючи „кожанку” вже від Найгера, почув його слова, поглянув на нашу уніформу з відзнаками лікарів і промовив:

— Ви лікарі з Польщі, не зі Західньої України? — Він заговорив по-російському. Найгер відступився трохи вбік і тим способом відповідь залишив мені.

— Один з нас із Польщі, а два із Західньої України, — відповів я.

Він глянув на мене з виразним зацікавленням, кинув оком на довгу чергу людей, які стояли за нами, і каже:

— Я хотів би дуже — і то дуже — з вами поговорити, але мушу поспішати, багато людей. За півтори години я кінчу свою працю, приходить зміна, я буду вільний. Ви будете мати ще чергу при столах. Поки вам подадуть вечерю і ви з’їсте, я прийду до вашого стола. Я вас знайду.

Ми їли вечерю й робили різні здогади, що може бути причиною того, що людина тут, у Новосибірську, правдоподібно місцева, хоче говорити з лікарями із Західньої України.

За півтори години він прийшов.

— Ви лікарі із Західньої України. Чи можна знати, з якого міста?

— З Тернополя, — я відповів.

— Чи не знаєте українських лікарів у Львові?

— У Львові багато українських лікарів. Хто вас цікавить?

— Доктор Прийма.

Я пригадав собі, що в тому часі, як я був у Львові на курсі, перед самою війною, я чув, що д-р Прийма помер. Особисто я його не знав, але про нього не раз читав у часописах. Його ім’я було мені знане. Я пригадав собі навіть, що була якась полеміка на сторінках преси між д-ром Приймою і іншим лікарем, але імени того другого лікаря — опонента д-ра Прийми — я не міг собі пригадати. Так собі думаю, але мені цікаво, звідки він тут у Новосибірську знає д-ра Прийму? Тому питаю його:

— Як, ви знаєте д-ра Прийму? Ви тут, а він у Львові.

— Я тут, а він у Львові, але ми обидва з Ярослава. Ми брати.

Кляр і Найгер прислухалися мовчки до нашої розмови. Кляр кувив люльку. Тепер вони здивовано дивилися на нього і допитливим зором на мене.

— Яким чином ви з Ярослава опинилися тут? — питаю.

— Я тут ще з часів Першої світової війни. Я був в австрійській армії. Після упадку Перемишля, як Кусманек здав Перемишль, я попав у російський полон. Нас вивезли тоді до Барнаулу. Я був самотній, ще не жонатий, знався на теслярстві. Жити в Барнаулі було тоді дуже добре, тим ліпше, що я був ремісником. Я залишився, оженився, і було непогано. Пізніше я перенісся до Новониколаєвська, теперішнього Новосибірська. Тоді він такий великий не був. Пізніше, вже за советської влади так розбудувався. Зчасом я став працювати на залізниці і працюю досі. Маю хату, жінку, дітей і так якось — як то кажуть — пхаю тим світом. Ви переїздом у Новосибірську? Маєте далі їхати? Чекаєте на поїзд?

— Ні, ми приїхали до Новосибірська, до СибВО.

— До СибВО зі станції недалеко, але тепер ніч. Вам треба зачекати до завтра. Нічлігу ви тут не знайдете. Чи не ліпше піти до мене додому? Переночуєте, а завтра підете до СибВО. Я вас дуже прошу, будьте моїми гістьми.

Збіг обставин, випадок — різно можна назвати. Не важлива назва — важливе те, що ми тоді відчували. У наших почуваннях це було чудо і щастя одночасно. У Новосибірську, переповненому біженцями, засипаному снігом, закостенілому від сибірських морозів, ми знайшли близьку людину, яка простягнула нам свою помічну руку, яка признала нас близькими собі.

Мій зір схрестився із зором Кляра. Ми обидва спрямували наші очі на Найгера. Найгер звернув свої очі вгору, відтак униз і на хвилину їх прижмував. Опісля глянув на кожного з нас. Ми без слів зрозуміли себе взаємно: Божа воля, Божа рука.

Пан Прийма і його подруга виявилися дуже гостинними людьми. Ми почувались у їх домі не як подорожні, які знайшли нічліг у добрих людей, але ми пережили тих кільканадцять годин у їх хаті як серед рідних, нагрілися теплом родинного вогнища. Немає світла без тіні! Такою тінню була сумна вістка, яку я мусів сказати п. Приймі: що я, будучи у Львові перед самою війною, чув, що його брат, д-р Прийма помер.

Чергового дня зранку ми прийшли до СибВО з постано-

вою, що всі три будемо говорити, що хочемо йти до польського війська. Дижурний офіцер, якому ми віддали наші „направлення“, завів нас до почекальні. Першого викликали Кляра. За якої півгодини повернувся Кляр, покликали Найгера. Кляр оповів мені, що з ним розмовляв полк. Поліщук і питав його, чому він хоче йти в польську армію. Говорив, що лікарям у Сов. Союзі дуже добре.

— На це я йому відповів, що я хочу мати можливість повернутися туди, де залишилася моя родина. Він знову те саме повторяв, а я давав йому ту саму відповідь, — сказав Кляр, набиваючи свою люльку. Повернувся Найгер, покликали мене.

Я ввійшов до кімнати, на дверях якої було написано: „Полк. Поліщук“. Я представився згідно з військовими приписами.

— Сідайте, прошу, — сказав полковник. Я сів.

Переді мною, по другому боці стола, сидів чоловік невисокий, чорнявий, обличчя насуплене. Він дивився на папір, який лежав на столі перед ним, а відтак глянув на мене.

— Ви українець. Чому ви хочете йти в польську армію?

— Так, я українець. Згідно з договором советського уряду з польським урядом ген. Владислава Сікорського, кордон між Советським Союзом і Польщею має бути такий, який був перед війною. Згідно з цим місцевість, де я народився і де живе моя родина, має належати до Польщі. Я хочу повертатися додому, значить, я хочу йти туди, куди мене відправляє уряд Сов. Союзу.

— Ви знаєте, що лікарям у нас живеться добре!

— Я не думаю про те, де буде ліпше, де буде гірше. З виходом війни на заклик советського уряду я пішов до советського війська. Для мене советський уряд був владою на території, де я жив. Тепер советський уряд сказав, що ті землі мають належати до Польщі, що владою на тих землях є польський уряд, що польський уряд має право мобілізувати людей з тих теренів як своїх громадян. Згідно з договором, що його підписав Советський Союз, польський уряд має право мобілізувати своїх підданих на землях Советського Союзу. Чи я можу не слухатися розпорядження двох співдіючих урядів?

Полк. Поліщук тоді, як я говорив, дивився на папір. Тепер глянув на мене пронизливим зором. Трудно було сказати: чи він хотів збагнути, чи я дійсно такий наївний і вірю в за-

кони й договори і на них покликаюся, чи я тільки вдаю такого наївного.

Тяжко мені було знати, що він думав, що відчував. Я відчував стид і пониження і за нього, і за себе. Я відчував стид, що Поліщук, правдоподібно українець, має вирішати, куди відіслати, де призначити мене, українця: в польську чи в російську армію. Я не обвинувачував його. Я відчував стид і кривду історії. А може кару! Як би воно не було — „і сором тут, і сором там”. Так я думав, ідучи коридором з кімнати Поліщука.

Я ввійшов до чекальні, де був Кляр і Найгер. Вони з зацікавленням глянули на мене.

— Нічого конкретного, казав прийти завтра о тій самій годині, — відповів я на їх допитливий погляд.

— Нам також принесли цей папір. Тут написано те саме: „Явитися завтра...”, — сказав Кляр, подаючи мені листок паперу.

Ми вийшли на вулицю і почали шукати військового будинку, де ми мали бути заквартировані. Ми йшли мовчки, з'їли обід мовчки, посідали при своїх ліжках і мовчали. Ми знали, що вирішується наша доля, але як? Ніхто з нас не знав. Кожен думав по-своєму: чи карта, на яку поставив, добра чи лиха? Виграє чи програє? У війську, звичайно, немає що думати: наказ і все. З нами була виняткова ситуація. Ми самі кинули нашу долю на карту. Чи дійсно самі?

— Я думаю, що завтра приготують нам документи і відішлють нас у польську армію, — притишеним голосом сказав Кляр. Він був свідомий того, що це він був творцем цілої халепи, що це він запалився польським „патріотизмом” і намовив нас на те, що ми зробили. Ми не мали що говорити, а він у почуванні вини потішав нас і себе.

— Немає сумніву, що ми дістанемо документи, але які? — з виразним пригнобленням відповів йому Найгер.

Був вечір, зближалася ніч, треба було йти спати. Найгер вийняв зі свого наплечника молитовник, на голову надів шапку, поцілував „тефілін” і поклав на чоло, рамена прикрив талесом, почав молитися. Я дивився на нього в почутті великої пошани, я бачив, що для нього в тому часі ніщо не існувало... Він розмовляв з Богом.

Заплющую очі, хочу заснути, не можу. Велика заля, багато ліжок, багато людей. Здається мені, що я в залі кінотеатру. На екрані моєї уяви йде фільм — фільм мого життя, від най-

молодших літ починаючи. Бачу себе на подвір'ї, бігаю по будинках, ховаюся в найбільше таємничих кутках: у stodолі, на запіллі, у возівні під санями. Мене шукає ціла громада ровесників. Не можуть знайти. Василь побіг до січкарні, Микола пішов до льоху, Михайло заглядає в сутичі¹⁾ від вулиці. Збіглися серед подвір'я: „Де він сховався?” — каже Василь. „Не знаю”, — відповів Микола. Михайло мовчить, він нічого не говорить. Він думає, намагається відгадати, де я сховався. А я біля них і не схований — лежу, притаївшись, на купі дерева близько них. Вони розглядаються на всі боки, шукають у всіх закутинах подвір'я і будинків, а не бачать мене біля себе.

Я в коморі, бачу солом'яники на збіжжя, які виплів із солом'яних лозини Гальбер — спеціаліст від солом'яників на всю околицю. Він виплітає великі солом'яники-засіки на збіжжя, виплітає і малі-маленькі кошики на хліб. Бачу печений хліб з кошиків покритий односантиметровими квадратиками — білими і бронзовими, немов шахівниці. Відчуваю смак того хліба, хліба моєї мами. Над одним із засіків висів малюнок, який представляв трьох цісарів: Франца Йосифа, Миколая і Вільгельма. Цей малюнок дістав був мій батько в війську після закінчення військової служби в 13-ому полку гусарів у Вайскірхені. Батько привіз цісарські портрети і повісив у коморі. Бабуся викинула цісарів з комори і порубала за те, що взяла чотирьох її синів на війну.

Шкільні роки, університетські студії пробігли в уяві дуже швидко. Фільм зупинився в Новосибірську. На екрані уяви стояв Найгер і молився. На його чолі променів „тефілін”, а над ним, на шапці червона зірка. Цей образ не проминав, утривалився. Зірка і „тефілін”. „Тефілін” чи зірка? — постало в мене питання. „Тефілін” — це не тільки суть релігії Мойсея, але й суть християнства, суть ісламу, суть релігій світу... принципи ідеалу, до якого прямує людство від початку свого існування. Чи за тисячоліття свого буття людство приблизилося чи віддалилося від принципів, які проголошують релігії? Війни, відносини між людьми, сперті на жорстокості, облуді, насильстві, не свідчать, що релігії мають вплив на людство.

Зірка видна на весь світ. Чи вона заспокоїть відвічні прагнення людства? Чи сатана використовує її у своїх цілях для окаторження людини?

1) Сутичі — вузький простір між двома будинками.

Я не спав, мені не снилося. Це була дійсність! Повертаюся у бік Кляра: він не спить, сидить на ліжку, курить люльку і вдивляється в клуби диму, що підносяться повільно, таємничо вгору, до стелі. Найгер також не спить. Він лежить, підклав праву руку під голову, звернений лицем до мене, задуманий.

Заля освітлена. Хропіння в різних тонах і різної сили доходило зі всіх кінців залі.

В залі оживлений рух — нічліжани встають. Піднялися й ми, помилися, одягнулися. Найгер знову помолився, прикрившись „талесом”, на чоло приклав „тефілін”. Нічліжани зі здивуванням дивилися на нього. Без сумніву, у цій залі, як довго вона існує, такого виду ніколи не було.

— Ну що ж, підемо в відвідини до полковника Поліщука, — сказав Найгер, поправляючи свою „гімнастерку”, сівши при столі в їдальні.

— Підемо і дістанемо „направленіє” в польську армію, — сказав Кляр.

— Дай Боже, — відповів Найгер з легкою іронічною усмішкою.

Мене аж струсило. Я не міг опанувати нехоті йти до польського війська, хоча формально сказав Поліщукові, що хочу йти.

— Чого ви скривилися? — спитав мене Кляр.

— Думка про польську армію не викликає в мене ентузіазму.

— Але ви сказали Поліщукові, що ви хочете йти.

— Так, я сказав, але не з радістю. Тепер вже все одно. Чи підемо в польську, чи підемо в советську, дорога та сама — підемо на фронт. Це мене не тягне. Думаю, що вас також ні.

— Мене також не тягне на фронт, але польська армія — то ще найліпший вихід у нашому становищі.

— Чи найліпший — не знаю. „Коли б ти, ведмедю, в матечнику сидів, був би про тебе войскі нічого не знав”. Тепер над тим немає що дискутувати. Йдемо до Поліщука. — Цими словами я перервав балаканину на цю тему.

Знову те саме, що було вчора: дежурний офіцер, почекальня. Знову першого покликано Кляра.

— Цікаво, що принесе Кляр? — сказав по хвилині Найгер.

— Трудно сказати, але повинен щось принести, — відповів я йому. Ми чекали мовчки, свідомо намагалися не говорити в цій кімнаті.

На Кляра не треба було довго чекати. За яких п'ятнадцять хвилин він уже вернувся. Він увійшов до нас зрезигнований, рухом голови і рамен дав до зрозуміння, що нічого нового, Найгерові казав іти до Поліщука. Ми знову сиділи мовчки.

Повернувся Найгер з тими самими рухами голови і рамен, з тим самим виразом обличчя, що попередньо Кляр. Найгер дав знак мені, що моя черга.

Вже перед дверима кімнати Поліщука я почув, що там хтось ходить. Я застукав до дверей:

— Увійдіть, — почувся голос Поліщука. Я ввійшов.

Він стояв посередині кімнати, рукою показав мені крісло. Сам перейшовся по кімнаті великими кроками, сів на своє крісло, втупив у мене очі і каже:

— Значить, ви вирішили йти в польську армію?

— Я не вирішив. Ще в Качанівці прочитано нам у денному наказі про договір советського уряду з польським, що колишні польські громадяни мають іти до польського війська. Так само інформували нас польські офіцери, які урядують у Новосибірську на станції, ще тоді, як наш шпиталь їхав у Кузбас. Вирішив советський уряд.

— Ви тоді там були, у представників польського війська?

— Так, ми там були всі три разом.

— Як ви знайшли там тих представників?

— Дуже просто, вони там мають офіційне приміщення, з написом на дверях російською і польською мовами. Наш ешелон стояв на станції в Новосибірську кілька годин, нам усім було дозволено йти до міста. Ми, переходячи через станцію, побачили цей уряд і зайшли туди.

— Ви служили в польському війську?

— Ні, я ніколи в жодному війську не служив, тільки в советському.

— Прийдете ще завтра.

Нині ми мали досить вільного часу, роздумування і розмов над тим, що скаже нам укінці Поліщук. Вже надійшло. Ми вибралися оглядати місто.

Ми ніколи не сподівалися, що Новосибірськ — таке новітнє місто: величаві модерні будівлі, прекрасні будинки театру, опери, великі крамниці, тільки нічого в них не було. Ні, помилився. На одній широкій вулиці, у великому виставовому вікні ми побачили здалека високу піраміду бляшанок дуже знайомого нам кольору: темnobрунатного. Ми підійшли ближ-

че — це були бляшанки бразилійської кави з польськими написами.

Міцний мороз не дозволив нам ходити довго по місті, змусив нас повернутися до наших ліжок. Мое ліжко було посередині, між ліжком Кляра і ліжком Найгера. При моїм ліжку ми зібралися.

— Я думаю, що завтра вже буде якась постанова, вже будемо знати, що з нами зроблять, — розпочав нараду Кляр.

— Тепер ви вже говорите, що буде якась постанова. Вже не маєте тієї певности, що підемо в польську армію? — запитав я.

— Певности на сто процентів немає ніколи ні в чому, але я думаю, що ми таки підемо в польську армію, — боронив свого Кляр.

— Спостерігаючи поведінку Поліщука, я приходжу до переконання, що він не може вирішити, як трактувати нас: чи як таких, що зламали військовий регулямін, і потягнути нас до дисциплінарної відповідальности, чи як недотеп, які не здають собі справи з того, що зробили. Тому ця справа протягається. Він, напевно, не вагався б притягти нас до відповідальности, але справа комплікується політичною ситуацією. Ми, щоправда, не є важливими особами, але ми представляємо явище, проблему до розв'язання, яка не обмежується тільки нами. Можливо, що цей лист до польського амбасадора додав справі трагікомічного характеру. Але це не змінє суті факту, що ми, колишні польські громадяни, змобілізовані до советського війська, зголошуємося тепер до польського війська, покликуючись на советсько-польський договір, який вони підписали під тиском Англії і Франції, виреклися того, що зробили в 1939 році.

Можливо, що ми перші, принаймні на землях СибВО, ініціатори виконання польсько-советського договору. Москалі вважають, що договори зобов'язують тільки другу сторону, але не їх. Вони вважають, що договір зобов'язує їх тільки в тій частині і в тій формі, які корисні для них.

Не забуваймо (це треба було нам пам'ятати), що в СССР є така настанова: хто виявляє, яким би то й не було способом, бажання відійти від них, того вважається політичним ворогом, „ворогом народу“, контрреволюціонером. Вони свідомі всіх злочинів, які учинили, свідомі терору, який застосовують, щоб утриматися при владі. Свідомість довершених злочинів, почут-

тя вини робить їх психопатично підозрілими. Вони нікому не вірять, вони всіх підозрівають в діяльності проти них. Вони не вірять собі взаємно, не вірять один одному. Через те в них відбуваються так часто чистки. Вони не витримують психологічно того постійного напруження почуття вини і страху. Підозріння родиться зі страху, вони кидаються самі на себе і вимордовуються.

Я скінчив говорити, а Найгер, що слухав мене дуже уважно, сказав:

— Чому ви сказали, що наш лист до польського амбасадора надав справі трагікомічного характеру? Ми писали про справу, яка була офіційно проголошена, яка опиралася на міжнародньому договори, підписаному советським урядом. Польський амбасадор нам відповів, потрактував цю справу і нас зовсім поважно. Я не бачу тут ані трагізму, ані нічого комічного.

— Д-р Кляр уже вам говорив, що сталося з тими, що покликувалися на советську конституцію. Виславши лист до польської амбасадри в Москві, ми показали, що не знаємо шляху і форми службової поведінки офіцерів. Усе, що стосується до військової служби, є службове і треба полагоджувати службовим шляхом. Друге: цей лист виявив, що ми трактуємо советсько-польський договір дуже серйозно. Тим самим ми показали в їх очах дуже наївними. Вони всі так думають про цей договір, як той політрук у Качанівці, що цей договір тільки тимчасовий, а пізніше наженуть до таборів ще більше поляків.

Незнання властивої поведінки, наївність, нездатність розуміти своє становище дає підставу думати, що ми недотепи.

Кляр пакнув люльку, пустив дим і з якоюсь дивною усмішкою дивився на нас обох, а по хвилині сказав:

— Я думаю, що ви маєте рацію, і це заспокоює мене. Не може бути ліпшої опінії в нашій ситуації, як недотепи. Не можуть нас покарати — недотеп ніхто не карає. Не можуть післати на фронт — недотеп на фронт не посилають. Вони не схочуть завертати собі голови нами і пошлють нас у польську армію.

— Кляр, ви несповна розуму на пункті польської армії. Чи ви думаєте, що в польській армії потребують недотеп? — Найгер не міг переносити того постійного говорення про польську армію і зареагував трохи піднесеним голосом.

— Я не кажу, що в польській армії потребують недотеп. Але ми там не будемо недотепами. А советська влада не напише, що ми недотепи.

Найгер поглянув з докором на Кляра і з благанням на мене, щоб його успокоїти. Випадало мені говорити, я використав цю нагоду і кажу:

— Д-ре Кляр, я згідний з вами, що найкраща опінія для нас тепер, це — недотепи. Але я думаю, що як нас пошлють у польську армію, — у чому я дуже сумніваюся, — то там пізнають, що ми дійсно недотепи. Вистачить сказати їм, що ми писали до польської амбасаді в Москві, а будуть переконані, що ми недотепи або наївні „герої“, і будуть реготатися, аж за боки братися.

Наступного дня вранці ми були знову в СибВО. Того дня сказав службовий офіцер, що полк. Поліщук виїхав „у відрядження“, повернеться за два дні, і тоді ми маємо прийти. Що було причиною виїзду Поліщука — ми, розуміється, не могли знати. Для нас найважливішою справою на світі була наша проблема. Не дивниця, що в нас не бракувало такої думки, що причиною його виїзду були ми, що він насправді з цієї причини кудись поїхав, або нараджуються над тим, як вирішити нашу проблему. Тому кажуть нам чекати. Ми могли піти на станцію поінформуватися в польських представників у справі польської армії, але на це ми не відважилися. Ми пересиділи ті два дні при своїх ліжках, намагалися не дискутувати, не звертати на себе уваги. Ми намагалися вдавати зовсім байдужих, здисциплінованих вояків, які „смиренно“ чекають наказу.

Два дні проминули, ми пішли до СибВО. Довго не чекали, до Поліщука нас не кликали. Поліщук вийшов до нас до почекальні, вручив мені запечатаний коверт і сказав нам усім трьом іти до Обл. военкомату, до начальника Третьої частини. „Адреса на коверті“, — сказав і вийшов.

— Немає сумніву, що ми йдемо до польської армії. Нас мусять здемобілізувати із советської армії, а тоді можуть відослати до польської. СибВО не демобілізує. Демобілізувати може тільки военкомат. Нас облвоенкомат пішле до райвоенкомату. Тільки райвоенкомат — „ергенцунгскомmando“ може демобілізувати. Він мобілізує і демобілізує. Але те мусять іти службовим шляхом. — Кляр вирецитував це з виразним хви-

люванням і задоволенням, що його пляни здійснюються і що він може блиснути знанням військової процедури.

— Завчасно ви радієте, д-ре Кляр. Поведінка Поліщука була нині занадто урядова, затверда. Він робив на мене враження судді, який вручав нам вирок.

Тими словами я охолодив запал Кляра. Найгер не втручався до розмови. Він ішов мовчки, але видно було, що він не поділяв думки Кляра.

Полковник Лавренцов, начальник Третьої частини, прийняв нас дуже гарно. Вже на перший погляд зробив на мене враження культурної, елегантної людини. У моменті, коли ми ввійшли до кімнати, він сидів при столі. Ми представилися згідно з військовою формою. Він встав, підійшов до нас, подав кожному з нас руку. Я вручив йому коверт, який дав нам Поліщук. Він попросив нас сідати, а сам притягнув до стола крісло, яке стояло під стіною, сів на це крісло, відкрив коверт і почав читати лист. Ми не встигли ще були сісти і стояли за його плечима. Я глянув через його рамено і прочитав лист скоріше від нього. Я прочитав, і холодний піт мене обілляв: „Лікарів Найгера, Кляра і Пасіку відправити в трудові батальйони, не разом, а кожного окремо”. Найгер і Кляр бачили, що я прочитав лист, і бачили, яке враження у мене стало. Я не дивився на них, але відчув, що ними затрусило. Лавренцов звернувся до нас обличчям і каже:

— Згідно з наказом генерала Попова — коменданта СибВО, вам треба їхати до трудових батальйонів.

Ми всі три прийняли це до відома з великим здивуванням. А коли Лавренцов сказав, що в цьому наказі зазначено, що ми маємо бути розділені, нас обняв страх. Не було сумніву, що нас карають. Ми тоді не знали, що це таке трудові батальйони; ми думали, що це лагері для арештованих.

Лавренцов побачив, яке враження викликав у нас цей наказ, тому нам пояснив, що там будемо працювати як лікарі, не маємо чого хвилюватися.

— Ви поїдете до Томська, до майора Павля. Він є комендантом трудових батальйонів, він вам визначить місця, де будете працювати.

— Чи не було б можливе працювати нам трьом разом? Д-р Найгер не знає ні російської мови, ні української. Йому тяжко буде. Він не зуміє полагодити найдрібніших справ, я мушу з ним ходити.

Мене підтримав Кляр:

... — Я також не вмію розмовляти по-російському, ми обидва змушені користати з допомоги колеги.

Лавренцов глянув на них обох, а потім на мене, підняв слухавку, накрутив телефон і почав представляти наше прохання. Відтак слухав хвилину, поклав слухавку і з виразом співчуття сказав, що ген. Попов не змінив свого наказу і нам треба їхати до Томська. Звертаючись до Найгера, спитав:

— Ви не розмовляєте російською мовою, ані українською? Якою мовою ви говорите?

— Польською, німецькою, — відповів Найгер.

— Добре! Будете говорити по-німецькому.

Ці слова Лавренцова були для нас загадкою...

ТРУДОВІ БАТАЛЬЙОНИ

Томськ — старе університетське місто. Культурний і каторжний центр Сибіру. Такі думки насуваються самі, без жодного упередження. При самому вході до міста, понад цілою дорогою лук — на високих стовпах від одного краю дороги аж до таких самих високих дерев'яних стовпів при другому краю дороги, а на ньому величезна куля — земний глобус, закутий тяжким ланцюгом. Два робітники розбивають молотами ці кайдани. Символ, безсумнівно, дуже вимовний. Символ доповняється реалізмом — соціалістичним реалізмом! Советська конституція проголошує це гордо всьому світові. Не вірите? Дивіться!

Праворуч від того великого символу масивна фортеця з високими мурами і баштами. Середньовічний замок? По мурах ходять вартові, з „гвинтівками”, готовими до стрілу. З башт грізно визирають цівки модерних кулеметів... В середньовіччі кулеметів не було... Це не середньовічна твердиня, а советська... тюрма, на якій опирається сила „найбільше волелюбної” країни світу. „Громадяни Советського Союзу мають право на одих”. Вони там спокійно „одихають” під охороною модерних кулеметів, у промінні „Сталінської конституції”. Не пропав тут і слід по тих, які вже „одихнули”. Величезне кладовище прилягає до терену, на якому стоїть тюрма. На кладо-

вищі видно хрести трираменні — православні, але й багато однорамених — католицьких.

— Гляньте праворуч, — кажу до Кляра і Найгера.

— Я бачив, — сказав Найгер.

— Я бачив, — повторив Кляр.

— Що ви бачили?

— Тюрму, — відповіли обидва.

— Не тільки тюрму, але дивіться тепер!

— Тепер цвинтар, — сказав Найгер.

— Дивіться, які хрести! Бачите: є хрести трираменні, з трьома поперечками, але є і з одною поперечкою — католицькі.

— Я бачу, але яке то має значення? — спитався Найгер.

— То польські, — відповів Кляр.

— Звідки вони тут взялися? То старі хрести? — допитувався Найгер.

— Так, то старі хрести. Подумайте про старі часи. Самі думаєтеся: де взялися ті старі хрести.

Кляр не відзивався. Можливо, що залишив відповідь Найгерові.

— Засланці? Повстанці? — сказав по хвилині Найгер.

— Так, це ті, які хотіли польської армії.

По тих моїх словах наступила мовчанка, довга, гнітюча...

**

Майор Павль сидів за довгим столом, який стояв при стіні, під вікном. Він був відвернений плечима до стіни, а обличчям на просторі кімнату, у якій було розставлених кільканадцять крісел. Видно було, що тут відбуваються зібрання. Тепер ми застали також кількох офіцерів різних ранг. Вони не сиділи на кріслах, як на зібраннях, а свобідно були поділені на кілька груп. Це не виглядало на офіційальне зібрання, а говорив Павль піднесеним голосом з виразним обуренням. Він перестав говорити тільки тоді, коли ми перейшли довгу кімнату і, салютуючи, стали перед його столом. Він устав, привітався з нами, попросив нас сідати, а сам відкрив коверт, який я йому подав, і почав читати. Прочитав, глянув на нас, видно, признав нас за своїх, і почав далі своє нарікання. Можливо, що хотів, щоб ми також про це довідалися, яка кривда йому сталася.

— Так, там над озером Хасан я був добрий, „доблесний

офіцер” Красно́ї армії, я був ранений, нагороджений орденами. Тоді до мене мали дові́р’я. Тепер я дові́р’я втратив і мене звільнили з дійової армії, післали мене, бойового офіцера, робити лещата, — схвильований, обурений, закінчив свою мову.

— Товаришу майоре, не забувайте, що ви німець! — сказав один з офіцерів, дивлячись допитливим зором на нас.

— Я був німцем також над озером Хасан! Хто перший виступив проти Гітлера? Хто перший віддав своє життя в боротьбі проти Гітлера? Не німці? Не німецькі комуністи?

Павль був схвильований і втомлений. Ніхто більше не говорив.

Після кількох хвилин мовчанки Павль почав переглядати папери, розкинені в нього на столі, почав водити пальцем по карті, а відтак звернувся до нас і сказав: „Ви, докторе Кляр, поїдете до Тайги, ви знаєте, де це. Ви цю вузлову станцію переїжджали. Ви, докторе Найгер, поїдете до Березівки. Вам треба буде їхати вузькоколійкою. Зрештою, завтра або післязавтра хтось звідтіля приїде. Тоді з ним поїдете. Ви, докторе Пасіка, підете до Тімірязєва. Я сказав „підете” тому, що це недалеко. Вам треба тільки перейти ріку, вона тепер замерзла, і будете на місці. Тут тепер одержите картки на хліб, а все решта на місці. Ваше завдання: медична опіка над бійцями, які працюють там у лісах. Роботи забагато не буде.

Кляр і Найгер нахилилися до мене і казали просити його, щоб дозволив нам залишитися два дні в Томську.

— Товаришу майоре, чи можна нам залишитися в Томську на два дні? Чи мусимо нині їхати?

— Ви можете бути в Томську кожного дня. Можете нині піти до Тімірязєва, переночувати, а завтра прийти до Томська. Вони обидва можуть залишитися ще два дні. Хтось приїде з Березівки, і доктор Найгер буде мати товариство. Тут можете заночувати. Ми маємо гостинні кімнати.

Ми подякували майорові Павльові, познайомилися з офіцерами, які там були. Між ними був один лікар. Від нього ми довідалися, де заквартирований львівський військовий шпиталь, про який ми довідалися ще в Новосибірську. Там ми сподівалися знайти знайомих і туди пішли.

Ми прийшли до того шпиталю при кінці обіду. Всі лікарі були в їдальні. Ми з Найгером не знали нікого, але Кляр мав багато знайомих, які пізнали його, як тільки він переступив поріг. Прибігли до нього, обступили і почали вітатися. На роз-

мову не було часу, лікарі спішили до праці. Один зі знайомих Кляра завів нас до своєї квартири, залишив нас самих, а сам пішов до праці. Квартира була на двох і получена з кімнатою, у якій мешкали ще два лікарі, яких також не було. Після нервового напруження, в якому ми жили останніми тижнями, у нас наступило відпруження. Нервове напруження уступило; ми почули себе фізично втомленими. Кожний з нас зняв „кожанку” і сів на крісло. Ми нічого не говорили. Так сидючи й заснули. Збудив нас гамір лікарів, які повернулися з праці. Прийшли не тільки ті, які мешкали в тих двох кімнатах, але й інші знайомі і незнайомі Кляра. Всі вже знали, що ми робили заходи про перенесення до польської армії, але як і з якими наслідками, ще ніхто не знав.

— Оповідай, як то було з польською армією, — сказав приятель Кляра.

Ми з Найгером переглянулися задоволені, що Кляр буде мусіти сам оповідати про своє „геройство”.

— Як було? Зовсім просто. Про договір Вл. Сікорського з Й. Сталіном усі знають. Це було подано офіційально до відома в цілій армії. Згідно з цим договором ми написали листа до польської амбасаді в Москві з проханням прийняти нас до польського війська. Ми одержали телеграфічно відповідь, більш-менш такого змісту: телеграфуйте, скільки здібних до війська, скільки стариків, жінок і дітей. Ми тоді вислали депешу, що нас є тільки троє лікарів. Чергового дня комендант шпиталю відіслав нас до военкомату, а военкомат до СибВО. СибВО відіслало нас до обласного военкомату в Новосибірську, а цей прислав нас до штабу трудових батальйонів, до майора Павля до Томська. От і вся історія, — закінчив Кляр.

Присутні переглянулися між собою. Настала мовчанка. Дехто був здивований, дехто схвильований.

— Ви всі три написали спільний лист до польської амбасаді в Москві з проханням, щоб вас прийнято в польську армію. Як відповідь ви одержали депешу з питанням: скільки здібних до війська, скільки старців, жінок і дітей? Ви вислали спільний лист. Як адресована була депеша, до вас усіх трьох? — запитав приятель Кляра.

Ми з Найгером мовчали. Кляр глянув на нас і зрозумів, що йому треба відповідати на це питання.

— Листа ми підписали всі три. Депеша амбасаді прийшла

на адресу колеги Пасіки, тільки на його ім'я. Ім'я Найгера, ані ім'я моє не фігурувало на депеші взагалі: ані в адресі, ані в тексті.

На це приятель Кляра:

— Думаючи логічно, зміст телеграми, яку ви дістали з амбасади, не є відповіддю на ваш лист, який ви підписали всі три. Ви просили прийняти вас до польської армії, а амбасада поставила вам питання про кількість здібних до військової служби, про стариків, жінок і дітей, а зовсім не поінформувала вас про польську армію. Не поінформувала вас, що і як треба робити, щоб туди дістатися. Відповідь могла бути негативна, що вас до польської армії не приймуть, але відповідь на ваше прохання. Те, що ви одержали — це виминаюча відповідь. Не можна думати, що це випадок, що це якесь непорозуміння чи неграмотність урядовця амбасади. Це факт, який має свою вимову. Висновок ясний. У цій справі мусить бути непорозуміння між советським урядом і польським. Така правдоподібність дозволяє розуміти брак ясної відповіді в цій депеші. За таким розумінням цієї депеші промовляє і те, що вас покарали. Безсумнівно, що ваш приділ до трудбатальйонів — це кара. Це кара, що в тому непорозумінні, яке правдоподібно існує, ви стали по боці польського уряду. Те, що ви зробили, показує ваше ставлення до Советського Союзу і вашу політичну орієнтацію. Для нас, колишніх громадян Польщі, які служать у советській армії, не було наказу зголошуватися до польського війська. Нас тільки поінформовано про польсько-советський договір. Ви поспішилися і пішли не службовою дорогою. Ви спільно написали листа до амбасади. Це виглядає на збірну акцію. У війську не допускається збірних акцій. Те все, що я сказав, не тільки промахи процедурального характеру, і не можна зачислити на рахунок вашого незнання військового регуляміну. Відповідь амбасади мене також дивує і хвилює. Оскільки є спір за наші голови між польським і советським урядами, — не знаємо, як такий спір може скінчитися для нас. Ви є для нас наукою — треба сидіти тихо. — Приятель Кляра закінчив таким висновком, глянувши по зібраних.

Один з лікарів сказав, що він розмовляв з мужем довір'я польського комітету в Томську і довідався від нього, що советська влада стримала мобілізацію польських громадян. Муж довір'я не міг сказати, з якої причини. Правдоподібно, в дого-

ворі написано про мобілізацію поляків, і немає зовсім терміну „польські громадяни”. Советська влада стоїть на становищі, що „поляки” — це тільки ті, які мають польську національність. Польська сторона говорить, що слово „поляки” означає в договорі „польські громадяни”, без різниці щодо національності. Другим спірним пунктом є справа кордонів. У договорі має бути сказано, що кордони будуть визначені після закінчення війни, — так твердять совети. Польський уряд каже, що згідно з договором кордон між Сов. Союзом і Польщею має бути такий, як був до вересня 1939 р. Совети не дозволяють мобілізувати до польського війська кол. польських громадян: українців, білорусів, литовців, жидів і інших.

Справа польської армії була вичерпана. Все, що хто міг сказати на цю тему, було сказане.

Від одного з лікарів ми довідалися, що в Томську є д-р Петро Синенький і д-р Руденський. Кляр дуже зрадив, коли почув про Синенького, і сказав, що має для нього важливе повідомлення. Цей лікар, який знав Синенького, поінформував нас, що Синенький працює в санаторії для хворих на туберкульозу кости, і подав нам адресу.

Доктор Синенький дуже зрадив, побачивши Кляра. Вони привіталися, як рідні брати. Сцена привітання була такою зворушливою, що ми з Найгером почувалися зайвими. Ми відчували, що між ними мусить бути щось дуже важливе. Синенький привітався з нами і попросив нас сідати. Сам ходив по кімнаті. На його обличчі застигло пригноблення. Дрижання потрясали періодично його лицем, неначе намагалися усунути глухе пригноблення. Синенький ходив по кімнаті і з реzigнацією поглядав на Кляра. Тепер видно було, що лице дрижало у нього за кожним разом, коли він подивився на нього. Кляр мовчав, зі зворушення не міг говорити. Вкінці промовив: „син живе”. У тому моменті Синенький нагло зупинився — скаменів у позі, в якій був, ходячи по кімнаті, — коли Кляр вимовив ті два слова — „син живе”. Відтак звернув голову в бік Кляра і опустив ногу, яка була зупинилася понад долівкою. Кляр піднявся, підійшов до Синенького, що стояв уже на двох ногах, звернений обличчям до нього, але ще остовпілий. Кляр поклав руки на рамена Синенького і, дивлячись йому в очі, повторив: „син живе”.

Радість і сумнів змагалися в очах Синенького. Він сів при столі, глянув на Кляра і чекав, не промовивши ні одного слова.

— Після того, як вас арештували другий раз, розійшлася була чутка, що вас розстріляли. Тоді ваша подруга сама прийняла отруту і подала синові. Вона померла, але сина відрятовано. Він живе, здоровий.

Синенький почав знову ходити по кімнаті. Його очі гляділи кудись далеко в простір і в час. М'язи обличчя ледве помітно дрижали.

— Ви говорите, що син живе. Мені оповідали, що жінка й син загинули.

— Ні, я бачив його, я говорив з ним два дні перед моїм від'їздом до війська. Ви знаєте, що я добре знаю вашого сина, він знає мене також добре.

— Так, це правда, що він вас добре знав. Як він виглядав? Ви кажете, що ви говорили з ним.

— Я відвідав ваших тестів, у них є ваш син. Розуміється, що настрої у них і в вашого сина не міг бути радісний. Вони не знали, що ви живете. Всі були переконані, що ви згинули, що вас розстріляли. Я також так думав. Щойно в Тайзі, на станції ми зустрінули випадково жінку, яка везла сина з ногою в гіпсі. Мене зацікавив цей хворий, і я почав говорити з ним і з його мамою. Від них я довідався, що вони їдуть з Томська, що цей гіпс накладав доктор Синенький. Навіть тоді, почувши ваше ім'я, я не думав, що це ви. Я гадав, що є ще другий лікар Синенький і то спеціаліст від туберкульозу кости. Те саме ім'я і та сама спеціальність видалися мені неймовірними. Я почав приглядатися до того гіпсу. Ви знаєте, я не раз бачив, як ви накладали гіпс. Дивлюся на цей гіпс і відчуваю, що це ваша робота. Я кажу вам, що я відчував, а пізніше пізнав, що це ваша рука цей гіпс накладала. Почав я знову питати і маму й сина про лікаря, який накладав цей гіпс. Вони насторожилися і з виразним недовір'ям дивилися на мене. Тоді я сказав їм, що я лікар із Західньої України, що в мене був друг-лікар на ім'я Синенький, що по ньому загинув усякий слід. Вони знали, що значить у Сов. Союзі — „загинув слід”. Коли я почав описувати, як ви виглядаєте, вони подивилися одне на одного і сказали: „Так, це той”. У Томську сказав нам про вас один з львівських лікарів. Його змобілізували з початком війни, і він працює тут у військовому шпиталі. Він говорив, що працював з вами у Грузії на відділі туберкульозу кости. Він подав нам вашу адресу, і так ми прийшли до вас.

Кляр скінчив своє оповідання; він оповідав повільно. Він

не кури́в своєї люльки, як то було його звичаєм, коли оповідав щось цікаве. Він сидів непо́рушно з прижмуреними очима. Мені здавалося, що Найгер молився, що Синенький відчував це також і весь час мав голову звернену в бік Найгера. Недовго після того, як Кляр докінчив своє оповідання, прийшли два лікарі, знайомі Кляра, і хотіли забрати нас до себе на нічліг. Синенький сказав, що він просить нас ночувати в нього. Ми з Найгером очима, без слова, порозу́мілися і вирішили: Кляр залишиться ночувати у Синенького, а ми підемо. Синенький з вдячністю, а Кляр з признанням і виразним задоволенням поглянули на нас. Я зовсім не був здивований, коли Синенький, прощаючися з Найгером, запитав його: „Чи ви, колего, віруючий?”

Ми вийшли на вулицю. Мороз близько сорок ступенів Цельсія не дозволяв нікому проходжуватися — всі поспішали. Кожний у шапці-вушанці, яка закривала не тільки вуха і голову, але й більшу частину лица — чоло і щок. З-поза білих, покритих інеем вій блистіли очі. За кожним віддихом клуби пари робили враження, що всі прохожі курять тютюн. Не торохкотіння возів, а скрипіт під валянками замерзлого снігу наповняв вулицю.

— У тому домі живе д-р Руденський, — сказав до мене один з лікарів військового шпиталю. — Ми три чекаємо тут, ви підіть самі і переконайтеся, чи він дома, чи ви можете в нього переночувати. Чотири у військових уніформах можуть перелякати людей: самого Руденського і його господарів.

Двері відчинив мені мужчина середнього росту, літ коло шістдесяти. На моє питання: „Чи тут живе д-р Руденський?”, він попросив мене ввійти і рукою показав мені двері кімнати. Я застукав, двері відчинилися. Передо мною стояв незнаний мені мужчина. Я був здивований. Він допитливим зором дивився на мене.

— Мені сказали, що тут живе д-р Руденський, — сказав я.

— Я д-р Руденський, — відповів він і попросив мене до кімнати, скромної, але чистої й естетично обладнаної. Мені треба було поспішати. На вулиці, на морозі чекав Найгер з двома лікарями.

— Я називаюся Пасіка, я нострифікував у Познані і там пізнав д-ра Руденського. Від львівських лікарів, які вас знають, я довідався, що тут живе д-р Руденський. Я був переконаний, що це той з Познаня. Ці два військові лікарі привели

мене аж під саму вашу квартиру і чекають мене на вулиці. Вибачте, я помилився, мушу поспішити, вони чекають на морозі.

— Ви також працюєте в тому військовому шпиталі?

— Ні, я тільки переїздом.

— Маєте нічліг?

— Переночую у тих львівських лікарів.

— Не хотіли б ви переночувати в мене? Дуже прошу. Думаю, що ми мали б не одне до розмови.

— Я також так думаю. Оскільки не зроблю вам клопоту своєю особою, я радо переночую у вас. Мушу сказати про це моїм приятелям на вулиці.

Доктор Руденський надів плащ, і ми вийшли на вулицю. Я запізнав його з Найгером, двох інших він знав. Ми з Найгером домовилися, що вранці стрінемося у д-ра Синенького з Клярмом. Він відійшов з львівськими лікарями, а я залишився.

Руденський повів мене до кухні і познайомив з господарями. Були це старші, дуже привітні люди, які приязно, немов до сина, ставилися до свого квартиранта. У кухні порядок і чистота. Господарі були чисто одягнені. У печі горіли дрова, у мешканні тепло, хоч надворі тріскучий мороз. У стіні груби був круглий отвір проміром близько півтора дециметра. Цей отвір був призначений для курців. Господиня дому, пані Суботін, дрібної будови, вже немолода, але чепурна й енергійна. Вона не дозволяла нікому курити в мешканні. Суботін і його сини були курцями, заборонити їм курити було неможливо. Дозволялося курити тільки в кухні і пускати дим тільки в цей отвір. Того вечора ми три курці — Суботін, Руденський і я — стояли при грубі, курили махорку і пускали дим у цей отвір. Пані Суботін приготувляла нам вечерю й оповідала про своїх синів у війську, радувалася листами від них, жаліла, що вони приходять не часто. Після вечері ми знову курили і пускали дим у трубу. Труба тягнула весь дим; у кухні не було зовсім диму, хоч три курці смалили томську махорку. Треба підкреслити, що томська махорка займає передове місце в цій продукції.

— Де Крим, де Рим, де Тернопіль, де Томськ? Снівся вам коли Томськ? — так почав розмову Руденський, коли ми опинилися самі в його кімнаті.

— Про Томськ, про Сибір я читав, але мушу признатись, що моє поняття про Сибір, яке я був виробив собі на підставі

літератури, різниться від того, яке я маю тепер на підставі того, що я побачив. Я знав, що в Сибірі є великі міста, є університети, які існували вже за царських часів. Мою увагу звернули передусім люди. Я ще не мав зустрічі з численними сибіряками, але ті, з якими я зустрічався, зробили на мене позитивне враження. Вони видаються мені культурнішими, ніж жителі інших земель Советського Союзу. Візьміть, наприклад, ваших господарів: їх дім свідчить, що тут живуть культурні люди; в розмові з ними, спостерігаючи їх поведінку, відразу бачите, що вони є такими. Правда, дуже гнітюче вражає брама з тією земною кулею, закутою в ланцюги, на тлі тюрми і кладовища. Новосибірськ зробив на мене також позитивне враження своїм загальним виглядом, величавими будівлями, але вид закутої в кайдани землі, тюрми і кладовища при вході до Томська придавив враження зовнішнього виду, пригадав понурий зміст минулого і теперішньої дійсності: Сибір — синонім каторги.

— Так, це правда, що люди тут культурніші, ніж в європейській частині Росії. Я також це спостеріг, — сказав Руденський.

— Культурність людей сибірських міст — явище позитивне, але воно є результатом варварства царської і соціалістичної Росії. Від віків вивозять у Сибір найбільш культурних і шляхетних людей. Жителі сибірських міст — це засланці і нащадки засланців. Доплив культурного елементу не міг не піднести культурності. Відплив культурних людей з європейської Росії не міг не обнизити духовости там. Такий історичний процес, притаманний Росії, вияснює причину варварської системи правління, яка була і є також притаманністю Росії. Шляхетних людей — людей високих духових вартостей у столичних містах і культурних центрах європейської частини імперії — нищили царі і нищать теперішні червоні тирани. Примітивні типи — кар'єровичі приходять до влади. Вони нездатні створити форму державної структури, згідну з духовими динамізмами людини, тому втримують свою владу терором. Свідомість своєї мізерности, жадоба влади, егоцентризм — характеристичні притаманності примітивів і варварів — не тільки не дозволяють їм допустити до голосу здібних людей, але й творять страх, що в присутності світлих буде видно їх нужденність, тому ненавидять і нищать їх. Я так розговорився

про справи загальнознані, а нічого не знаю про вас: як ви дісталися сюди? — спитав я.

— Кажуть, що є один трансибірський шлях. Я думаю, що є два головні: один веде в тюрму, а другий у солдати. Ви, в уніформі, приїхали тим другим. Я приїхав першим, спеціальним поїздом імени горезвісного Столипіна, будівничого російської імперії російськими методами. Мое ім'я на „скі” допомогло мені звільнитися з тюрми як полякові. Москалі не хотіли звільняти українців з тюрми, а поляки не хотіли українців брати з тюрем. Ви знаєте, що були випадки, що польські комісії не хотіли записувати на виїзд українських матерів з дітьми. Казали дітям хреститися й молитися. Дітей, що знали польські молитви — приймали, а тих, що говорили „Отче наш . . . відпусти нам гріхи наші, як ми відпускаємо винувникам нашим” — залишали, — сказав Руденський.

— Нас було трьох лікарів в одному військовому шпиталі. Вони намовляли мене вжити заходів, щоб дістатися до польського війська. Я не погоджувався з ними. Вони написали до польської амбасаді листа з проханням прийняти їх до польської армії. Вони про цей лист нічого мені не сказали, хоч і мене під тим проханням підписали. Вони були офіцерами резерви польської армії, мали за собою школу підхорунжих. Я ніколи в війську не служив, я був „донадконтингентовий”; до військової служби мене не кликали. Вони підписали себе в тому листі з польськими військовими званнями, а мене підписали „лікар”. Як ви думаєте: на чию адресу прийшла відповідь з амбасаді?

— Я думаю — на того, хто мав найвище військове звання.

— Ні! На того, хто не мав жодного війського звання.

Відповідь прийшла адресована до мене.

— Цікаво! Чому?

— Воно цікаво, але й здогадатися не важко. Дуже характеричне! Дуже вимовне! Мое ім'я виглядає на польське. Імена тих — жидівські. Деякі поляки, з яких ще не вивітрився сморід лагерів і тюрем — готові загнати туди українців; вони не позбулися шовінізму, антисемітизму, готові залишити на загибель у снігах Сибіру дітей, які зверталися до них — до католиків словами Христа. Виявляється, що їхній католицизм має стільки спільного з християнством, що й большевизм з соціалізмом.

Не пригадую собі, чи Руденський розказував ще щось інше, чи ні. Мене огорнула сонність, я заснув.

Вранці я побачив, що Суботін приніс до кухні два білі кружки величиною і формою глибокої тарілки. Зразу я думав, що то віск, але воску такого білого кольору я ніколи не бачив.

— Замерзле молоко. У такій формі привозять і продають на базарі. Це дуже вигідно. Ідете на базар, купуєте кружок чи два, не треба посудини, вистачить газета. Вдома щойно кладете в посудину, грієте, воно розморожується і готове, — виснув мені Руденський.

Кляра і Петра Синенького я застав при сніданні. Синенький був у ліпшому настрою, як учора, усміхався, навіть жартував. Кляр робив враження людини, яка виконала своє завдання і зменшила страждання іншого. Обидва були задоволені. Незабаром прийшов Найгер. Нам треба було відходити. Ми попрощалися й обіцяли за кілька тижнів прийти знову.

Дорога до штабу трудбатальйонів вела через середмістя. На вулицях було багато людей — цивільних і військових, на мурах величезні картини представляли епізоди з фронту: величезний німецький танк у вогні від гранат, які кидають советські солдати, советський танк розчавлює німецьких солдатів в окопах за колючим дротом. Одяг більшості цивілів свідчив, що вони не місцеві, — а біженці із Заходу.

У майора Павля була відправа комендантів частин трудбатальйонів з різних місцевостей. Комендант Березовки сказав Найгерові, що їм треба поспішати, бо дорога далека й тяжка. Наша трійця розлучалася перший раз від початку війни — від початку нашої дружби. Прощання було не без сантименту. Наступну відправу назначено за три тижні. Павль згодився на наш приїзд.

З Тімірязева не було нікого. Мені треба було йти пішки, треба було перейти ріку Том. Одна година ходу — і я був на місці призначення.

Тімірязев — невелика місцевість. Гарні дерев'яні домики, порозкидані серед соснового лісу, — курорт. Я одержав гарну чисту кімнату з електричним освітленням, з великою піччю, в якій постійно горіло дерево. Було тепло.

Праці в мене було небагато, часто кликали мене до хворих з місцевого населення. Найчастіше приходили вивезені з західніх земель. Причиною їх відвідин не завжди була хвороба — приходили на розмову. Кілька разів приходили три за-

сланці: українець, жид і поляк. Прізвищ українця і жида не пам'ятаю; поляк називався Запольський. Його прізвище залишилося в моїй пам'яті з двох причин: поперше, так називалася польська письменниця Габрієля Запольська; подруге, його посада, яку він мав у минулому, врізалася глибоко в мою пам'ять — він був емеритований начальник львівської тюрми „Бригідки”. (Думаю, що ніхто з українців не міг би забути такого прізвища і зустрічі серед таких умов з людиною, що була на такому становищі.) Пан Запольський сам соромився свого минулого і тільки в таємниці признався мені, які обов'язки він виконував. Не знаю, чи українець і жид знали про те. Правдоподібно, котрийсь із них або навіть обидва сиділи в нього під ключем. Можливо, що письменниця Корвін Пйотровська не була б обрала собі псевдоніму „Запольська”, коли б була знала, що те ім'я буде прикрашене таким становищем. За той час я познайомився з багатьма людьми, не тільки з вивезеними, але і з місцевими. Всі знали, що я з Галичини, тому не боялися мене і часто відкривали свою душу. У всіх, навіть у чистокровних росіян було бажання, щоб Гітлер переміг Сталіна і звільнив їх від большевицької тиранії.

Радіоприймачі були заборонені. На вулицях, на стовпах висіли голосники, з них ревіли день і ніч офіційні звідомлення: „Гаваріть Масква...” — ревів голосник. „Брехня! Москва вже впала, то говорить радіовисильня з якогось іншого міста”, — говорили люди між собою. Таке було бажання населення, така була ненависть до большевизму.

Три тижні минуло, приїхали Кляр і Найгер. Кляр був спокійний, навіть задоволений. Тайга — вузлова станція, через яку переїжджало багато люду. Він не мав багато праці, часто ходив на станцію, зустрічався і розмовляв з пасажирами, від них мав усе нові вістки.

— Останнього тижня почали йти великі транспорти війська, військового виряду, багато гармат, — але не на захід, а на схід. Говорять, що ССРСР пригтовляється до війни з Японією, що війна з Японією висить на волоску. Якщо Японія вдарить зі сходу — війна не потриває довго, — сказав Кляр.

— Березовка — місцевість, де „дідько добраніч каже”: кілька хат, кілька бараків, де живуть солдати — і все. Огортає чорна мелянхолія. Єдиний рятуюнок: книжки німецькою мовою, які я можу читати. Правда, можу розмовляти із солдатами — вони всі німці: одні з-над Волги, другі з Семипалятинської об-

ласти. Вони всі були в армії, але їх — навіть комуністів — виелімінували з дійових частин і вислали до трудбатальйонів. Вони — советські громадяни, народжені в Сов. Союзі. Видно, що советська влада і комуністична партія не вірять у комунізм, — вірять більше в націоналізм, ніж в інтернаціоналізм. Солдати уважають мене за німця і зовсім не криються зі своїми почуваннями ані зі своїми думками; оповідають про „чистки“, про арешти, про голод, висмівають пропаганду, регочуться з того, що пишуть газети. Один солдат оповідав таке: „У московській „Правді“ написали, що свиноматка завдяки товаришеві Сталінові вродила сто поросят і всі були подібні до нього“, — такий рапорт привіз нам Найгер.

— Цікаво, чи компартія знає, що кипить у народі? — спитав Кляр.

Виглядало, що Найгер перейшов добрий політичний вишкіл у Березовці, бо відповів:

— Безперечно, що знає, але що має робити? „Хто сів на тигра, не може з нього злізти“, — каже приповідка.

З лікарями військового шпиталю не було часу довго говорити, бо вони були зайняті. Транспорти військ не були таємницею для них. Їх висновок з того факту був такий самий, як наш. Синенький дуже зрадив, побачивши Кляра. У нього ми з'їли обід. Він чув також про те, що збирається на війну з Японією. Треба було поспішати — Найгер мусів від'їжджати в Березовку.

Незабаром після тієї зустрічі я одержав наказ поїхати в тайгу — перевірити санітарний стан одного відділу, який рубав там дерево і приготував матеріал на лежачки для війська. Треба було їхати коло тридцять кілометрів вузькаторівкою, а далі ще йти кілька кілометрів пішки.

На зупинці вузькаторівки громада людей, закутаних в одержу. Рясний іней покривав їх від ніг до голови. Всі виглядали однаково, неначе в уніформах з грубої тканини, густо набираної сріблестими шпильками. Мари, фавни тайги? — думалося мені. Я приглядався з подивом. Навіть брови й вуси зі сріблестих голок. Вони ходили, тупаючи ногами. Мороз різким скрипом протестував під їх ногами. Пролунав свист, над лісом показалися стовпи диму, що стрімко прямували вгору. Льокомотив, пчихаючи під ритм коліс, зближався до місця зупинки. Вагончики покриті інеєм. Відкрилися двері, клуби пари покрили тих, що всідали і висідали. Вагончик переповнений,

систи не було місця. Я примістився недалеко дверей. Очі звичаїлися до сумерку, фавни зникли, стояли і сиділи люди в мокрій брудній одежі, зі зачервонілими від вітру і морозу обличчями, не розмовляли, понурими, втомленими очима дивились перед себе.

Зупинка, я висів сам один. Нікого і нічого не було, тільки рейки і ліс. Від місця зупинки слабо протоптана стежка вела в ліс. Мене поінформовано, що тією стежкою треба мені йти. Стукотіння вузькоколієвої розплилося по тайзі і завмерло. Здалека пролунав свист льокомотива, розплився над верхів'ям лісів і занімів. Поважний, маестатичний шум дерев плів з усіх боків. Тайга всевладно шуміла і наказувала тишу всім і всьому. Я постояв хвилину, вслухуючись у той шум і в ту тишу.

Вкінці я відважився зробити перший крок. Грізно заскреготав сніг під моєю ногою. Грізно відізвався цей скрегіт з усіх боків. Дерев не шуміли, але якимось злобно сичали.

Іду, не звертаю уваги ні на скрегіт снігу під моїми ногами, ні на сичання дерев. Іду, відчуваю чужину і самоту. Дивлюся на годинник: сьома година вечора. Не пізно; не пізно в місті, але в сибірській тайзі — пізня зимова ніч. Ніч, але ясно, зоряно, місячно. Дивлюся на місяць — такий самий, як у нас дома! Не такий самий, але той самий! Той самий, що виходив з-поза гори сущинської церкви! Я почув себе відродженіше, — знайшов когось свого! Дивлюся, а він на мене дивиться. Пізнав, — думаю. Пізнав, дивиться і неначе питає: „Чого ти сюди забрив? Чому ти став волоцюгою?” Мене взяла злість і кажу: „Тому, що на землі діється те саме, що у тебе видно — брат брата вилами проколює!”

Місяць засоромився і закрився хмарами. Я відвернувся від нього і приспішеним кроком ішов далі. Дерев шуміли, сніг скрипів під ногами. Огорнуло мене почуття безсилля — почуття безборонності. Ніч, сибірська тайга, а я не маю нічого на свою оборону, — навіть звичайного револьвера. Може бути вовк, може бути ведмідь. Іду і так собі думаю: від вовка можна вилізти на дерево, — вовк по деревах не лазить. Бурий чи чорний ведмідь повинен спати зимовим сном; білий сюди не заходить. Білий ведмідь не є небезпечний. Він має добрий політичний вишкіл, — він знайомився зі стількома відомими славними комуністами, він політично грамотний і знає, що військову уніформу треба шанувати. Так себе потішаю і йду.

Чую гавкання собак. Радісний знак, — тут живуть люди.

А може, це вовки? Ні, вовки виють, а це — виразне собаче гавкання. Знову потішив себе і йду далі. Вже не тільки гавкають собаки, але й світло заблимає здалека між деревами. Стало відрадніше на душі.

Поляна, кілька хат, у вікнах світло. Підходжу до найближчої хати. Під вікном сусідньої хати гавкає собака, — вона не звернена в мій бік, але до вікна, — гавкає в вікно. Це здавалося мені дивним, що собака гавкає не на мене, не кидається до мене, але неначе викликає господарів з хати.

З хати виходить старший мужчина, — собака перестала гавкати, а він звернув свої кроки до мене. Я йду до нього.

— Доброго здоров'я, — кажу. — Далеко ще до солдатських бараків?

— Доброго здоров'я і вам! Недалеко, вже не цілий кілометр. Зайдіть у хату, відпочинете, поговоримо, надворі мороз.

У хаті було гаряче; в печі, по лівому боці від дверей, горів вогонь.

— Роздягайтеся, прошу сідати. Ви до тих солдатів, до тих німців? Гарні хлопці, а майстри! Їх було тут більше, багато з них забрали до Томська: до електростанції, до паровозного депо, до фабрик. Вони механіки, слюсарі, монтери. Таких потребують тепер у Томську. Томськ став великим індустріальним містом. Туди привезли цілі фабрики з України. Одну змонтували навіть на міській площі.

Я тим часом зняв зі себе „кожанку” і сів на довгу широкую лаву, під вікном при великому столі. Тепер почув, що я втомлений.

Господар подивився на мене, пішов до другої кімнати, приніс торбину махорки і газету, складену так, щоб вигідно можна було відривати кусок величиною папірця до завивання махорки. Ми закурили. Дим розпливався лагідно по хаті, освітленій натфовою лампою, що стояла на столі, і зникав у тінях кутків, до яких не доходили промені світла. До кімнати ввійшла господиня, поставила на столі горнятко гарячого молока і кілька печених картоплин.

— Підкріпіться, ми вже повечеряли, — сказала вона і вийшла.

Господар курих махорку, я вечеряв.

— Ви будете також німець? — спитав він.

— Ні, я українець зі Західної України.

— Вам також не довіряють? Німцям не вірять і не посилають на фронт, але присилають сюди. Вони, — ті, що тут є, — гарні хлопці, приходять до нас, приносять газету до куріння. Політруки приносять їм газети, а вони — нам. Вони мають що курити і ми маємо. Махорки в нас досить, а газети обмаль. Начальство дістає, нам прочитають, а самі курять.

Я переночував у тих добрих людей, а другого дня зранку перейшов той „не цілий кілометр”.

Солдати були в лісі на роботі. У бараках тільки дежурні. Один з них зголосив мій прихід комендантові відділу, і він прийшов разом з фельдшером. Після короткої формалістичної розмови комендант відійшов, фельдшер залишився зі мною. Він познайомив мене з санітарним станом, поінформував про умови праці. Відтак ми перейшли на приватну розмову. Фельдшер — типовий німець, не тільки своїм виглядом, але й способом думання і своїми почуваннями, які тягнули його до „фатерлянду”. Він радів успіхами німців, журився, що тяжка зима, а німці не привикли до такої зими і можуть бути не приготовані. Новину про можливість війни ССРСР з Японією він також знав, хвалив японців, що вони добрі вояки.

— Японці — то фанатики, вони за свого мікада готові в огонь і воду. Советський Союз може мати з ними трудну справу. — Він вимовив ті слова, а очі його засвітилися.

Минув тиждень спокою і тиші, далеко від цивілізації і „культури” європейських народів, які топили себе в морі крові і нищили з жорстокістю, якої немає й між дикими bestіями.

Приїхав політрук — старший лейтенант Деніц, також німець, народжений в Сов. Союзі, член компартії. Йому також не довіряли і прислали в трудбатальйони. Він зібрав усіх солдатів у залі клубу і промовив:

— Ви знаєте, що „родіна” веде тяжку боротьбу з грізним ворогом, з фашистами, які напали несподівано на наш Советський Союз. Там, на фронтах у затяжній боротьбі гинуть кожного дня тисячі й тисячі наших найліпших людей, а ви тут у спокійних умовах не хочете працювати!

В залі постав шум, дехто потягнув ногами по долівці — вираз незадоволення. Деніц перестав говорити, мовчав хвилину, а тоді промовив чистою німецькою мовою:

— Не робіть стиду й сорому німецькому народові своєю нездарною працею. Де б ви не були, що б ви не робили, пам’ятайте, що ви німці! Вас і тут бачить світ, бачать усі наро-

ди, бачить німецький народ! Фронт видовжується і поширюється на щораз більші простори. Лещата є важливим засобом комунікації і транспорту, — на декотрих відтинках єдиним. Наші солдати на фронті і поза фронтом чекають на наші лещата. Ваша праця є великим вкладом у нашу перемогу.

Деніц приніс мені наказ явитися до Томська, до штабу. Наступного дня я вибрався туди. Там застав Кляра і Найгера. Майор Павль відіслав нас до міського военкомату в Томську. Там нам сказали, що трудові батальйони не мають для нас етатів і дають нам можливість влаштуватися в цивільних інституціях. Нас формально здемобілізовано і відіслано до НКВД по цивільні документи. Ми одержали „удостоверения” — такі, як ми бачили у звільнених з таборів: „гражданин” такий і такий „амнистирован” на підставі договору советського уряду з польським урядом. Я подивився на цей документ і кажу до „сотрудника” НКВД, що я не був у таборах; мене змобілізували до советської армії. Енкаведист глянув на мене і з глумливою усмішкою сказав: „Ето всьо равно”. Він сказав тільки те. Що він думав, а що говорили його очі і глум на обличчі — я додумався: „не був, то будеш!”

Я знав з розмов із людьми, що населення Сов. Союзу ділиться на три категорії: ті, що сиділи, ті, що сидять, і ті, що будуть сидіти.

Ми вийшли на вулицю і відійшли так, щоб не було видно будинку НКВД. Я бачив, що Кляр був незадоволений: він сопів, але я не знав чому. Тепер він зупинився, глянув в бік будинку, з якого ми вийшли, подивився на мене грізно і сказав:

— Але ви думаєте! Цей папір, який ми дістали — найліпший документ. Ми можемо з ним іти до поляків. Вони вийшли з таборів і в'язниць. Советська уніформа викликає у них не дуже приємні спогади. Я в тій уніформі не дуже добре почувуюся серед них. Енкаведист дає вам такий цінний документ, а ви не хочете брати — ви кажете, що ви не були в лагерьх. До лагерів дістатися тут не тяжко.

Кляр був схвильований. Ще раз глянув крадькома в бік будинку НКВД, вийняв люльку і закурив. Я мовчав, думаючи над тим, що він сказав. Найгер подивився на Кляра, подивився на мене і каже:

— Це правда, що з цим документом ми можемо відважніше підійти до поляків. Наших військових документів енкаведист не забрав. До польських представників можемо звер-

татися з „удостоверением”, а советам можемо показувати наші військові документи або „удостоверение” — залежно від того, яка може бути ситуація. Те, що ви сказали правду, що ми не були в лагерьх, що ми були змобілізовані, також не погано. Скажімо, що енкаведист помилився і на своє виправдання може говорити, що ми затаїли, що ми були в війську, а не в лагерьх. Ви звернули йому увагу. Ми в порядку.

Така була думка Найгера щодо того документу. Кляр став спокійніший, але видно було по ньому, що важко було йому простити мені те, що я міг причинитись до позбавлення його документу, який допоможе нам дістатися до польської армії. На його пропозицію ми відвідали львівських лікарів. Від них довідалися, що польський представник говорив, що мобілізація до польського війська безвиглядна. Кляр радив нам їхати з ним до Тайги, тому що там потрібно лікарів. Ми з Найгером довго не думали, послухали його поради. До Тайги дорога недалека — ми приїхали ще за дня.

ДЕ МОБІЛІЗУЮТЬ?

З одержанням праці в Тайзі труднощів не було. Кляр влаштувався як гінеколог, Найгер — педіятр, я — інтерніст.

Моя господиня називалася Дяченко — дуже релігійна жінка, вдова, мала одного сина, ще не жонатого. Йому було 28 років; до війська не брали тому, що був токарем, працював у паровозному депо — був реклямований. Від неї я почув також, що японці задумують напасти на Советський Союз.

— Ешелони з військом ідуть і йдуть на схід кожного дня. Поїзди зупиняються на станції, а „красноармійці” розбігаються по хатах і просять їсти. Цар дбав ліпше про своїх „красноармійців”, ніж Сталін, — казала мама Дяченко.

Праця в амбулаторії всюди подібна. Одних пацієнтів лікується амбулаторно — приписується медикаменти, вони залишаються дома, інших відсилається до шпиталю.

Одного дня почали приходити хворі, які не тільки хотіли лікуватися, але й просили, щоб видати їм „справку”, що вони хворі і не можуть брати участі в лецатарських змаганнях. Перші з них були молоді і хворі, я видав „справку” без жодного питання. Але прийшла стара, понадсїмдесятилітня

жінка, винищена, немічна — вона також просила дати їй таку „справку”. Я здивувався:

— Ви займаєтеся спортом? Їздите на лещатах?

— Де мені до спорту! Але мушу йти на „крос”. Приходили і казали — обов’язково прийти. Не піти, може бути біда. Буде у мене „справка” — не будуть чіплятися, — відповіла беззуба бабуса.

— Ви їздили на лещатах у молодих своїх роках?

— Ніколи! Я не знаю, що і як робити з тими лещатами.

Я таку „справку” видав. Вона була дуже задоволена, подякувала і відійшла. Ще раз глянула на мене з вдячністю вже з коридора, зачиняючи двері. Довший час не сходив мені з думки образ тієї „спортсменки”.

Другого дня прийшла молода жінка у восьмому місяці вагітності. Вона також просила такої „справки”. Я видав без жодного питання.

Кілька днів пізніше, після „виходного”, в газеті на першій сторінці було велике фото: в полі на снігу громада людей, закутаних у зимову одягу; напереді кількоро з лещатами в руках. Передова стаття: „Відбувся великий крос”. Мене цікавило, як такий „крос” відбувся.

— Ви ходили на „крос”? — запитую одну пацієнтку.

— Ходила.

— Як відбувся „крос”? Ви їздите на лещатах?

— Я не їжджу, але на „кросі” була. Там ніхто не їздив. Я не думаю, що там були такі, які вміють їздити.

На обіди ми ходили до харчівні залізничників, яка містилася у великому мурованому будинку. До тієї харчівні мали вступ тільки залізничники і, за спеціальним дозволом, ми. Їжа була добра, але їсти було не зовсім приємно — їсти смачну їжу на очах голодних дітей, що заглядали з-поза стовпів, на яких опиралася стеля. Вони, немов голодні собаки, водили очима за кожною ложкою, вкладаною до рота, і благальним зором просили не їсти всього — залишити на тарілці для них. Вони чекали: як тільки хто відходив від стола, кидалися до тарілок і з дикою жадобою їх вилизували.

Шостого грудня 1941 року я одержав телеграму від польського представництва в Новосибірську. Мене викликали як лікаря до комісії, що мала мобілізувати польських громадян до польського війська. Я був здивований. Я зовсім не зголошу-

вався до них. Не важко було додуматися, що то Кляр і Найгер, без мого відома, написали туди. Іду до кабінету Найгера, нічого йому не кажу про депешу, кажу йти разом зі мною до Кляра. Кляр здивований, допитливим зором глянув на нас. Подаю Кляркові депешу. Він радісно взяв і почав читати. Його обличчя насупилося, глянув на Найгера і каже до мене:

— Підете до польського війська та ще й до мобілізаційної комісії, не підете на фронт. Гратулюю!

— Ви не гратулюйте, ви знаєте, що я не кваплюся до польського війська. Скажіть мені, чи ви писали до Новосибірська?

— Я писав і вам не сказав, тому що я знав, що ви не згодитеся. Я був би тоді змушений писати проти вашої волі. Я того не хотів. Я волів написати тільки без вашого відома. Я був переконаний, що це вийде й вам на добре, не тільки нам. Тепер бачу, що виходить вам на добре. Надіюся, що ви не забудете нас і, будучи членом мобілізаційної комісії, змобілізуєте й нас. Тоді вийде й нам на добре.

Найгер мовчав, але видно було по його очах, що він згоджувався з Кляром.

Знову прощання. Ми прощалися другий раз, відколи доля злучила нас. Кляр і Найгер провели мене на станцію. Настрій був поважний, починався новий етап — не етап постою, але нових умов: політичних, соціальних, правних. Настирливе питання вкоренилося в голову: чию шкуру надівати? Чию ролу треба грати? „Польський громадянин” — писалося в „удостоверенію”. „Громадянин Советського Союзу” — стояло ясно й виразно в військових документах. Одне і друге — брехня! Знають те і совети, знають і поляки. Хто тим світом колотить: Бог чи сатана? Чи обидва разом? — Так думав я в поїзді до Новосибірська.

З поїзду я пішов відразу до польського представництва, яке й далі містилося в будинку станції. Дежурний підфіцер зголосив моє прибуття. З листа Кляра знали, що я був змобілізований, тому службовий офіцер запитав мене про документи щодо советського війська. Військові документи я дав, „удостовереніє” — ні. Він з тими документами пішов до іншої кімнати. Невдовзі прийшов, перепрошував, що мене визивали, але советська влада не дає згоди на мобілізацію і тому мені треба повернутися до місця, де я працював. „Кошти подорожі ми вам повернемо”, — сказав він.

Я сидів на станції і чекав поїзду. Нараз у голоснику: „Внимание, внимание! Японські війська напали на американську военну морську базу Перл Гарбор!”

На пасажирах не було видно жодного враження. Були спокійні, неначе нічого надзвичайного не сталося. Те саме було в поїзді. Ніхто не виявляв журби ні радості, ніхто на ту тему дискусії публічно не вів.

Найгера і Кляра я застав дуже пригнобленими. Мій поворот не радував їх, обидва мовчали. Я подав їм газету, вони ледве глянули.

— Ми вже читали і знаємо, — сказав Найгер.

— Чому ви повернулися? — спитав Кляр.

— Мене відіслали, сказали, що советський уряд не дозволяє робити мобілізації.

— То чому викликали? Ви одержали вчора депешу, нині зранку поїхали. За кілька годин така зміна? Це виглядає не серйозно. Може, ви не були в польському представництві?

— Я був. На „удостоверение” не звертали уваги, вимагали військового документу. Я показав, службовий офіцер пішов з тим документом до іншої кімнати, правдоподібно, до начальника, повернувся і сказав мені те, що я тепер повторив вам.

— Він не сказав вам відразу, що советський уряд не дозволяє мобілізувати? Щойно після того, як побачив ваш документ, після наради з начальником?

— Так було.

— Дивно! Призвали вас телеграфічно, виразно було сказано, що до мобілізаційної комісії. Ви зараз приїхали. Ті самі, які призивали, відсилають вас назад, кажуть, що те, що вони написали в телеграмі, не важне. За кілька годин так радикально змінилася політична ситуація? Польські офіцери, приступаючи до мобілізації, мусіли мати згоду советської влади!

У словах Кляра було і обурення і пригноблення. Найгер був задуманий. Видно було, що та ціла історія не радувала його — глянув на мене, на Кляра і каже:

— Не думаю, щоб напад Японії на американську военну базу, іншими словами — війна Японії з Америкою мала вплив на таку зміну політичних польсько-советських відносин. Думаю, що тут мусіло бути щось місцеве, може навіть щось особисте. Офіцер у службі, можливо той самий, що вислав до вас телеграму, не знав, що не буде мобілізації, довідався що-

йно тоді, коли пішов з вашим документом до начальника. Взяти до уваги інший факт, який я бачу тепер: ми з Кляром написали до Новосибірська такий самий лист, який ми написали до амбасади. Ми написали, що ми обидва поручники передвоєнної польської армії, а ви без польського офіцерського звання. Відповіддю на наш лист була депеша до вас. Повинна була бути до Кляра — до найстаршого офіцера. Те саме явище в Москві і в Новосибірську — мусить бути та сама причина. Оскільки то антисемітизм і шовінізм, то не дуже ясне світло спадає на поляків. Це не свідчить добре про їх політичну мудрість. У вашому документі написано, що ви української національності. Я знаю, у моєму написано, що я жидівської національності. Я того ніколи не приховував і не думаю приховувати. — Найгер промовив останнє речення піднесеним голосом. Він був схвильований.

Кляр курив люльку, дивився вгору за клюбами диму, що помалу підносилися до стелі, закашлявся, люлька випала з руки. Найгер поспішно підняв її. Кляр узяв люльку від Найгера і дивився на неї, неначе перший раз бачив, а відтак сказав:

— Так є добре, як є, — сказав мудрець. — Що нам тепер робити? Ви повертаєтеся до праці?

— Думаю, що так. Що інше можна робити?

— Ви здемобілізовані, звільнені з праці. Ви можете тепер робити що вам подобається. Я на вашому місці старався б дістатися до польської армії. Не виключене, що незабаром вибухне війна з Японією. Немає сумніву, що тоді пошлють нас на японський фронт. Ми не мусимо робити старань тут. Ми можемо поїхати до іншого міста. Кажуть, що в Барнаулі мобілізують. Там представником польського уряду мав би бути лікар. Кажуть, що він білорус. Може він нам допоможе. Ми не потребуємо там показувати військових документів, покажемо „удостоверение“. Я вже зовсім з глузду з'їхав, кажу: ми. Тільки ви можете так зробити. Ми на роботі, — сказав Кляр.

Тепер мені зробилося його жаль, мені й не хотілося розставатися. Правдоподібність війни з Японією була також.

— Що за різниця, чи ви на роботі, чи ні. Нині на роботі, завтра можете бути звільнені.

— Як можемо бути звільнені? Тепер війна! Ми змобілізовані!

— Велика річ — змобілізовані. Нині змобілізовані, завтра здемобілізовані.

— Ви смієтеся з мене старого. Нас можуть завтра звільнити з праці, покликати до війська, післязавтра знову звільнити. Але те від нас не залежить, ми не маємо своєї волі, ми не можемо робити, що хочемо.

— Що ви хотіли б робити, докторе Кляр?

— Ви не перестаєте робити собі жартів з мене!

— Я зовсім не жартую, мені не до жартів. Я питаю вас зовсім поважно, навіть дуже поважно: що ви хотіли б робити, докторе Кляр?

— Як можна трактувати те, що ви говорите, поважно? Ви знаєте, в якій ми ситуації. Я кажу — ми, значить, Найгер і я. Ви вільні, можете робити, що хочете.

— Ви хочете бути вільні?

— Що ви, дитина? Таке говорите! Ну, хочу. І що з того?

— Якщо ви хочете, то я вас звільню: вас і Найгера. Так, що будемо всі три вільні.

Найгер прислухався до нашої розмови спокійно, але коли почув те, що я сказав, глянув на мене зі здивуванням, а відтак на Кляра. Кляр рухом рамен дав до зрозуміння, що він не розуміє, що я говорю, а я також не розумію, що сам плету.

— Я зовсім при здоровому розумі, здаю собі справу, що це ризик, що за це можна й головою накласти, але звільнити вас дуже легко. Ви можете бути звільнені тим самим способом, що й мене звільнили.

— Ви знову своє! Ви звільнені офіційно на підставі телеграми польського представництва.

Схвилюваний Кляр не говорив, він кричав.

— Я знаю, що мене звільнено на підставі телеграми. Так само ви можете звільнитися на підставі телеграми.

— Ми можемо звільнитися на підставі телеграми, але де ту телеграму взяти? Хто її нам пришле? Ви говорите, як дитина. Може ви п'яні?

— Зовсім не п'яний, знаю, що говорю. Ви можете дістати таку телеграму дуже легко і просто. Ви можете самі собі прислати! Зрозуміло?

Мої приятелі стрепенулися зі здивуванням, дивилися один на одного, потім обидва на мене. Перший відізвався Найгер.

— Телеграму можна б надати. Не забувайте, що є війна, за таке можна попасти на воєнний суд. То великий ризик.

— Я вам говорю, що це ризик. То правда, ризик великий: ми ризикуємо нашими головами.

— Ви не ризикуєте, ризикує Найгер і я.

— Ми всі три ризикуємо. Я ризикую більше, ніж ви, бо це моя пропозиція. Я здаю собі справу з того, що ви такої телеграми не можете надати, тому що ви не знаєте російської мови. Навіть коли б я вам її написав, то свідомість того, що ви не знаєте мови, що ви зробите помилку, викличе у вас такий страх і схвилювання, що може бути видно, що ви робите щось підозріле. Ви знаєте, що тут на кожному місці і кожного підозрівають. Можете цілу справу завалити й наробити біди. Я не можу згодитися на це. Я мушу зробити це сам — під умовою, що ви обидва на це згодитесь. Тепер ще стосовно ризику. Ви прагнете за всяку ціну дістатися до польської армії. Я говорив вам уже, що поради творять польську армію не для паради, вони пішлють її відразу на фронт. Немає значення, чи поляки, які вийшли зі советських таборів і тюрем, будуть охоче битися за своїх гнобителів, і чи вони багато допоможуть їм на фронті, але важить те, щоб поляки були на фронті. Навіть щоб дісталися до німецької неволі і служили доказом для советів, що з ними воюють проти Гітлера всі народи, навіть поляки. Іти до польської армії — значить іти на фронт, що є більшим ризиком, ніж звільнитися з праці на підставі фальшивої телеграми. Різниця тільки в тому, що ризик, пов'язаний з польською армією, може наступити пізніше, тому не видний ще нині в цілій своїй силі. Ризик, пов'язаний з телеграмою, діє вже тепер, він є близько перед нами, тому його сила велика.

— Все ж таки це не законне, — сказав Найгер.

— Кажете, що те, що ми думаємо зробити, незаконне? Скажіть мені: чи є щось законне? Чи майбутня польська армія є результатом законних взаємин між москалями і поляками? Ніхто ніколи не питав мене ані моїх батьків, чи ми хочемо бути польськими або російськими громадянами. Нам силою накинено приналежність до Польщі і до Росії. Мое ставлення до Росії і до Польщі — як до окупантів. Я не маю жодного морального обов'язку воювати за Польщу або Росію. Я признаюся, що я зовсім не плакав би над розбитою Росією ні над розбитою Польщею. Коли б існував закон між народами, — не було б воен. Між народами панують злочини і насильство. Параграфи пишеться знаком, яким можна обертати на всі боки, але в тому значку всередині є отвір. Сильні уряди і партії

вертять знаком параграфу так, як їм подобається. Ми, одиниці, того робити не можемо. Одиниця не має сили боронитися від „узаконненого“, запараграфованого злочину. Одиниці не залишається нічого іншого, як пролазити крізь той отвір у середині параграфу. Той отвір у символі параграфу означає, що параграфи пусті, позбавлені моральної суті. Ви, жиди, скитаетесь по світі вже дві тисячі років. Вас понижують, висмівають, гноблять, нищать, палять. Чи ви вважаєте, що ваша доля узаконнена, що вона є результатом якоїсь моралі? Ні, вона є результатом насильства і злочину.

Ми розговорилися. Нам треба вирішувати і діяти. Чи ви бажаєте, чи ви згодні, щоб я поїхав і надав до вас депешу такого змісту, де було б сказано, що ви обидва маєте зголоситися до польського представництва в Новосибірську?

По короткій надумі обидва згодилися і просили мене те зробити.

— Моя присутність тепер тут некорисна для нашої справи. Вранці ви йдіть до праці, як звичайно кожного дня, а я поїду до Томська і звідтіля надам телеграму.

**
*

У телеграфічному уряді в Томську була велика черга. Треба було довго чекати. У свій час я взяв формуляр, виповнив: лікарі Найгер і Кляр — зголоситися в польському представництві в Новосибірську. Підписав, розуміється, не своїм ім'ям.

Вечорі я вже був назад у Тайзі. Так само, як після повернення з Новосибірська, я не йшов на свою квартиру, — заночував у Найгера. Поки я приїхав, вони телеграму одержали, вже розчислилися з відділом здоров'я, — були звільнені.

Вранці ми прийшли на станцію. Черга до каси була довга. Кляр зайняв місце.

— Куди я маю купувати квитки? Куди ми їдемо? — спитав він тихцем.

Найгер глянув на мене, я глянув на нього і Кляра. Питання було просте й основне. Воно виражало трагікомізм нашої ситуації. Я не знав, що робити: плакати чи сміятися? Мовчанка. Мовчав навіть Кляр, який так рвався до польської армії, — стояв тепер безрадний, тільки кліпав очима. Не було ради, я мусів вирішати.

— Беріть квитки до Барнаулу. Дорога не близька, перено-

чуємо в вагоні, а пізніше буде видно, що далі робити. Ви казали, що в Барнаулі є польське представництво, що головою того представництва є лікар-білорус. Поїдемо, побачимо, попробуємо.

— У такому випадку я беру квитки до Барнаулу, — сказав радісно Кляр.

Найгер прийняв мою пропозицію байдуже. Кляр здобувся на відвагу, взяв у руки телеграму, яку я вислав з Томська, підійшов до каси і показав. Касир без слова видав квитки. Кляр з міною переможця прийшов до нас. Квитки були „пляцкартні” — нумеровані місця в вагоні були заповнені.

Далекобіжний поїзд на малих станціях не затримувався. Крізь замерзлі вікна мерехтіли час від часу промені сонця. Пасажири сиділи тихо на своїх місцях, вештання по вагоні не було. Стукіт коліс і свист льокомотива пригадували, що поїзд біжить по рейках, час мчить. Найгер молився, Кляр у кутку вагона оперся об стіну і також молився.

Барнаул, Алтай, Алтайські гори, Алтайський край — ланцюг слів виринав у моїй пам'яті.

„Бродяга долю проклинає,
Він тащить суму на плечах...”

Хтось тихо, тужливо співав. Бродяга... Бродяга... Бродяга... вистукували колеса по рейках.

Настав вечір, промені слабенької лампи гоїдалися в сумерку. Пасажирів поневолював сон. Хропіння різними тонами. в різних скалях доносилося з усіх боків.

**

У Барнаулі нам сказали, що приготуються до мобілізації, але ще не мобілізують; була чутка, що вже мобілізують у Семипалатинську і в Алма-Аті. Ми знову на станції, знову питання: куди їхати?

— Говорили нам, що мобілізують у Семипалатинську. Берімо квитки до Семипалатинська, — сказав Кляр.

У Барнаулі також була довга черга перед касою. Тут телеграми не можна було показувати — було написано „до Ново-сибірська”. До каси пішов Найгер. Він тільки сказав, що ми їдемо до польської армії, і одержав квитки без черги.

У Семипалатинську на станції ми зустрінули групу „поль-

ських обивателів". Вони сказали нам те саме, що й в Барнаулі: польський комітет приготовляється до мобілізації, але ще не мобілізують.

— Мобілізують в Алма-Аті, ми їдемо туди, — сказав один з обивателів.

По короткій нараді ми вирішили їхати до Алма-Ати.

— Мобілізують чи не мобілізують — їдемо туди, на південь. Там уже весна, незабаром буде городина, овочі. З харчами є труднощі. В городах і садах легше знайти щось до їдження, ніж у снігах. Ліпше сонце, ніж морози і сніги.

З такою моєю думкою погодився навіть Кляр. Він не позбувся думки про польську армію, дарма що після Барнаулу і Семипалатинська здійснення його бажання було дуже сумнівним.

В поїзді із Семипалатинська до Алма-Ати було дуже багато людей. Ми мали знову „пляцкартні" квитки, місця були заповнені. Кожний з нас мав наплечник і валізу. Кляр стояв у дверях вагона, відбирав від мене багаж і подавав Найгерові, а той вносив до вагона.

Поїзд мчав. Ми мовчали, розмови були зайві. Кожний з нас знав, що думав інший. Колеса вистукували ритм пісні „Бурлака долю проклинає..." Прокльонами бурлак наповнені тайга, ліси, гори, повітря над імперією російських тиранів. Пасажири відпочили, оживився рух: хтось піднявся, відкривав торбу, починав їсти. За його прикладом пішли інші. Ми піддалися впливові загалу — глянули на свою харчову резерву. Найгер устав трохи нервово, почав розглядатися по полицях.

— Трудно, пропало, — сказав він зрезигновано.

— Що таке? — спитали ми обидва, здивовані.

— Немає мого наплечника!

Ми з Кляром почали шукати по полицях, під лавами. Наплечника не було.

— Так мало бути і так сталося, — трудно. „Добре так, як є", — повторив Найгер слова мудреця.

Пасажири понаїдалися, настроїй піднісся, почувися голосніші розмови.

— Польська мова, — зауважив Кляр.

— Польська, — відповіли ми йому.

Хтось заспівав по-польському. До нього прилучилися інші, постав хор, — співали польську пісню.

— Самі поляки у вагоні! — сказав радісно Кляр, немов забув про наплечник.

— Поляки, — повторили ми обидва з Найгером.

— Їдуть у польську армію, — додав, радіючи, Кляр.

— Можливо, — сказав Найгер.

— Не виключене, — докинув я.

— Ви чуєте? — з таким запитанням звернувся до мене Кляр.

— Чи я чую що?

— Співають по-українському.

— Так, ви маєте рацію. Тепер співають українських пісень.

— Бачите! Не тільки поляки, але й національні меншості їдуть у польську армію.

Кляр використав нагоду, щоб показати, що рація по його боці.

Поїзд зупинився на якійсь станції. Одні пасажери виходили, інші входили. Два нові пасажери сіли побіч мене, розмовляли польською мовою.

— Треба буде скинути наші фуфайки й валянки. Там субтропічний клімат, — сказав один із них.

— Там гаряче, то під самим Ташкентом, — сказав його сусід.

— Та він пише, що там так гаряче, що вдень майже нікого немає на вулицях, всі сидять по домах, — працюють уночі. Чи я давав тобі читати той лист? — спитав перший.

— Читав, що дежурні офіцери виконують службу в купальних одягах. Думаю, що тільки ті, що в канцеляріях; по відділах мусять бути в мундирах. Жовніри мусять також бути в мундирах. Не уявляю собі війська при зайняттях у купальних одягах, — говорив другий.

— Згідно з нашими поняттями це було б дивне. Людина пристосовується до умов. Чи може тебе тепер ще щось дивувати? Ти бачив багато неможливого, що було можливим.

Вони розмовляли біля мене, я чув їх кожне слово. Я зрозумів, що то інтелігентні люди. Їх розмова почала мене цікавити. Найгер сидів похилений, спертий руками на колінах. Він був задуманий. Їх розмова не доходила до нього. Обидва нові пасажери продовжували розмову.

— Коли б якийсь пророк передбачив і виявив тобі в минулому нинішнього тебе, чи ти був би йому повірив? Що ти сказав би? Подумай і скажи, — допитувався перший.

— Питання дуже поважне. Трудно мені відразу відповісти.

— Тобі трудно відповісти. В тебе є незгідність між почуттям і розумінням. Ти дієш згідно з розумуванням, згідно з розсудком. Ти поводишся так, як тебе змушують обставини. Але тому протиставиться твоє почуття гідности, що є вроджене і притаманне людській істоті. Ти придавив його, але не викоренив зі своєї душі. Моя присутність, мій приклад помагає тобі придавити твоє почуття.

Я був очарований і намагався не ворухнутися, щоб не перервати їх розмови. Розмова приборала форму проповіді. Кляр не чув тієї мови. Він дрімав у куті вагона. Промовець тихим голосом продовжав. Можливо, що він думав, що я сплю

— Ти думаєш, що я так легко змінюю шкіру? Ти так думаєш. Це оправдує тебе в тому, що ти робиш. Тобі робиться легше, коли бачиш, що інші також так поведуться. Змінювання шкіри є для мене вівісекцією, яку виконують на мені без анестезії. Ти чув: майже всі пасажери розмовляють польською мовою. Хто вони такі? Безсумнівно, це ті, які були в таборах, у тюрмах, були мучені, торгуровані голодом, каторжною працею, а тепер їдуть у польську армію. Вони надіються, що їх виведуть із Советського Союзу. Навіть як їх не виведуть і скажуть битися по боці советських військ, — будуть гинути за своїх катів. Думаєш, що советські солдати йдуть на фронт з патріотизму? Ти чув про „заградительные отряды”? Пригадуєш собі, як у перших тижнях війни цілі полки, цілі дивізії переходили на бік німців?

— Так, але чому тепер не переходять?

— Тому, що Гітлер створив також „заградительные отряды” для советських відділів. Советські війська б’ються, змущені загрозою смерти з тилу советськими „заградительними отрядами”, а спереду німецькими, які насправді знаходяться не при фронтових лініях, але за фронтом, у таборах для полонених, де вони гинуть у страшніших умовах, ніж ті на фронті: від голоду, холоду, в болотах, у снігу. Відколи полонені, втікачі з німецької неволі, повернулися на советські землі та оповіли, як Гітлер трактує советських полонених, — ніхто не переходить до німців. Кожний советський солдат вмере тепер, але німцям не піддається. Гітлер зробив советських солдатів героями. Гітлер допомагає Сталінові бити німців. Ти чув, як тут співали українських пісень? Тепер перестали, послули.

— Я чув і не дивуюся. У польську армію йдуть також українці, білоруси, литовці, жида.

— Ти думаєш, що українці, литовці, жида чи інші національні меншості палають польським патріотизмом і спішать у польську армію? Чи вони не здають собі справи з того, що спішать на фронт, що поспішно пхають свої голови під танки? Що є мотивом такої їхньої поведінки?

— Немає сумніву, що мотивом є свідомість, що це єдина можливість видобутися з Советського Союзу. Кожний надіється, що йому вдасться пережити війну і що він поза кордонами, у вільному світі буде вільною людиною. Тут залишиться — буде жити у вічному страху, під терором. Почуття непевности, постійний страх перед арештом і торттурами допровадив людей до меж психологічної витривалости, і вони готові кинутися навіть у вогонь, щоб тільки позбутися того страху, того терору, того „щасливого советського життя”. Чому ти говориш про те, що ми вже обговорили — і говорили на ту тему не один раз? Я з тобою згідний. Я тобі вже казав, що я так само думаю, як ти і Давид. Признаюся тобі, що лист Давида зробив на мене дуже приємне враження. Вже те, що він пише про мене не до тебе, але звертається до нас обох вже в перших словах, свідчить про його ставлення до мене. Я оцінюю його дуржбу дуже високо, вона є між нами ще від дитинства. Ти на три роки старший, а ми з Давидом — ровесники. Ми завжди дружили, я знаю добре його, він знає добре мене. Він пише в тому листі, звертаючись виразно до мене, що купив дві брошки для сестер: одна гарніша і набагато цінніша, а друга практичніша, що він віддав ту ціннішу і гарнішу і взяв другу — практичну.

— Я звернув увагу на те, що він з тими брошками звертається більше до тебе. Він хоче переконати тебе, щоб ти дивився на справу практично і приїхав разом зі мною до нього.

— Безперечно, що він пише про ті брошки з тією метою, але для мене ті брошки мають ще іншу вимову: він пригадує мені про один факт з наших дитячих років.

— Який факт? Цікаво! Оповідай!

— Це було ще в народній школі. Під час війни, як знаєш, не було науки в школі, тому в перших роках після війни в тих самих класах учні були різного віку: у тій самій класі був Давид, твої сестри і я. Раз на перерві твої сестри почали спо-

рити: кожна хвалила свою брошку і ставила свою понад сестрині. Прийшли до Давида, щоб він вирішив, котрій брошці належить перше місце. Він не хотів сам бути суддею між своїми сестрами і прийшов з ними до мене. Я вислухав одну, вислухав другу. Справа була нелегка: обидві брошки були гарні. Але Суза і Естера домагалися ясної відповіді: котра брошка має вищу вартість? Трудно, треба було вирішити.

— Та гарніша, а та ліпша, — був мій вирок.

Сестри перестали спорити: одна була задоволена, що її брошка ліпша, друга була рада, що її — гарніша. Я про ті брошки зовсім забув. Минули роки, я здав матуру, приїхав додому і зайшов до вас: була Суза, Естера і Давид. Вони всі трое кинулися до мене з вибухом щирої радості, почали gratulювати, я був дуже зворушений. Ми трохи притихли, посідали. Естера мене питає:

— Що ти думаєш студіювати?

Не встиг я сказати слово, як Давид відповів:

— Що буде студіювати? Право буде студіювати! Ви забули, як він вас розсудив?

Вони не могли пригадати собі того, ані я не міг. Тоді Давид переповів нам історію з-перед десяти років. Ми пригадали собі брошки. Тепер він пише знову про ті брошки.

Найгер устав, зняв валізу з полиці, вийняв „талес”, прикрив ним свої плечі й рамена і почав молитися. Мені здавалося, що я в синагозі. Я надів шапку. Те саме зробили ті два нові пасажири. Кляр випрямився на своєму місці, на його голові була шапка. Найгер молився. Він молився набагато довше, ніж звичайно. Скінчив молитися, склав „талес” і сховав до валізи. Тоді один з тих нових підійшов до Найгера і представився. Коли почув ім'я Найгера, запитав зі здивуванням:

— Хаїм Найгер?

— Хаїм Найгер, але не той, що ви маєте на думці. Хаїм Найгер, про якого ви думаете, це мій стрий. Будьте знайомі: мої приятелі — Пасіка і Кляр.

— Мое ім'я Коган, а цей мій приятель Ковальський.

— Куди ви їдете? — спитав Найгер.

— Ми їдемо до Янгіюль, під Ташкентом. Там є мій брат. Він написав, що там формується польське військо і щоб ми приїжджали. — А куди ви їдете? — спитав Коган.

— Сказати правду, ми не знаємо самі, куди ми їдемо. Ми також вирішили вступити до польського війська, але не зна-

емо, де воно. Ми були в Новосибірську, у Барнаулі, у Семіпалатинську, але там не мобілізують. Кажуть, що мобілізують в Алма-Аті; ми їдемо туди.

— Їдьте з нами. Ми не знаємо, чи в Алма-Аті є польська військова комісія; у Янгіюль є, те ми знаємо.

Кляр глянув на Найгера, глянув на мене і каже:

— Їдемо на Янгіюль!

— Можемо їхати, — сказав Найгер. Я мовчав.

— Що ви на те? Бачу, що ви вагаєтеся! — звернувся Кляр до мене.

Тоді я сказав до всіх:

— Я вас розумію. Кляра і Найгера я знаю від початку війни, уважаю їх за щирих моїх приятелів. Ми пережили разом не одне, переговорили й передискутували наше становище в теперішній ситуації. Я не кажу, що між нами ніколи не було різниці думок. Такі були, але ми висловлювали свої погляди один одному широко, з довір'ям. Ми узгіднювали постанови і спільні дії. Вас, Когане, і вас, Ковальський я знаю від несповна двох годин. Навіть такий короткий час дав мені можливість пізнати вас так докладно, що я вважаю вас за своїх приятелів — таких, як Кляр і Найгер. Хочу сказати Клярові і Найгерові, — те саме вам, Когане, і вам, Ковальський, — що ви не потребуєте старатися бути нашими приятелями. Ви вже є.

Признаюся, що я чув цілу вашу розмову. Підслухувати не гарно. Але я не підслухував — ви говорили майже мені під вухом. Можливо, що ви думали, що я спав. Коли б ваша розмова приносила ганьбу, я був би дав вам до пізнання, що я не сплю. Ви говорили про себе самих і з тієї вашої розмови я прийшов до висновку, що вас добре мати за друзів. Ваш погляд, що Гітлер допомагає Сталінові побити німців — правдивий, ваше ствердження того стану дуже влучне. Гітлер не тільки помагає Сталінові своєю поведінкою з полоненими. Мало того, він знищив своїх вірних приятелів раніше, ніж розпочав війну — і нищить далі. Думаю, що Кляр не заперечить того, але потвердить, що жиди були великими німецькими патріотами на землях всієї австро-угорської імперії. Не бракувало німецького патріотизму жидам у Німеччині. Що ми бачили в Україні під час нашого відступу з советською армією? Майже всі старші жиди були за німцями і не хотіли втікати від гітлерівців, дарма що жиди-втікачі з Заходу оповідали їм про стра-

хиття, які довершує Гітлер. Я не вірю в перемогу Гітлера, тому що він сам діє на свою загибель.

Вступити до польського війська — не значить втекти з-під влади Сталіна. Польська армія буде підпорядкована його волі. Ліпше бути залежним від самого господаря — нехай і тирана — ніж від його наймита. Я залишусь тут. Так говорить мені мое передчуття. Я буду намагатися, як довго вдасться, не йти до жодної армії — ні польської, ні советської. Не маю жодного морального обов'язку воювати ні за одних, ні за других.

Ковальський подивився на мене зі здивуванням і сказав:

— Ви були змобілізовані до советської армії. Ви не були в таборах. Ви не збагнули советської дійсності так, як ми з Коганом. Те, що ви чули, то були слова. Але й найсильніші слова не діють так, як факти. Ви закоротко в Советському Союзі і не позбулися ще логічного способу думання. Крім того, будучи в армії, в уніформах советських офіцерів, ви належали до упривілейованої касті, специфічна важливість якої збільшилася тепер, під час війни. Я хочу звернути вашу увагу — також і нашу увагу — на ще одну різницю, яка є між нами і яка допоможе нам зрозуміти один одного. Вас покликали до Советського Союзу як потрібних фахівців. Ми з Коганом прийшли самі, тому що ми були незадоволені політично-суспільними умовами капіталістичного світу. Ми прийшли, тому що вірили й були переконані, що в Советському Союзі панує соціальна справедливість для людини-одиночки і для народів. Приїздом до Советського Союзу ми показали, що ми вразливі на кривду і беззаконня. Не думаю, що треба вам доводити, що таких тут уважають за дуже небезпечних для „народу”, вважають „ворогами народу”. Зрештою, це самозрозуміле в державі, яка втримується тільки терором, насильством і брехнею. Єдине місце для нас у такій державі — тюрма і табори. Війна відхилила трохи двері тюрем і таборів для колишніх польських громадян. Правда, не для такої категорії, як ми. Але нам з Коганом пощастило замішатися в юрбу і проскочити браму тюрми. Ми також думаємо, що Гітлер допоможе Сталінові перемогти німців, тому ми намагаємося за всяку ціну і якнайскоріше дістатися за кордон і там спокійувати свої гріхи за віру в советський соціалізм. Так справи виглядають принаймні на найближче майбутнє. Що буде далі — трудно сказати. Але тим немає що журитися. То не наша справа, — сказав Коган.

— Як це розуміти? — спитав здивований і затривожений Кляр.

— Трудно сказати, як це розуміти, але є деякі „тривожні знаки на небі”. Недавно ми з Ковальським зустрінули нашого доброго знайомого, друга зі шкільних часів. Ми завжди називали його „рабин”. Він мав і має звичку про все роздумувати: що воно таке? чому воно таке? При тому гладиться по бороді. Хоч він не мав і не має заросту, — як колись, так і тепер гладиться по бороді. Отже, ми зустрінули рабина. Кажемо: „Ну-ну!”, а він відповів: „Ну-у!”

— Що буде? — питаємо.

— Що буде? А що є?

— Що є — знаємо, а що буде — не знаємо.

— Що є — ви знаєте. А що є?

— Америка дає Советському Союзіві велику допомогу, — відповідаємо.

— Правда, що Америка дає велику допомогу. Але то не даром, — сказав рабин.

Ми витріщили очі. А я кажу:

— Ми знаємо, що ти рабин; але то ще не значить, що ти маєш глузувати з нас.

Він іронічно усміхнувся і каже:

— Я зовсім не глузую, я говорю поважно.

Ви знаєте — мене почало сердити, тому кажу:

— Ти кажеш, що ти говориш поважно. Добре. Скажи, що Советський Союз дає — і що може дати — Америці?

Він гладить себе по бороді, проникає мене допитливим зором і щідить крізь зуби:

— Советський Союз може дати Америці багато, дуже багато!

Мене „заткало” таке його говорення. Мені на допомогу прийшов Ковальський:

— Добре, але скажи, що Советський Союз дає Америці?

— Кондоми, панове, кондоми, — зужиті кондоми посилає Советський Союз американцям, а вони переробляють їх на гуму до жування, — відповів рабин.

— Кондоми — сказав Кляр.

— Кондоми, — повторив Коган. — Пропаганда!

Настала мовчанка.

Поїзд надближався до Алма-Ати. Я мусів вирішити: їхати до Янгіюль чи ні. Глянув на Найгера, на Кляра. Вони дивилися

на мене, в напруженні чекали, що я скажу. Мені було дуже прикро розставатися з моїми щирими, випробуваними в тяжких умовах приятелями. Я зрозумів їх, що вони, гнані страхом, не можуть знайти пристановища на цілій земній кулі. Всюди, де б вони не опинилися, будуть чужинцями. Все, що вони не зробили б позитивне і добре, може й буде прийняте, але з нехиттю, буде викликати заздрість і ворожнечу проти них. Відповідальність за зло будуть кидати на них. Така доля безбатченків. Така доля Найгерів, Клярів, Коганів... Ковальські, Пасіки мусять заперечувати самі себе, мусять вбирати чужу шкіру. Саме слово українець викликає лють у католиків-поляків і у „соціалістів”-москалів.

Так думалося мені при розставанні.

— Я висідаю в Алма-Аті. Ви йдіть за вогненным стовпом, який провадив ваших предків через море і пустиню, відблиск якого жевріє в ваших душах. А ви, Ковальський, будьте здоровий. Будьте всі здорові.

Найгер узяв мій наплечник, Кляр — валізу. Я йшов до виходу, вони за мною. При самому вході до вагона лежав наплечник Найгера, який ми забули там, всідаючи до поїзду в Семипалатинську...

У КРУТЕЖІ ШАЛУ

МІЖ ЕВРОПОЮ І АЗІЄЮ

Частина друга

АНЕКДОТИ В ТЯНЬ-ШАНІ

СТОЛИЦЯ

Алма-Ата, „Мати яблук” — столиця Казахстану. Поїзд зупинився, відкрилися двері вагонів, неначе вічка вуликів. Пасажири, немов бджоли, виходили і вливалися в один рій на пероні. Рій ворухився, як муравлище, у всіх напрямках, а відтак, трохи зформований, посувався до виходу. Я включився в рух того людського муравлища і вплив на вулицю. Стало свobodніше: муравлище розтягалося, ділилося на щораз менші групи й групки, що розходилися в різні боки. Я став і не знав, куди мені йти. По короткій надумі я повернувся на станцію. Вона також була переповнена людьми: цивільними, військовими різних формацій, різного звання, здоровими та інвалідами. Одні ходили, другі сиділи на лавках, ще інші на своїх „вещках”. Перед касами стояла довга черга, а найдовша перед „кип’ятком” — збірником гарячої води. Кожний підходив з посудиною, яку мав: зі склянкою, горщиком, консервною бляшанкою, — наповняв гарячою водою, повертався на своє місце і пив. Одні пили з цукром, інші з хлібом. Не бракувало й таких, які пили сам „кип’яток”. Різна одежа, різні народи, різні раси: зі сходу, з заходу, з півдня і з півночі; різні мови, але всім спільне одне — втома.

Начальником відділу кадр міністерства здоров’я була Бурлова. Імени і „отечества” її не пригадую. Була це немолода вже жінка. Обличчя кругле, чоло високе, очі розумні. Робила враження поважної, розумної людини, без типової бюрократам пози важливості. Вона вислухала мене з увагою, подивилася на документи і сказала:

— Я можу післати вас на працю до кожної області Казахстану, — куди ви бажаєте. Оскільки ви хочете алма-атин-

ську область, вам треба піти до начальника обласного відділу здоров'я д-ра Барановського. У самому місті Алма-Ата буде вам трудно знайти працю. Сюди понаїжджало дуже багато лікарів з Москви, Ленінграду й інших міст. Всі пости обсажені.

Д-р Барановський — молодий, дуже офіційно-важливий — прочитав лист Бурлової, переглянув мої документи і повів мене до відділу кадрів. Там була тільки одна службовка, якій він передав мою справу, і чоловічина в офіцерській уніформі, без відзнак звання — він сидів на місці, призначеному для відвідувачів, не для працівників.

— Як добре складається: ви інтерніст, а д-р Животовський хоче йти на адміністративну роботу. У районі Ліпси, над Балхашем потрібно лікаря в лікарні і начальника районного відділу здоров'я, — сказала службовка.

Мужчина в військовій уніформі підійшов до мене, представився:

— Я називаюся Микола Животовський, моя спеціальність — стоматолог. Мене тепер здемобілізували, хочу піти на адміністративну роботу.

— Ліпси! Я напишу листа для одного і другого, одержите гроші на дорогу — і справа в порядку. — Службовка поспішно виклала свій плян і своє бажання.

Животовський глянув на мене, а їй відповів:

— Ваша пропозиція виглядає доброю. Ми з доктором Пасікою подумаємо, завтра прийдемо і скажемо: поїдемо в Ліпси, або ви підшукаєте нам щось інше.

Ми вийшли на вулицю.

— Ви давно приїхали до Алма-Ати? спитав мене Животовський.

— Приїхав сьогодні, залишив свій наплечник і валізу на станції, пішов до міністерства, а звідтіля прийшов сюди.

— Ви були в „мами” Бурлової? Гарна людина! Маєте де ночувати? Це дуже важлива справа: трудно, майже неможливо знайти нічліг. Мені вдалося приміститися в „Домі колхозника”. Це готель, дуже примітивні умови — що робити? Тепер війна. Туди також нелегко дістатися. „Дім колхозника” — тільки така назва. Там колхозників зовсім немає. Приймають тільки тих, які приїжджають урядово до столиці з цілого Казахстану і мають офіційні „командіровки”. Можливо, що нам вдасться вас там якось примістити. Ви, очевидно, „командіровки” тепер не маєте, ви тепер приватна особа, я також.

Підемо на станцію, заберемо ваші речі, я залишу їх — як свої — у тому готелі. Підемо на обід. Їсти треба, а це проблема нелегка. Немає ні одного ресторану, ні харчівні, де можна було б з'їсти обід.

Так ми прийшли на станцію. Я взяв з гардероби свої речі. Животовський зміряв мене оком від голови до ніг і каже:

— Шапка ваша добра, треба причепити зірку. Кожанка зовсім добра, штани добрі, чоботи добрі. Чи маєте „гімнастюрку” і пояс?

— Маю!

— Вдягніть на себе, вже тепер, — тут можна це зробити, це станція.

Наплечник і валізу залишив Животовський як свої в „Домі колхозника”, а самі ми вийшли на вулицю.

— Йдемо до харчівні на обід. Вона „закритого типу” для військових, та й то тільки таких, що мають „командіровки”. Ми їх не маємо, але нам треба пообідати. Уважайте! Я йду перед вами, ви за мною. При вході до харчівні стоїть вартовий. Кожний, хто входить, мусить показати „командіровку”. Хто не має, того не впускає. Ви слухайте, що я буду йому говорити, — будете бачити, що і як вам треба.

Перед дверима харчівні черга-натовп. Вартовий суворо контролює „командіровки”. Когось не хоче впустити — виникають суперечки. Все таки черга поступає, ми вже при дверях.

— Ваша „командіровка”! — вартовий до Животовського.

— Ми показували вам учора. Ви не пригадуєте? Ми з товаришем показували вам наші „командіровки”, люди товпилися: один штовхнув вас, — ви тоді читали „командіровку” товариша — похитнулися, і „командіровка” розірвалася, не дуже; ми склеїли, все в порядку, але ми залишили її дома, ще не висохла. Ми знали, що ви пригадаєте собі нас. Ви не такі старі! — Животовський вирецитував, як на сцені. Я дивився на обличчя вартового, але не міг вгадати: вірив він Животовському, чи тільки вдавав, що вірив? Але пропустив.

Харчівня була гарна, простора, чиста. Недалеко при вході каса: де продавали квитки на обіди.

— Ми квитків не купуємо. Квитки купують тільки молодші офіцери, до старшого лейтенанта. Старші офіцери платять офіціантові при столі. Ми сідаємо до того стола під стіною, очима до стіни. У нас немає дистинкцій, будуть думати, що

в нас високі звання, що ми прислані із спеціальним завданням.

Ми з'їли обід, заплатили, все було в порядку.

— Тепер треба нам іти до відділу комунального господарства. Ви мусите мати дозвіл того відділу, інакше вас до „Дому колхозника” на нічліг не приймуть.

Начальника „Комунгоспу” не застали. Він був на зібранні. Нам сказали, що треба довго чекати. Начальник прийшов пізно, але труднощів з дозволом не було.

Мені приділили ліжко в тій самій кімнаті, в якій спав Животовський. Була це велика зала, в якій стояло понад 20 ліжок. Світло світилося цілу ніч, нічліжани приходили і виходили безперервно.

Другого дня ми постановили відпочити — до жодних урядів не ходили. Снідання, обід і вечерю їли в тій самій харчівні. Вартовий нас уже знав і за „командіровкою” не питав.

До „Дому колхозника” приїжджали книговоди, голови колгоспів і всілякі службовці з усієї республіки. Від них ми мали інформації з усіх частин країни. Ми надіялися, що приїде хтось із Лїпсів і ми довідаємося, як там є. Ми продовжили наш відпочинок ще на два дні, але — як на зло — ніхто з Лїпсів не приїжджав. Четвертого дня ми пішли до обласного відділу здоров'я і згодилися їхати в Лїпси.

**

З Алма-Ати до Лїпсів було понад тисячу кілометрів — на північ. Ми приїхали пізно вночі. Ніхто більше, крім нас, з того поїзду не висідав. Малий станційний будинок серед снігів. Ніч, але місячна, видно далеко на всі боки... білі сніги. Кілька вогників маячіло в далечі, неначе вовчі очі.

— Перше світло ліворуч, бачите? Миготить — це лікарня. Там дальше, друге — „районний виконком”, — сказав залізничник, єдина людина, яку ми зустріли на станції і просили поради.

Ми вирішили йти до лікарні. Сподівалися, що там мусить хтось дежурити, що ми — медичні працівники — зможемо переночувати.

Довго ми йшли, нарешті добилися. Невеличкий будинок, засипаний снігом, вікна замерзлі, в одному вікні слабеньке світло. Стоїмо перед дверима, дивимося у вікно і чуємо глоси — нарікання, прокльони збоку будинку з вікнами, що не були освітлені.

— Вистріляти їх проклятих разом з „нашим дорогим і любимим”, — кричав один голос розпучи.

— Покласти його тут, у цій лікарні. Полежав би з температурою 40 градусів в неогрітій кімнаті, в якій їжа замерзає, поки встигнеш з'їсти. Знав би, яке „щасливе і радісне життя”, — голосив інший.

Ми підійшли до вікна, в якому блимало світло, застукали. Вийшла жінка в кожусі, у валянках, у шапці-ушанці, уста записнені, в очах злість. У руках тримала ліхтар.

— Хто ви? Чого вам треба? — спитала, прошиваючи нас гострим зором.

— Ми лікарі, приїхали сюди на роботу. Я — на становище начальника районного відділу здоров'я, а доктор до праці в лікарні.

— Я медсестра. Лікаря немає, районного начальника відділу здоров'я немає — їх посадили, — поінформувала нас коротко і ясно.

— Чи можна подивитися на лікарню, на хворих? — спитав я.

— Можете подивитися. Прошу, ввійдіть. — Відкрила двері одної кімнати, освітила своїм ліхтарем.

Нарікання хворих, які ми чули цілий час, замовкли. Хворі повернули свої голови в наш бік, прижмурюючи очі в світлі ліхтаря, дивилися здивовано. В кімнаті було холодно, зовсім не ogrivano. Хворі лежали в одежі, прикриті різним лахміттям, а поверх того матрацами. Образ нужди і жаху.

— Яка хвороба у того хворого? — я спитав.

— Вада серця. У того — ревматизм. Ті три при стіні хворі на сипний тиф, — звітувала медсестра.

Жодних коментарів не було потрібно. Ми вийшли з „лікарні” надвір.

— Вам буде найліпше піти до райвиконкому. Там тепло — це єдина інституція, де ogrивають приміщення. Ви там переночуєте, а завтра будете говорити з начальством, — знова поінформувала нас сама, без слова з нашого боку. Нам не залишалося нічого іншого, як подякувати медсестрі.

Наплечники на спинах вдавлювали нас, валізи тягнули нас за руки в глибокий сніг. Визволяючи, з напругою, то одну ногу, то другу з обіймів снігу, ми посувалися в напрямі, де блимало світло, до „єдиної інституції, в приміщеннях якої було тепло”.

Медсестра дивилася вслід за нами. Годі було вичитати з її очей: чи співчувала вона нам, чи заздрила?

Двері відкрив нам старший сивий чоловік, високого росту, похилий. Глянув на наші документи, на нас, попросив увійти.

— Розгостіться, тут тепло, але спати треба буде вам на столах. Кип'ятку можу вам дати, але за хліб вибачте. Ми тут цілими тижнями не бачимо хліба.

— Є тут харчівня? Кооператива? — спитав Животовський. В його голосі звучали виразно тони пригноблення: з втоми чи з причини того, що побачив у тому районі, три тисячі кілометрів від фронту.

— Є харчівня, є кооператива. У харчівні кожного дня ріденька капуста, деколи посолена, часто — ні. Хліба немає.

Ситуація була така, що не було що думати, не було що говорити, журитися було зайвим... Ми заснули сном безжурних дітей.

Спати на столах не належить до найгіршого, бо в приміщеннях райвиконкому було тепло. Наплечники — найліпші подушки. Перина чи пухова ковдра ніколи не можуть дорівняти солдатському плащеві.

Ми мали велику охоту спати довше, але мусіли вставати. Треба було ліквідувати нашу ліжка на столах, бо мали прийти службовці і почати щоденну свою працю „для фронту”.

Не встигли ми ще скласти свої „посілості” в мішки, як почали сходитися, точніше — збігатися урядовці: самі молоді жінки, солом'яні вдови-солдатки, чоловіки яких були у війську. Вони всі дуже здивувалися на наш вид, а відтак, як довідалися, хто ми і чому приїхали, не скривали свого задоволення. Ми з Животовським не говорили на тему нашої праці. Але я знав, що він думав, а він знав мою думку.

Поїзд до Алма-Ати йшов уранці. Нам треба було поспішати. Службовці, всі до одної, радили нам залишитися, запевняли нас, що все укладеться добре, що заготовлення попра-
вяться.

Поїзд прийшов до Алма-Ати під вечір. Нас прийняли до „Дому колхозника” без труднощів, як добре знайомих.

Наступного дня ми не пішли ні до міністерства, ні до області, але старалися здобути інформації, які дозволили б нам зорієнтуватися в відносинах і умовах праці областей і районів величезного Казахстану. Нам ішлося про умови прожитку,

про постачання. У „Домі колхозника” було багато нових, але нічого нового вони не сказали. Ліпси засипані снігами. Умови, які там були, відпихали нас від півночі. Наші думки зверталися на південь.

З таким почуттям ми прийшли до Барановського. Він був дуже сердитий на нас.

— Ви втікли з місця праці! — сказав він до нас.

— Ми не втікли з місця праці, тільки ви обманули нас! — сказав Животовський.

— Як то я обманув вас?

— Ви говорили нам, що в районі Ліпси є лікарня. Там немає лікарні. Там є барак, брудний, холодний — зовсім не ogrіваний, в якому лежать хворі: інфекційні разом з неінфекційними, хворі на сипний тиф разом з хворими на ваду серця, — я відповів.

Барановський не сказав більше нічого. Ми відійшли, про інше місце праці навіть не згадували.

— Тепер треба нам іти до „мами” Бурлової. Побачимо, що вона нам порадить.

З такою думкою Животовського я був згідний. Зрештою, іншої розв'язки не було.

Бурлова, побачивши нас, здивувалася.

— Ви ще не поїхали?

— Ми вже приїхали.

— Якто, так швидко?

— Ми поїхали, побачили і повернулися, — відповів Животовський лаконічно.

Товариш Бурлова подивилася з увагою на нас обох і спитала:

— Що таке ви там побачили?

Животовський повторив їй те, що я сказав Барановському: холодний, брудний барак, хворі прикриті матрацами, в одній кімнаті хворі на тиф разом з іншими хворими.

— Погано, але що зробити тепер з вами? Ви сказали те все Барановському?

— Так, ми оповіли йому так, як воно є.

— Він на вас сердитий. До нього вам нема чого йти. Я можу направити вас до іншої області. Гроші на подорож неможливо вам дати, бо ви вибрали гроші на дорогу до Ліпсів. Вільні місця є в Джамбульській області. Хочете — напишу на-

правлення. Недавно приїжджав начальник „Облздрову” Ібрагімов, жалівся, що немає лікарів.

Слова Бурлової мимоволі звернули наші очі на мапу Казахстану, яка висіла на стіні: величезні простори від Уралу, Волги, Каспія на заході, до кордонів Китаю на сході, від Петропавловська, Транссибірської залізниці до Алтайського краю на півночі, до Тянь-Шань — підніжжя Гімалаяів на півдні. Джамбул, на південних обрїях, прикував наш зір. Животовський глянув на мене зі запитанням. Я без слів, поглядом прийняв його пропозицію.

Ми їхали в Джамбул. Краєвид змінився: сніги зникли, широкі простори зеленіли. На зупинках і станціях поїзд затримувався, пасажери висідали, інші всідали. До вагонів підходили жінки, заохочували купити „лепешки” — грубі паляниці, в роді наших „підпалків”. Люди: шкура темнішого кольору, очі маленькі, скісні, обличчя трикульні, з вистаючими щелеповими костями. Зникли сибірські морози і сніги, зник тяжкий сибірський настрій. Смугляві обличчя, чорні очі, мова незрозуміла в словах, можна вичути в інтонації. Легше ставало на душі. З насолодою напрошувались обманні думки, що це якась африканська країна, що царство Сталіна десь далеко від нас. Але...

Ось станція в самому містечку. Видно шильди, написані латинськими буквами. Мова незнана, але літери латинські. Дивно!

„Невже ж ми виїхали поза межі російської культури?” — думалося-бажалося.

Не треба було їхати кудись, щоб переконатися, що це самообман. На пероні хтось ревів „на общепонятном язике”:

— Мать твою ..., сукин ти син ...

Дійсність промовила переконливо. Сумніву не було, що то „русская власть”, „широкая русская натура” і „широкая стра-на моя”.

Ібрагімова в Джамбулі не було, виїхав службово на кілька днів. Треба було ждати.

Обласний відділ здоров’я перемінювався ввечері на нашу

квартиру: столи ставали ліжками, наплечники — подушками, а плащ Животовського і моя кожанка знали добре свої обов'язки вночі.

Вранці треба було вставати, привертати столам їх власну форму. Службовки приходили до праці. Кажу „службовки” тому, що не було ні одного мужчини — самі солдатки, „солотм'яні вдови” — так, як у Ліпсах.

Кілька днів у Джамбулі жилося нам непогано. Місто, багато людей з різних околиць; базар, де можна було купити молоко, паляниці, картоплю, масло. Словом — біди не було.

За тих кілька днів службовки дали нам докладні інформації про цілу область.

З прохарчуванням тут не було так зле. Помічними були підсадибні городи, якими наділяли не тільки колгоспників, але й „служащих”. З маленького городця — 25 арів жила не раз ціла родина. Степи, не орані, не засіяні, живили стада овець — власність колгоспів і совгоспів. Назви різні, але суть та сама — власність держави. Весь прибуток забирала держава, але все переходило через людські руки. Було неможливо, щоб частина того добра не залишалася в тих руках. Південний Казахстан переживав „свободу” і „щасливе та радісне життя” легше, ніж інші частини Сов. Союзу.

Ібрагімов приїхав — типовий советський начальник: „дуже зайнятий”, загонений, дуже важний. Не питав нас зовсім, де ми хочемо працювати — покликав до свого кабінету і сказав, що Животовський буде начальником санітарно-протиепідемічної бригади, а мене призначив лікарем у Курдайку. Зовсім не звертаючи на нас уваги, почав диктувати секретарці „направлення”. Ми також, без одного слова, підвелися з місця, взяли свої наплечники і вийшли. Він дігнав нас на коридорі:

— Куди ви йдете?

Ми не відзивалися.

— Ви прислані в моє розпорядження!

— Ні, ми приїхали з рекомендацією начальника кадр до Джамбулу шукати праці. Ми вам не сказали, що ми хочемо у вас працювати. Тепер ми вам кажемо: не хочемо!

Ібрагімов збранів, не знав, що відповісти на ті слова Животовського.

Ми вийшли на вулицю, з однією торбою на плечах, з другою в руках.

— Підемо до наших знайомих, залишимо багаж, легше буде ходити.

— До яких знайомих? Кого ми знаємо тут?

Животовський глянув на мене з театральною повагою і відповів:

— Кого ми знаємо? А фотограф! Ми робили в нього знімки передучора! Ми з ним познайомилися.

Фотограф був єдиний наш знайомий у Джамбулі. Робітня його була недалеко. Залишили в нього багаж, вийшли.

— Нам треба буде виїжджати звідсіля. Ібрагімова не вдасться обійти. А без нього не зможемо дістати праці, — я сказав, не скриваючи свого невдоволення.

— Це правда, без нього не можна тут дістати праці, обійти його не можна. З ним можна так зайти, що до смерти попам'ятаєш. Ви знаєте, що таке бути начальником санепідбригади? Ви відповідаєте головою за всі інфекції. Ви не чули, що говорили дівчата? Курдаївка добрий район, люди не бідні, але там сипняк. Там немає лікаря. Ібрагімов посилає вас. Там був лікар. Що сталося з ним? Його арештували, судили, признали винуватим і відповідальним за епідемію сипного тифу. Ви і я можемо бути жертвами, відповідальними за те, що епідемія не дасться загасити, а пошириться. Ви бачили радість Ібрагімова, коли повідомляв нас, де і що ми маємо робити. Тепер він відповідальний. Він добре знає, що то значить. Хтось мусить відповідати — винен чи не винен. Ягня, ліпше баран або барани відкуплення мусять бути. Так, нині треба вирішити, що робити. Мені вже гроші кінчаються. Я піду до „Червоного Хреста і Червоного Півмісяця”. Я там уже був, я вам оповідав. Мені здається, що там можна влаштуватися.

— Я піду до тієї лікарні, про яку я вам згадував. Тоді казали прийти за кілька днів.

— Вони залежні від Ібрагімова. Ви на те багато не числіть.

Ми розійшлися. Животовський сів в автобус, а я пішов у напрямі середмістя.

Я йшов крок за кроком, думав про Ібрагімова і про те, що говорив Животовський; думав і про те, що робити? Куди йти? Вулиця широка, пуста. Час праці — всі зайняті.

Досить далеко від мене, з бічної вулиці вийшла група людей — шість, сім осіб, ішли неспішним кроком. Вони йшли в мій бік, я йшов напроти. Віддаль між нами зменшалася. Вони розглядалися на всі боки, жестикулювали. Це не місцеві. Пі-

знати було легко: одяга дібрана так, що кожна частина репрезентувала іншу околицю Польщі, а часом були позначки історичних епох: чоботи — „офіцерки”, „нарцярки”, штани широкі — „чарлстони”, короткі „шімі”. Прохожі дивилися на мене, я дивився на них і пізнав безсумнівно, що це були польські жиди. Мій одяг не зраджував їм нічого, радше відпихав їх від мене. Я чув здалека, що вони розмовляли. Коли зблизилися до мене — розмова затихла.

— Добрий день, — кажу по-польському.

— Добрий день, — відповіли так само. Я зробив крок до них, вони обступили мене — так, що я знайшовся в середині між ними.

— Звідкіля так мандруєте?

— Чи ми знаємо, звідкіля ми? Ми самі того не знаємо. Можете спитати, де ми були? Також не питайте! Питайте, де ми не були! Ми були в Іркутську, тепер ми у Джамбулі, а йдемо туди, де ще не були...

Скільки років мав той, що говорив до мене — трудно сказати. Він був сивавий, борода чорна з великим процентом сивих волосків. Його спосіб говорення викликав у мене ряд блискавичних думок і питання: „З якого покоління походить ця група — тих кілька людей, які за дві тисячі років від зруйнування Єрусалиму дійшли до Іркутська, а повертаючи назад, прийшли до Джамбулу? Який напрям і мета їх дальшої мандрівки?”

— Куди ви йдете? Що ви тут робите? Ви тут не мешкаєте. Це видно по вашій одязі. Ви приїхали з півночі? — засипали мене питаннями. Годі було всім разом відповісти.

— Я приїхав з Новосибірська.

— З Новосибірська? Там мали мобілізувати до польського війська. Вже була створена мобілізаційна комісія, але нічого з того не вийшло. Советська влада не дозволила. Щось там між ними мусить бути не дуже в порядку.

— Ви також хочете до польського війська? — спитав я з цікавості.

— Розуміється, що хочемо. Хто не хоче? Навіть советські пішли б, щоб тільки можна було. Як інакше видістатися звідсіля? Тепер Японія воює з Америкою, Америка помагає Советам. Як вони переможуть — нікого не випустять. Хто не виїде

тепер, той пропав. Ви кажете, що ви приїхали з Новосибірська. Що ви тут робите?

— Я шукаю праці.

— Ви шукаєте праці? — спитало мене кілька голосів, а всі зміряли мене очима від ніг до голови. — Якої праці? Яка ваша професія?

— Я лікар.

— Ви лікар! І шукаєте праці? Бачите цей білий дім? То польська лікарня. Там потрібно лікаря. Тут у Джембулі є польське представництво на цілу Середню Азію. Вони потребують лікарів. Вам треба тільки зголоситися — зараз дістанете працю, добру платню і умовини. Маєте до діла з культурними людьми. Як би воно не було: поляки культурніші від москалів. Найважливіше: є надія на виїзд з цього „раю”. Підете тією вулицею — вулицею Сталіна. Може пів кілометра звідси є польське представництво. Легко пізнати — будете бачити багато людей. Там завжди натовп: одні приходять, інші відходять. Там також торгують: можна купити хліб, коржик з картопель, солодкі пироги з цукрового буряка, цукор, конфітури з буряка. Можна купити риж, муку, каву, чай — все можна купити. Чому ні? Як маєте гроші. То вже американська допомога.

Я подякував своїм принагідним приятелям. Вони пішли в своєму напрямі, довго оглядалися за мною, кивали головами, жестикулювали.

ПОЛЯКИ — СОВЕТСЬКІ СОЮЗНИКИ

Я вступив до польської лікарні — то було недалеко. Вже при вході чистота і порядок. Елегантно, зі смаком розміщені меблі. Не можна не бачити тих, що так гарно все зробили: людей — вродливих дам. Медсестри, регістраторки — повні чару і гідности. Трудно повірити, що ще недавно вони в воєнних лахманах, у лагерьх Мордовії, Колими, Сибіру, в голоді і холоді виробляли каторжні „норми”, зносили наругу звироднілих енкаведистів.

Директором був д-р Гріц, уролог зі Станиславова. В його кабінеті було кількох лікарів; між ними д-р Рот — фізіолог, також зі Станиславова, з яким я був познайомився ще в 1940 році в Києві, на „Другому всеукраїнському протитуберкульч-

ному з'їзді". З присутніх пригадую собі ще: д-ра Ноймана — ларинголога, д-ра Кобринського (спеціальності не пригадую). Всі ті лікарі були звільнені з советської армії, а не з таборів. Їх морально-правні умови були подібні до моїх, їх доля була подібна до моєї. Почуття, що є щось спільне між нами, дало підставу до легкого взаємного зрозуміння.

Д-р Гріц пішов зі мною до польського представництва і представив мене голові, полк. Дзевіцькому. Був то старший чоловік зі сивими вусами, зі шляхетним, розумним виразом обличчя, в польській уніформі полковника. Він не скривав вдовolenня моїм зголошенням до праці.

— Дуже добре, що ви приходите. Ми потребуємо лікарів. В самому Джамбулі якось даємо собі раду. Так, пане докторе Гріц?

— Так, пане полковнику!

— Але в районах маємо пекучі потреби. В районі Мерке понад 1200 наших громадян, а лікаря немає. Вправді там є д-р Тадей Рашке, але він хворий, не може ходити. Там був д-р Самборський, дуже добрий лікар, дуже добре працював, але пішов до війська. Сам зголосився. Прикро нам було прощатися з ним, але що ж, вибрав важливішу працю.

Д-р Гріц підвівся. Полковник перервав свою розмову і з виразом запитання звернув голову в бік Гріца.

— Пане полковнику, дозвольте мені відійти, треба мені до лікарні, — сказав Гріц.

— Ви вільні, докторе.

Гріц відійшов. Полковник продовжував:

— Так, у районі Мерке дуже потрібно лікаря. Мужем довір'я є там професор Мізя. Він має бути нині тут. Я жду його. Ви з ним домоворитесь. Він буде вдоволений — і ви будете вдоволені.

— Пане полковнику, дозвольте, щоб я дожидав проф. Мізю в почекальні?

— Вам треба почекати і з ним домоворитися. Можливо, що поїдете разом до Мерке.

У почекальні було кількоро людей. З розмови, яку вели зовсім свobodно, можна було зорієнтуватися, що їх сюди привело. Одна родина приїхала з далекої півночі і намагалася знайти приміщення і працю. Чоловік, коло 40 років, шукав своєї родини, з якою розлучили його в 1939 році. Двох чоловіків

чекало на розмову з полковником. З розмови тих двох було видно, що один з них був у Тернополі. Він оповідав:

— Не було ради. Ми втратили контакт з командуванням, сиділи вдень у лісі, бачили, як битим шляхом їхали танки, гармати, панцерні авта, але не наші — советські, з червоними зірками. Вночі, без одного слова, — ніхто не говорив нічого, — всі розійшлися, хто куди міг. Я вийшов з лісу на широку леваду, яка тяглася до села. Перейти леваду небезпечно, — видно на всі боки, як на столі. Ніч, але зоряна. На леваді, — траві роса срібисто-біла, а над нею низенько білий туман. Вийди на таку арену — і сліпий побачить? А тут не знаєш, кого і звідки боятися: німців чи советів? — Сказав те і зі страхом розглянувся по кімнаті. — Чи українців? Я не виходив на леваду — пішов берегом лісу до ріки, а відтак понад річку, комишами, лозами дійшов до села. Річка пливе рівнобіжно до села. Село положене на березі ріки. Від кожного подвір'я простягається город до ріки. Питання: котрим городом, до котрої хати мені йти? Попадеш на українців... Я знав трохи говорити по-українському, і це додало мені відваги. Дивлюся: одне господарство виглядає багатше від інших, хата мурована, покрита бляхою, подвір'я велике, будинки також криті бляхою. Думаю: це польська „заграда”. Можливо, що колоніст, добре загосподарений. Йду до тієї хати, стукаю до дверей. Чую в хаті рух, чийсь кроки: „Хто це?” — питає по-українському. „Я жовнір, утік з польського війська”, — кажу також по-українському. Відкрилися двері. Передо мною стоїть старий, сивий дід. Я не знав, чи це людина, чи дух? Святець: біла голова, біла довга борода, біла сорочка, білі штани, босий. Я зупинився, забув язика в роті.

— Ввійдіть!

Я ввійшов до сіней, дід закрив за мною двері, впровадив мене до комори, у якій видно було мішки з мукою, бочку з квашеними огірками, на полиці кілька буханців хліба. Я був голодний, побачив хліб, і слина потекла. Дід замітив рух моїх уст, приніс горщик і ніж, налляв у той горщик молока, відризав великий кусок хліба і дав мені. Я наївся, а дід каже:

— Підеш спати до стодоли. Там є другі двері на город, на випадок — можеш втекти.

Я подякував за хліб і молоко й кажу:

— Я хотів би позбутися військової одежі. Не могли б ви продати мені будь-який старий цивільний одяг?

Дід вийшов і приніс зовсім добре убрання. Я хотів йому заплатити, але він не прийняв грошей. В цивільній одежі я легко і свobodно дістався до Тернополя, зголосився як утікач від Гітлера. Такого старика я зустрів. Він думав, що я українець. Коли б він був знав, що я поляк, я був би не вийшов з його хати.

Я, почувши таке, звернувся до балакучого і „шляхетного” героя:

— Ви згадали про Тернопіль. Довго ви там були?

— Я був там сім місяців, доки не вивезли мене.

— А я був у Тернополі до 1930 року, я ходив там до школи. Ви мусіли багато натерпітися, там не бракує українців!

— Так, українців у Тернополі багато. Вони ненавидять поляків.

— Я жив у Тернополі кілька років і знаю Тернопіль. Цікаво: в кого ви мешкали? Я знав колись добре людей у Тернополі.

— Я мешкав у Трача.

— Того з бородою, худого, високого, самотнього, неодруженого?

— Так, у того. Дивно, що ви так пам'ятаєте!

— Я маю досить добру пам'ять. Запам'ятую багато речей. Ви кажете, що той Трач робив вам прикrostі, мстився?

Шляхетний герой, який оповідав дотепер голосно, театралью, — хотів, щоб усі слухали і подивлялися йому, замовк і не міг промовити слова. Я подумав собі, що він все ж таки мусів бути чесною людиною, не мав так багато нахабства, щоб брехати в живі очі, очорнювати людину, яку я знав і не сумнівався, що Трач не тільки не робив йому жодної кривди, але й зробив йому багато доброго.

Нарешті прийшов Мізя. Вправді я не бачив його ніколи в житті, але з розмови з полковником я знав, що то „професор”, отже я сподівався побачити в ньому щось „професорське”. І справді ввійшла людина, від якої повіяло чимось таким. Трудно було сказати, що то було, але щось було — я відчув, що це педагог, словом — професор. Назагал нічого надзвичайного у нього не було видно: років коло сорок, худорлявий, більше як середнього росту, волосся коротко стрижене, шапен; обличчя: риси дрібні, очі глибоко осаджені. Колір лица

загадковий — опалений сонцем, синявий? Під пахвою велика випхана течка. Він підійшов до секретарки. Вона, тільки побачила його, сказала:

— Полковник чеде на вас, пане професоре.

Професор ввійшов до кабінету полковника. Не минуло і десять хвилин, двері відчинилися, Мізя звернувся до мене, усміхаючися, немов би ми зналися віддавна:

— Докторе, прошу ввійти.

Дзевіцький представив нас взаємно й формально і каже:

— Професор Мізя радий, що ви згодні працювати в районі Мерке. Ви обидва обговорите собі ту справу докладніше. Тепер ви є тут, я бачив уже ваші документи, бачив ваш диплом, все в порядку. Ви не тільки можете оформитися на працю, але ви маєте право взяти консульський паспорт. Я можу вам його видати, оскільки ви маєте таке бажання.

— Будь ласка, пане полковнику, буду дуже вдячний, — сказав я, а в голові моїй промайнула думка: „Яка сила того паспорта? Кому можна, а кому не треба його показувати? Перед ким ховати?“ Дивлюся на Дзевіцького: людина поважна, досвідчена; знаю, що брав активну участь уже у світовій війні — 1914 року служив у відділах Довбур-Мосніцького. „Цікаво, що він думає про цей консульський польський паспорт? Нічого не думає. Він уже перестав думати. Ціле своє життя прожив не під охороною і силою права і логіки, а був залежний від химери випадку“. Так думалося мені.

Писали для мене новий паспорт, оформлювали для мене документ на підставі нового закону, який сам був результатом беззаконня і насильства. Секретарка, яка писала, і голова польського представництва, який підписував цей документ законності — самі були жертвами беззаконня і злочину, „амнести-рование заключонние“ советських тюрем.

Моя кишеня була дуже тяжка. У ній були три документи, достовірні свідки історії, які глумилися над „високими правдами“ і великими блазнями, які вмовляють ті правди в людство і від віків покривають високими ідеями свої маленькі шкурні інтереси, брехнею, злочином, насильством, терором вкорінюють „правду, братерство і любов“.

У 1939 році советське насильство анулювало польське насильство, яке після Першої світової війни поневолило західні українські землі. Советські окупанти проголосили, що ми вже

не польські, а советські, „єдинокровні, визволені з польського ярма”.

У 1941 році НКВД у Томську задокументувало, що ми польські „амнестировані”. Виходить, що ми не були визволені в 1939 році, але поневолені, — щойно тепер визволені на підставі амнестії. Доказ цього — „удостоверение” в моїй кишені.

Консульський польський паспорт — згідно з міжнародним правом — каже, що я польський підданий — консульський паспорт у моїй кишені.

Три документи, видані на підставі законів, які виключають одні одних — всі фальшиві, всі три заперечують правду: я не советський ані польський — я український.

Ми з Мізею вийшли до кімнати секретарок, сіли при столі і почали розмову про мою працю.

— Я дуже радий, що ви постановили приїхати до нас. Тільки ми не маємо приготованого мешкання для вас. Ви затримайтеся ще тут у Джамбулі один тиждень. За цей час ми приготуємо хату, і ви приїдете.

— Так можна зробити, але я признаюся, що я вже без грошей, їжджу вже довший час і видав, що мав.

— Це не проблема. Ви почали працювати віднинішнього дня. Я виплачу вам платню два тижні наперед.

— В такому разі все в порядку, я затримаюся тиждень тут.

Мізя виплатив мені заробітну платню, ми попрощалися, я вийшов на вулицю. Я сказав Мізі, що все в порядку, але воно так не було. Тут у Джамбулі я не мав мешкання, не мав де ночувати. Нічліг треба знайти; не знайду — прийдеться спати на вулиці. Такі думки супроводили мене на базар.

Я знав, що базар — центр життя міста. Там збираються люди місцеві і з цілої околиці. Далекий приїжджий спішить також на базар. Там можна купити їжу, довідатися, що діється в місті, що нового в світі, яка ситуація на фронті. Словом — все. Базар — центр торговельно-господарський, політичний, культурно-освітній, інформативний.

Багато людей проходило біля мене. Ніхто не притягав до себе моєї уваги. Але на одного я спрямував свій зір. Був це молодий чоловік в військовій уніформі, без пояса, без відзнак, ішов повільним кроком, трохи похилений, руки в кишенях розстебнутого плаща. Не було в мене сумніву, що то був свіжо здемобілізований з армії. Він поглядав з увагою на мене.

Мабуть пізнав, що я належу до того самого приділу долі, що й він. Ми порівнялися, зупинилися. Я відчув, що він пригноблений, що його настрої багатьо гірший від мого.

— Добрий день! Куди так ідете? — починаю розмову.

— До польського представництва.

— Ви там працюєте?

— Ні, я йду просити, щоб дали мені якусь працю.

— Ви здемобілізовані тепер? Яка ваша професія?

— Так, я тепер здемобілізований, я правник, адвокат.

— Ви довго вже в Джамбулі?

— Шостий день.

— Маєте мешкання?

— Мешкання! Яке там мешкання? Маю нічліг в одній узбечки. Там спить нас п'ятьох, платимо по рублеві за ніч.

— Може, для мене ще знайдеться там місце?

— Чому ні? Поговорите з узбечкою, вона десь там примістить вас.

— Далеко звідси? Можете піти зі мною до тієї узбечки?

— Недалеко. Можу піти.

Я подякував йому і представився. Він оживився, його настрої поправився, став веселіший і каже:

— Я називаюся Візельберг, адвокат зі Станиславова. Узбечка напевно вас прийме. Не знаю, чи вам там подобається.

Мешкання узбечки складалося з двох кімнат, сполучених дверима. У першій кімнаті стояла піч, біля якої поралася жінка. Візельберг підійшов до неї, щось сказав, вона глянула на мене і привітно промовила:

— Здорові були! Яюсь примістимося, залишайтеся в нас.

Найважливіша проблема на нинішній день була розв'язана — був нічліг. „Богу дякувати — щасливий день у моєму житті: знайшов працю, зарплату вже одержав, консульрний пашпорт одержав, знайшов нічліг і виглядає, що друга знайшов”. Так я думав вдоволено, виходячи з Візельбергом на вулицю. Візельберг пішов зі мною до фотографа і допоміг принести мій багаж. Після того ми пішли на базар, купили велику лепешку і горщок квасного молока і так запили всі великі трансакції того дня.

Узбечка дізналася від Візельберга, що я лікар, і попросила оглянути її хвору дитину. Дівчинка хворіла на тонзиліт, мала високу температуру. У мене був червоний стрептацид, і я подав його дитині.

Треба сказати, що червоний стрептацид був дуже популярний, уважався цінним, великої лікувальної вартості засобом, але трудно було його дістати.

Коли мати побачила, що я даю її дитині червоний стрептацид, вона була така зворушена, що не могла промовити слова, тільки глянула на мене очима повними вдячності.

Настала ніч. Всі нічліжани постелили собі на долівці. Мені господиня постелила ліжко, дала свою чисту постіль.

Зранку я оглянув дитину знову; температура була менша. Я дав мамі стрептацид для дитини на цілий день. Вона накрила стіл, поставила варене молоко і хліб, попросила мене і Візельберга снідати.

Того дня я відвідав польський шпиталь. Доктор Гріц запросив мене до свого мешкання. Кімната була невелика, скромна, але чиста.

— Де ви ночували? Я думав, що ви поїхали з Мізею.

— Я знайшов нічліг в узбечки: маю ліжко, чисту постіль, хоч не сам у кімнаті. Я залишусь ще декілька днів у Джамбулі. Так хотів Мізя — казав, що ще не приготоване для мене мешкання.

— Маєте якісь відомості з дому? Ви одружені? Маєте дітей?

— Я одружений, залишив жінку і доньку. Від початку війни, від мого виїзду з дому до війська, не зустрічав нікого і не знаю нічого.

— Ще в советському шпиталі я зустрів одного раненого, який був по тому боці фронту; був у Станиславові і казав мені, що посадником міста є д-р Воевідка. Він — мій добрий приятель. Думаю, що він заопікується моєю родиною — жінкою і дитиною. Подруге: моя жінка німкеня. Між мною і Воевідкою є певна аналогія в наших рідинах. Він українець, а його жінка жидівка. Я жид, а моя жінка німкеня. Така свого роду подібність відношення його подружжя до українців, а мого до жидів зблизила нас, так що ми жили дуже близько, як приятелі. Я переконаний, що він зробить для моєї родини все, що буде в його силі. Думаю, що як посадник він мусть мати якісь впливи. Я почуваюся спокійним, перестав журитися долею моєї родини. Думаю, що вона під доброю опікою.

Правдоподібно узбечка бачила крізь вікно, що я йшов. Я підійшов до дверей і хотів відкрити. Але вона відкрила двері

і жестом руки та голови попросила мене ввійти. Її очі сяли радістю і вдоволенням. Не було сумніву, що причиною такої поведінки був стан здоров'я її дитини. Дитина мала нормальну температуру, почувалася добре, сиділа на ліжку зайнята іграшками.

До кімнати ввійшов старший чоловік, високий, худорлявий. „Астенічний тип будови тіла” — подумав я на його вид. Ми познайомилися: був це поляк, його прізвище Ковальський чи Яворський — точно не можу пригадати. Знаю, що було це одне з тих двох прізвищ, дуже популярних серед поляків і серед українців. Натомість добре пригадую, що його жінка була дочкою д-ра Кадія, професора анатомії Львівського університету.

— Докторе, ви робите чудеса. Ця дитина хворіла більше тижня, кожного дня висока температура. Тут був лікар два рази, приписував лікарства, але нічого не помагало. Ви вилікували за одну ніч, — сказав до мене зять проф. Кадія, тримаючи в руках ринку з молоком. Він спостеріг, що я глянув на ту ринку, тому сказав:

— Ми з жінкою живемо також у цієї господині, в маленькій кімнатці; але там немає кухні, варити приходимо до неї. Вона сказала нам про вас. Вона вам дуже вдячна і молиться за вас до Аллаха.

— Я не зробив чуда, це допоміг стрептацид. Можливо, що з волі Аллаха, — сказав я поважно.

Я відвідав ще польську лікарню. Там я зустрів інженера Парнаса, який робив ремонт поліклініки в Тернополі, д-ра Ляндфіша, жінку д-ра Леві. Всіх їх вивезли з Тернополя пам'ятної ночі, в часі мого директорства поліклініки. Д-р Леві хворів, здається, на тиф, я не бачив його. Вони збиралися їхати до Янгіюль, до польської армії, радили мені їхати з ними.

— Не можу їхати, я тількищо прийняв працю в Мерке, взяв заробітну платню за два тижні наперед.

— Це не перешкоджає. Ви взяли гроші від польського представництва, їдете в польську армію, то й розрахунок між польськими установами провести не важко; ніхто вам за це догани не дасть. Правда, Мізя буде не дуже вдоволений; але тепер війна, військо важливіше, ніж цивільна праця, — говорили д-р Ляндфіш і інж. Парнас.

День їх від'їзду в польську армію збігався з моїм від'їз-

дом до Мерке. Вони знову намовляли мене їхати з ними. Я вже зайшов до їх вагону, але майже перед самим від'їздом поїзду вийшов — і пішов до поїзду, який ішов до Мерке.

**
*

Мерке — районний центр, положений при залізниці, яка веде до Фрунзе, столиці Киргизії; район Казахстану, який межує з Киргизією. З Мерке до Фрунзе коло сімдесят кілометрів. Станція віддалена від місцевості яких два кілометри. Тих, які від'їхали, і ті, які прийшли зустрічати приїжджих.

Погідний, соняшний, теплий день. Станційний будинок на рівнині. На південь, на горбках, серед дерев розкинена місцевість, неначе українське село — біліють хати серед садів під опікою гордих, струнких, високих тополь. За селом простора рівнина, замкнена високими горами. Найвищі верхи, немов зачаровані королі, в білих горностаях.

На станції громадка людей: одні приїхали, другі провели тих, які від'їхали, і ті, які прийшли зустрічати приїжджих. Прощаються одні, вітаються другі. Прикре почуття огорнуло мене. З наплечником на спині, з валізою в руках я продовжував свою мандрівку.

Польська „пляцуфка” була при самому кінці західньої, узбецької частини села. Будова узбецьких домів відрізнялася від домів родин іншого походження. Висока стіна, ліплена з глини, зовсім відгороджувала дім від вулиці. Через двері в тій стіні входилося на подвір'я, на якому була збудована з глини хата. Двері в тій стіні звичайно закриті; відкривалися тільки тоді, коли хтось входив або виходив. При такій нагоді можна було глянути на подвір'я.

Будинок польського комітету був збудований на європейський лад: велика сільська хата, поділена сіньми на дві частини. В південній частині мешкав Мізя зі своєю родиною: жінкою Марією, двома доньками — дев'ятилітньою Люсею і шестилітньою Зосею. Сестра жінки Мізі, Яніна Пйотровська, і її син Юрій також мешкали з ними. Північну частину займав магазин. Там урядував Мізя, вночі спав там Станіслав Гловацький — адвокат зі Слоніма, який займав пост магазинера. Доктор Тадеуш Рашке перебував і ночував у магазині разом з ним.

Не треба й згадувати, що в таких умовах не могло бути для мене місця.

— Я, колего, маю хвору ногу, не можу ходити. Наші люди живуть не тільки в Мерке, але й порозкидані по колгоспах району. До них також треба поїхати. Професор Мізя старается відкрити амбуляторію тут, у центрі району. Всі формальності полагоджені, але немає лікаря. Я не можу зобов'язуватись через хвору ногу. Був тут д-р Самборський, але поїхав до війська. Ви тепер зреалізуєте те діло. Справа помешкання для вас не виглядає дуже рожево. Ми старалися знайти вам помешкання десь тут близько, але не вдалося. Мерке — тільки районний центр. Здавалося б, що тут не повинно бути труднощів з помешканням. А воно не так. На південь приїжджають всі: польських громадяни, звільнені з таборів, втікачі з теренів загаржених війною, ранені, звільнені зі шпиталів. Ця остання група — воєнні інваліди домагаються прав перед іншими — зрештою, зовсім зрозуміло і справедливо. Їм першим приділяють помешкання. Ми маємо адресу, де мешкав д-р Самборський, воно вільне, але далеко звідсіля.

Д-р Рашке говорив спокійно, тихо, монотонно. Його очі майже непорушно дивилися вниз, обличчя неначе застигло. Він скінчив говорити, підвівся з крісла, пішов до полиць, якими були вкриті стіни кімнати-магазину, приніс якийсь зошит, з якого відписав адресу квартири і подав мені. Тепер я побачив, що він налягав на ногу. Д-р Рашке і я сиділи при виверненій скрині, прикритій картоном, яка в той спосіб імітувала стіл. Проф. Мізя урядував при такому самому столі, при тій самій стіні, при вікні, трохи дальше від нас. Біля прилавку Гловацький приймав відвідувачів. По черзі, в коротких відступах часу приходили мужчини, жінки, підростки. Всі нужденно одягнені, брудні, зморені, пригноблені. Він насипав їм риж у торби, які приносили зі собою. „Пізнати пана по халявах” — пригадалася мені народня приповідка, коли я дивився на тих нуждарів і на їхні торби. Старша жінка подала штанину, зав'язану на одному кінці. Гловацький насипав рижу, вона пішла. Коли вона відійшла, Гловацький подивився на нас і сказав:

— Кілька днів тому переходила одна, яка мешкає кілька кілометрів звідсіля, — переходила і вступила довідатися:

— Що дають?

— Риж і цукор, — кажу.

— На цукор маю, — і подала торбу протигазової маски, а це нерідко трапляється. — Але на риж не маю. Підождіть.

Вийшла, за кілька хвилин повернулася і подала мені ча-

стину своєї жіночої гардероби — ще була тепла. Що було робити? Насипав рижу і все. Люди, як їх вивозили, брали зі собою те, що було корисніше. Літа проминули, і привезене зужилося, а нове звідкіля візьмеш? Нуджа гнобить, давить, нищить фізично і морально. Люди слабнуть, хворіють, стаються тупі, туманіють, робляться байдужими до всього.

**
*

Вулиця Крестьянська ч. 120. Така була адреса квартири, яку я мав зайняти по докторові Самборському. Треба було повернутися до центру, при базарі, звернути праворуч і йти вулицею Крестьянською та шукати числа 120. Вулиця широка, по обох боках крислаті дерева, за деревами хати і подвір'я. Галуззя дерев схрещувалося вгорі над дорогою, з відстані робило враження тунелю, крізь отвори якого видніли високі гори. Я йшов, торба на плечах і валіза в руках збільшували свій тягар, а числа 120 не було видно на жодній хаті.

Я йшов. Дерева по боках вулиці скінчилися, відкрився широкий вид на просторий степ і високі гори. Сонце причалювало до верхів гір, його колір зарожевів від утоми цілоденним бігом, а числа 120 на жодній хаті ще не було. Хати змінилися: менші, нагі, без огорож і без квітників — подібні до „чвораків”, будованих при поміщицьких дворах для форналів-батраків. По правому боці хати скінчилися, по лівому тягнулися далі в степ. Западав сумерк, гори прикривалися серпанком. Підійшов я ближче будинків, бачу число 110. Ще 5 хат. Остання хата — число 120. Полегшало на душі. Нарешті відпочину, — думаю собі.

Переступив поріг хати, поставив валізу, зняв торбу з плечей, зняв шапку, витер піт з чола і питаю:

— Мешкав у вас д-р Самборський?

— Так, мешкав, спав на тому ліжку, — відповіла жінка, яка поралася біля печі. Вона показала рукою на ліжку в углі кімнати.

Я глянув на „вільне мешкання” — як це назвав д-р Рашке. Воно складалося з цілого ліжка в кімнаті, де було троє дітей і дві жінки.

— Я також лікар, приїхав до праці на місце д-ра Самборського. Чи можу замешкати у вас? — Страх зібрав мене, щоб не відмовили.

Жінки переглянулися між собою, а та, яка говорила зі мною, відповіла:

— Коли бажаєте; в нас діти, хата не велика, але як хочете — просимо.

**
*

Ходити до амбуляторії для польських громадян, яка була незабаром відкрита, було далеко.

Одного дня, ідучи до праці, я побачив дві жінки при воротах одного подвір'я. Вони розмовляли чистою українською мовою.

— Добрий день, — кажу.

— Добрий день, — відповіли також по-українському.

— Я лікар, працюю в амбуляторії для польських громадян. Чи не міг би я у вас стати на квартиру?

— Чому ні, якщо наша хата подобається вам, — відповіла старша. Вона могла мати понад 50 літ, краса її ще не зовсім полиняла, а молодша — красуня, немов фотографія матері з молодих літ, потверджувала те.

Ми ввійшли до мешкання. Воно складалося з двох кімнат. Окрім мами і доньки ще був зять — військовий, який прийшов тоді на відпустку, і дитина. Хата на початку вулиці Крестянської, близько до польського комітету, близько до амбуляторії. Мати називалася Рискальчук. Раз вона оповідала:

— За австрійської війни був у нас на квартирі полонений австріяк. Він був українець, розмовляв так, як ми, але не раз казав щось таке, що ми не розуміли. Він говорив так тільки тоді, коли йому щось не подобалося, як був сердитий.

— Що він таке говорив? — спитав я її.

— Як був сердитий, то кричав „шляк трафив”...

До амбуляторії приходили польські піддані: жида, поляки, українці, білоруси, литовці. Жидів було найбільше, тому я їх вичислив на першому місці.

У колгоспі „Большевик”, біля Мерке, була тоді „Школа рабинів” — жидівська духовна академія, яку большевики вивезли з Вільни в комплекті: професорів і студентів. Вони були дуже безрадні, не могли пристосуватися до тяжких обставин. Можна їх назвати релігійними фанатиками, але треба признати, що вони приписів своєї віри не ламали. Вони гинули з голоду, а смальцю, свинячого сала не брали. Американські суспільні організації, між ними жидівський „Джойнт”, прислалі

матеріальну допомогу польським громадянам: муку, риж, цукор, смалець, консерви, каву, чай, одержу, взуття і т. п. Студенти школи рабинів не тільки не їли смальцю ні свинячих консерв, але навіть не брали їх. Свинячий жир був дуже дорогий — вони могли його самі не їсти, але продати. А вони й того не робили!

Одного разу взимі прийшов до польського комітету один казах і доніс, що в розваленому будинку за селом „один з ваших умирає”. Я поїхав туди. Руїна: кілька стін — ні дверей, ні вікон, ні даху. В углі виснажена людина — ще дихала. Його негайно відвезено до лікарні, де він помер. Був то Сальніков з колгоспу „Большевик”. В подібних умовах помер Злотницький — також мешканець того колгоспу. Треба зазначити, що на теренах російської імперії жиди мали слов'янські прізвища.

„Большевик” — це колгосп-„мільйонер”. Такий титул надали колгоспові за його багатство, але ніхто не турбувався тим, що люди там вмирали з голоду. Брати Адольф і Фелікс Відмани були польськими громадянами, але родилися і жили в Бельгії; втікли перед Гітлером до Польщі, відтак до Західної України, вивезені до Казахстану — жили в тому колгоспі в крайній нужді. Головою того колгоспу був „орденносець” — „герой соціалістичного труда”. Під його головуванням колгосп розбагатів, а люди стали нуждарями. На відносини, які панували в тому колгоспі, кидає світло такий факт:

Лікарка-полька (імени не пригадую), народжена в Ленінграді, несла на плечах казахську дівчину з того колгоспу до лікарні. Дівчина мала коло вісім років, була хвора на шкарлатину. Я був здивований таким явищем і питався тієї лікарки, чому вона те робить?

— Підводи не могла добитися — начальство відмовило.

— Ви розмовляли з головою колгоспу?

— Говорити — говорила, але нічого не вийшло. „Підводи немає, хворі — твоя справа”, — відповів.

— Треба було піти до компартії!

— До партії зі скаргою на нього? Хто посміє сказати щось проти нього? Цілий партійний комітет на його ласці. На його ласці районний комітет, НКВД, міліція, прокурор і всі начальники. Для людей за трудові не вистачає, але для начальства є доволі.

— Та ж то мільйонер, колгосп-мільйонер, — кажу.

— Можливо, що голова колгоспу — мільйонер. Він уже довго на тому пості, міг придбати багато. Але люди — нуждарі. Ви думаєте, що ордени дають задармо?

Лікарка поклала дитину на горбку, задихана витирала піт з чола. Її голос видався мені якийсь змінений — зовсім інший, як на початку розмови. Приглядаюся їй, а вона загадково усміхається і очима вказує поза мене. Я оглянүвся і побачив незнайому жінку. Здивований питаю — звідки вона тут узялася?

— Сама не знаю, як я тут узялася. Ні не снилося мені, ні ворожка не ворожила, що я тут буду, — відповіла вона поважно. Потім узяла дитину на свої плечі й понесла. Лікарка дала мені до зрозуміння своїм поглядом, що не знає, хто це такий. Кілька тижнів пізніше та загадкова жінка прийшла до амбуляторії для польських громадян.

Амбуляторія для польських громадян була замітною інституцією в районі. Піднісся престиж польського комітету і всіх „поляків”. Лікувалися там не тільки „колишні польські піддані”, але і місцеві. Правда, місцеві до амбуляторії не приходили, — кликали мене до хворих додому.

ТАКОЖ З ПЕРЕМИШЛЯ

Одного разу я відвідав місцеву хвору в її домі. Стан хворої не був тяжкий, але не про те хочу писати. Після того, як я оглянүв хвору і приписав лікарство, її чоловік почав розмову:

— Ви, докторе, з Польщі чи зі Західньої України?

— Зі Західньої України.

— З котрих сторін? Я також із Західньої України.

Я був здивований. Подвір'я, хата, все, що там було — промовляло за тим, що він місцевий. Тому й кажу:

— Я думав, що ви місцевий, тутешній, а ви кажете, що ви із Західньої України. Як це розуміти? Я з Тернопільщини, у Тернополі ходив до гімназії, працював у Тернополі, з Тернополя мене взяли до війська.

— Я також з Тернопільщини, з Тавурова біля Кізлова. Мене також взяли до війська з Тавурова, але не тепер, — ще в 1914 році. Після упадку Перемишля — після того, як Кусманек здав Перемишль, я попав в російський полон і як воєнно-

полонений дістався сюди. Я був одружений, жінка і дочка були в Тавурові. Я мушу признатися, що я не жив добре зі своєю жінкою. Я залишився тут, оженився — та хвора, яку ви оглянули, це моя друга жінка. Молодиця, яка вдягає дитину — це моя дочка з першого подружжя; дитина — це її дочка — моя внучка; а та велика дівчина — це моя дочка від теперішньої жінки.

Він сидів на лаві під вікном, курив махорку і густим димом заслоняв своє обличчя. Клуби диму пливли вгору, під сильнішим його подувом розходилися. Тоді з-поза заслони показувалося його лице: поважне, задумане, очі дивилися за відпливаючим димом. Оповідав історію свого життя, життя своїх рідних, згадував історичні буревії. Я стояв перед людиною, яка — як мені здавалося, — сповідалася; здавалося, що і в тих клубках диму, які він випускав зі свого рота і в які вдивлявся з такою напруженою увагою — він бачив візію минулого, теперішнього, а може й майбутнього.

— Так, докторе, після упадку Перемишля привезли мене сюди. Після здобуття Тернополя і Львова привезли сюди мою доньку і внучку.

Потягнув махоркову скрутку в газеті — аж спалахнула полум'ям, затягнувся димом, відтак видихнув цілу хмару, яка закрила його голову. Кілька хвилин ніхто з нас не говорив. Нарешті я спитав:

— Як це зрозуміти, що після здобуття Тернополя і Львова привезли сюди вашу доньку і внучку?

— Зовсім просто. Моя донька була заміжня за польським поліцаєм. Його арештували, а її — його жінку — разом з дитиною вивезли далеко на Північ. Тут треба дещо доповнити. Як тільки Червона Армія 1939 року захопила Тернопіль, я написав листа додому, до Тавурова. Відповідь прийшла аж після цілого року — і не з Тавурова, але з далекої Півночі. Моя донька, яку ви тепер бачите, не втратила голови; як приїхали вночі забирати її з дитиною, вона забрала зі собою листа, якого я до них написав. Мала мою адресу і написала до мене. Я читав, зрозумів усе і присягнув перед Богом, що спроваджу її з дитиною сюди або поїду сам добровільно туди, де вона. Ви сказали — ви думали, що я тутешній. Я маю знайомства і в області, і в столиці. Я робив заходи, мені дозволили спровадити їх сюди.

Моя перша жінка вмерла давніше. Оповідати і слухати —

воно виглядає просто, але коли чоловік роздумує над тим усім, то воно дуже дивне. Я не раз кажу: „Дивні діла Твої, Господи”. Признаюся, що сумління не переставало мене мучити: я лишив жінку і дитину — відрікся! Тепер мені видається, що так Бог призначив, що мене в ту війну привезли сюди, щоб я тут приготував для них місце. Інакше вони були б погинули в снігах і морозах Півночі. Тепер моє сумління спокійніше. Але трудно мені зрозуміти одне: мій зять, якого я ніколи не бачив, був поліціантом — він був на легальній, державній службі. Чому його арештували? Моя дочка — його жінка — каже, що там тоді заарештували всіх польських поліціантів. Я вірю дочці, але мені якось трудно погодитися з тим. Маю велике бажання віднайти свого зятя. Не хочу, щоб моя внучка жила без батька — так, як моя дочка. Все таки я маю несплачений борг супроти неї.

Він сказав це і глянув на доньку, яка заплітала внучці косу. Вона держала волосся дитини в лівій руці і гребенем у правій чесала — робила це з таким пієтизмом і любов'ю — з почуттям, яке часто промінює з обличчя матерів, які кормлять грудьми дитину. Внучка стояла навколішках на стільці при столі і переглядала малюнки в якійсь книжці. Гребінь затримався на волоссі, ліва рука спазматично затиснулася і шарпнула косинку. Здивоване дівча глянуло на маму, мама вп'ялила очі в свого батька... Слова були зайві. — Епілог у пантомімі.

Можливо, що хтось з Тавурова прочитає ці рядки і пригадає собі свого односельчанина, якого взяли до австрійської армії в часі Першої світової війни і який не вернувся додому. Його прізвище: Доля. Його ім'я — вже забув. Також не можу пригадати собі, як називався його зять-поліціант. Можливо, що пережив усі страхіття советських таборів і живе в Польщі або в іншій країні.

Прізвище „Доля” забарвлене містицизмом, може виглядати видуманим. Однак це справжнє прізвище людини, про яку я написав те, що та людина мені оповідала і що я сам бачив.

Добре пам'ятаю ім'я іншого пацієнта: Єжи Рудніцкі. Пишу так, як він своє ім'я і прізвище вимовляв, як звучало по-польському. По-українському можна б написати: Юрій Рудницький. Він був поляк, мешкав у Львові на вулиці Шопена, правдоподібно число 9 (дев'ять). Батько його був залізнични-

ком, мешкав у Стрию (або в Самборі), де й Юрко народився. „Юрко” — добре по-українському і не далеко до польського „Юрек”, але досить віддалене від його віку. Як „Юрко”, так і „Юрек” відповідає хлопцям-юнакам, а передо мною сидів старий, сивий мужчина, літ понад 60, лице опалене, зморщене. Він застүкав був до дверей і ввійшов несміливо, повільно перейшов кімнату до крісла, на яке я попросив його сісти. Дивився на мене допитливо, робив враження пригнобленого. Одитий був у „фүфайку”, полатану на ліктях, у знищені, полатані штани. На лівій руці, зігненій у лікті, бляшана банка висіла на дроті, у формі малого відра. Ту банку і шапку, яку тримав у руці, поклав на долівці, коло крісла, на якому сидів.

— Це докучає мені вже більше як місяць, — сказав і показав пальцем на свої губи, на яких були прояви авітамінози.

— Маєте тут капсулки, приймайте три рази в день по одній.

Пацієнт взяв до рук пляшечку, глянув і повеселішав.

— Де ви працюєте?

Його лице знова захмарилось; мов засоромлений, почав спровола відповідати:

— Я тепер не працюю. Я працював, але мене відправили.

— Де ви працювали? Чому вас відправили?

— Я працював при молотілці. Мене відправили тому, що я їв пшеницю.

— Яку пшеницю ви їли?

— Зерно пшениці, вимолочене молотілкою.

— Ви брали зерно і варили? Товкли?

— Ні, я брав зерно і відразу жував, їв там, на місці. Це побачили і мене відправили. Я багато не їв.

Мене дивувало не те, що людина була допроваджена до такого стану, що їла сире зерно; дивував мене стан тих, які відправили його з тієї причини, — позбавили людину марного заробітку, засуджували без суду на голодову смерть, якби не американська допомога!

— Яка ваша професія? Що ви робили вдома?

— Залізничник.

— Кондуктор, машиніст?

— Я був начальником станції у Львові. Кілька років до війни перейшов на емеритурю. Тоді я став директором „Банку Залізничників”. На тому становищі мене застала війна, і з того становища мене вивезли.

— Ви сказали, що були начальником станції у Львові. В такому випадку ви мусіли знати Бучковського, який був на подібному становищі в Перемишлі.

— Яся Бучковського? — спитав він із зацікавленням.

— Так, Яся, — я відповів і збільшив його зацікавлення.

— То був мій приятель. Звідки ви його знаєте?

— Він кузен моєї мами, мій родич.

В нормальних умовах таке „відкриття” не було б нічим дивним і не робило б жодного враження. Але в Мерке така відомість викликала радість і в мене, і в Рудніцкого. Віддаль тисячів кілометрів від дому — а ще у воєнний час — зміцнювала все, що мало зв'язок з домом і з рідними околицями. Від того часу ми подружили. Вкоротці Рудніцкі одержав працю в лікарні, але кілька місяців пізніше захворів на червінку і помер.

Одного дня прийшов інший львов'янин — називався Шрайбер. Прізвище вправді німецьке, але це був поляк. Не пригадую, на що він хворів, але добре пам'ятаю, що він сказав. Я його про ніщо не питав — він говорив сам.

— Мене не вивезли, — я утік перед німцями. Я був начальником відділу соціального забезпечення у Львові. За Польщі я відсидів вісім років у в'язниці за комунізм. Коли б я мав вибір між тюрмою в капіталістичній Польщі і волею в країні Соціалістичних Республік, — я вибрав би капіталістичну тюрму.

В колгоспі імені Ворошилова було кільканадцять родин, вивезених з Західної України і Західної Білорусії. Я мав службово відвідати їх. Колгосп був віддалений яких тридцять кілометрів. Їхати автом — недалеко, але їхати однокінною підводою — треба було на те кілька годин. Візникував Карчевський, здається, родом з околиць Бялостоку. Вибралися ми зранку, ще перед сходом сонця. Дорога була пільна — степова, мало в'їжджена. Густий, срібlistий туман застеляв степ, закривав дорогу. Від півдня маячили обрії гір, прикриті хмарами, прислонені мрякою.

Горизонт прояснювався, бліде світло рожевіло, мряка сріблилася. Сонце видряпувалося на овид, простягало рамена, рожевими пальцями чіплялося верхів'їв гір. Польова дорога приглушувала гуркіт коліс, стукіт кінських копит відраховував шлях. Птахи співали хором і одинцем.

Здалека доходили людські голоси. Ми зближались до

мети. Крізь мряку блимало кілька світел, зарисувалися контури хат. Світла збільшувалися, хати ставали виразнішими. Між хатами увихалися людські постаті, вітер доносив запах смаженого м'яса.

Ми в'їхали в село. Тут горіли вогнища, при яких згромадилися люди, було гамірно і пахло припеченим м'ясом.

До нас підійшло чотирьох мужчин, по яких було видно, що вони в доброму настрою, виглядали на учасників якогось радісного святкування.

— Що це у вас за пир так рано-вранці? — спитав візник Карчевський.

— Це не пир. Сьогодні вночі поїзд убив сім коней. М'ясо поділено між людей. Тепер печуть м'ясо, наїдяться і підуть до праці, — відповіли вони, усміхаючись.

Мене зацікавило те, що вони сказали. Я спитав:

— Коли і де поїзд убив коней?

— Вночі коні паслися в степу, поїзд над'їхав і вбив, — відповів один з них.

— Паслися при рейках, були попутані і не могли втікати? — допитував я.

— Ні, були досить далеко, може навіть пів кілометра; попутані не були і паслися свобідно разом з іншими кіньми, — відповів казах.

— Ви сказали, що паслися з іншими кіньми. Що то були за коні, які поїзд убив?

— То були коні, яких учора вранці пригнали сюди з іншого колгоспу. Вони паслися з кіньми нашого колгоспу. Наших коней було понад сорок.

— Чи всі коні, яких пригнали до вас, були вбиті? Чи тільки ті? Чи й з ваших були такі, яких поїзд убив?

— Ні, з наших не згинув ні один; згинули тільки всі ті, яких пригнали сюди.

— Чи убиті коні лежали близько один одного, чи були порозкидані далеко один від одного?

— Один від одного були віддалені на яких сто метрів.

Голова колгоспу запросив нас до себе на обід. Його хата була недалеко, нагадувала розміром і виглядом наші селянські хати. Близько хати стояла юрта-намет круглої форми з грубого вовняного матеріялу. Перед хатою палилося вогнище, над яким висів казан. Запах м'яса наповняв повітря. Дві жінки поралися коло вогнища.

Через високий поріг ми ввійшли до сіней, потім до хати. В хаті не було ні стола, ні стільців, ні лави, ні ліжка. Натомість килими, поскладані під стіною, сягали від долівки до стелі.

Голова колгоспу, літ коло 35, попросив нас сідати на килимі. Сам сів „по-турецькому”, а ми пішли за його прикладом і сіли в такому порядку, як він жестом просив: я по його правій руці, відтак Карчевський.

— Ви мусіли виїхати вчасним ранком, щоб на цю годину бути вже в нас?

— На світанку, ще перед сходом сонця, — відповів я.

Ввійшла молода жінка зі збанком на підносі і рушником, перевішеним через руку. Вона підходила до нас по черзі — так, як ми сиділи, починаючи від господаря, поливала водою наші руки над підносом, потім подавала рушник.

Скрипнули двері, прийшло двох мужчин. Один з них був той, що оповідав нам про випадок з кіньми.

— То бригадири нашого колгоспу, — сказав башкарма до нас і попросив їх сідати по лівому боці від себе. Перший сів старший віком, а далі молодший. Знова прийшла жінка з водою і рушником, бригадири помили руки.

— М'ясо поділили, роздали? Чи поляки брали також? — спитав голова.

— М'ясо поділено на всіх, поляки брали також; вправді вони конини не їдять, але вимінюють за масло, муку, баранину, волове м'ясо, — відповів старший віком бригадир.

Башкарма (голова) подивився на нас і каже усміхаючись:

— Не бійтеся, ми не дамо вам конини. Ми будемо їсти баранину. Я знаю, що ви не їсте конини. Скажіть, чому? Кінь дуже чисте створіння! Мене дивує, що ваша релігія не забороняє їсти свинини, а не дозволяє їсти кінське м'ясо.

— Наша релігія не забороняє їсти конини. У нас немає жодного припису, який забороняв би їсти конину. Наш нарід не їсть кінського м'яса, це правда, але це не наслідок заборони законом чи релігійним приписом. Це справа звичаю, традиції. У наших предків кінь був їм дуже близькою істотою — вірним другом, приятелем. Не відраза, не обридження не дозволяють нашим людям їсти конятину, але дружба і пошана до коня, — пояснив я йому.

Башкарма подумав хвилину і хотів продовжувати розмову, але жінка внесла великий казан, з якого розходилася пара

і запах вареного м'яса. Казан поклала коло господаря, по його лівій руці. На середину на килим розстелила білий обрус, поставила широку мідяну миску, а перед кожним з присутніх поклала ложку. Господар налив їжу з казана до миски. В казані осталося було м'ясо в великих кусках, які він брав руками, відрізував ножом від костей і вкидав до миски. Перший почав їсти господар, за ним інші. Їли ложками. То був уже вплив європейців, правдоподібно „поляків”.

Їжа — „кульчетай”: варена баранина з галушками, величиною і формою наших варениць. Кульчетай має ще другу назву — „биш-бармак”, в українському перекладі „п'ятипальчя” — тому, що традиційно їсться його не ложкою, але долонею з пальцями, складеними в формі ложки.

Їли якийсь час мовчки. Мовчанку перервав господар:

— Казах і кінь — то одне. Казах без коня нічого не зробить. Кінь є нашим приятелем і помічником. Все таки ми їмо кінське м'ясо.

Башкарма почав знова розмову на тему кінського м'яса. Карчевський глянув на мене, і з його погляду я зрозумів, що я повинен був відповісти господареві на його влучну заувагу.

— На різницю відношення до коней вашого народу і нашого склалося багато чинників: географічне положення, клімат, історичні події, соціально-політичні умовини. Кінь для казахів — це конечність, зв'язана з його побутом, з його щоденним життям. Кожний казах має коня.

— Вибачте! Я хочу додати, що не тільки кожний казах, але й казачка має коня. Вірте або ні: в нас дитина раніше вчиться їздити на коні, ніж ходити. Наші старики, мужчини і жінки, вже не можуть ходити, а на коні їздять. Казах і кінь — то одне. Казах на коні родиться і на коні вмирає, — закінчив він свою мову з виразним задоволенням.

— Я говорю, що кінь для вас — то щоденна конечність, буденщина. Утримання коня не представляє для вас жодних труднощів. Ваші коні пасуться цілий рік, ніхто не платить за пасовище. Жоден казах не журиться, чим прокормити коня через зиму. У нас прокормити коня — дуже великий видаток. Тому не кожний має коня, а хто має — той дуже його цінить.

З'їли кульчетай. Знова ввійшла жінка і перед кожним з нас поклала „пиялку” — посуд у формі великої чашки, але без вуха. На середині стояв великий збанок кумису.

— Але кумис ви п'єте? — спитав нас господар.

— Я п'ю, — була моя відповідь. Так само відповів Карчевський.

— Ви п'єте, але в вашім краю кумису не знають, — цікавився голова.

— Тепер не знають, але історичні дані доводять, що дуже давно — понад три тисячі років тому — знали кумис на наших землях.

— Ви кажете, що кумис знали вже три тисячі років тому?

— Так виглядає. Грецький поет Гомер, який жив коло вісімсот років перед Христом, написав віршем велику книгу, яка називається Одиссея. У тій книзі він пише, що на північному березі Чорного моря, то значить на Україні, жили кімерійці-кобилодоїльці. Коли вони доїли кобили — мусіли робити кумис, тим більше, що кобиляче молоко не дуже надається до варення.

— Цікаво, чи ваші предки навчилися робити кумис від наших, чи наші від ваших? Можливо, що одні і другі навчилися від когось третього. Між нашими країнами дуже велика віддаль.

— Це правда. Але є факти, які промовляють за те, що коні прийшли від ваших предків до наших. Наприклад: „кара” — слово казахське і киргизьке, в українському перекладі — „чорний”. В вашій мові кара означає все, що чорне: кара кум — чорний пісок, кара кол — чорне озеро, кара су — чорна вода, кара курт — чорний павук. В українській мові є слово „карий”. Безсумнівно, це зукраїнізоване ваше слово „кара”. Українці вживають це слово тільки в двох випадках: щодо коней — карий кінь, кара кобила, каре лоша і в народніх піснях: карі очі. Поляки кажуть тільки „кари конь”. Кінь-самець, не кастрований, по-вашому — „ойгер”. В українській і польській мовах — „огер”. Казах-верхівець підганяє коня „камчою”. В українського їздця — „канчук”. Не треба доказувати, що канчук формою і призначенням споріднений з вашим словом камча. Вже тих кілька слів в українській мові — які є безсумнівно вашого походження і стосуються до коней — свідчать, що вони прийшли з кіньми від ваших предків до наших. Не без значення, що польська мова вживає слово „кари” тільки в відношенні до коней. Поляки трохи дальше віддалені від ваших земель — контакт був слабший.

У Західній Україні є місто Тернопіль. Його писана історія сягає тільки 16-го віку. У короткій історії воно записане як

центр торгів кіньми. Я думаю, що Тернопіль постав в наслідок того, що там збігалися торговельні шляхи, головно зі Сходу. Яких тридцять кілометрів від Тернополя на південний схід є місцевість, яка називається Митниця. Місцевість такої самої назви і в такій самій віддалі є й на північний схід від Тернополя. Віддаль між тими двома Митницями — понад 50 кілометрів. Митниці — це місця, де відбирали мито. Мито платили купці, які везли товар на продаж до міста, а не ті, які виїжджали з міста. Дві митниці на схід від міста промовляють за тим, що купці приїжджали зі східних країн. Віддаль між обома Митницями і Тернополем має також свою вимову. Той великий простір між містом і Митницями був потрібний для торгівлі товаром, який привозили сюди. Дивани, сіль, тканини, дорожочінності, зброя не потребували таких просторів. Ясно, що такі простори були потрібні для живих тварин, щоб їх прокормити. Ніхто не гнав зі Середньої Азії два, три чи навіть десять коней, але цілі табуни. Неможливо було брати корм для такої великої кількості коней. Треба було пасти їх по дорозі в степах.

Кожного року при кінці літа відбуваються в Тернополі двотижневі ярмарки, на які з'їжджаються купці зі своїми товарами з цілої околиці. Теперішні тернопільські ярмарки — це заниділі останки того, що було колись. То вже не ярмарки тільки кіньми — тепер привозять туди усякий товар. По митницях осталися тільки назви маленьких осель, які постали на тому місці. Можливо, що великі колись торги кіньми відбувалися також при кінці літа — подібно, як теперішні ярмарки. При кінці літа степи багаті, трави великі, прокормити коней легко.

Думаю, що ваші степи більше надаються для життя коней, а все те, що я сказав — свідчить, що коні прийшли від вас до нас.

Я скінчив говорити про коней. Перед кожним з нас стояла наповнена кумисом „пиялка”, але ніхто не пив. Щойно тепер господар узяв свою пиялку і, підтримуючи лівою рукою дно, а пальцями правої вінця отвору, склонив голову в бік кожного присутнього — дав знак „на здоров'я”; почав пити сам, за ним інші. Випив кілька ковтків, поклав пиялку перед себе, глянув вдоволено на мене і сказав:

— Старі люди оповідають, що наші діди і прадіди мали дуже багато коней. Вони жили напів дико, кормилися самі

вліті і взимі. Чужоземні купці приїжджали купувати наших коней, а наші гонили своїх коней на продаж у далекі країни.

— Мені цікаво знати: яким способом жили коні в тому напівдикому стані? Чи так, табунами, як корови, вівці? — спитав я.

Башкарма напився кумису, обтер губи, підібгав ноги більше під себе і почав говорити мовою, в якій було багато слів російських, українських, польських — вимішаних з казахськими. Так говорили всі казахи, які знали „російську” мову. Ми до того привикли і розуміли його, а чого не розуміли — додумувалися. Він розумів нас також, бо й ми говорили такою ж „чистою” мовою.

— Воно так і не так, — сказав він, відповідаючи на моє питання. — Коні в півдикому стані, я сказав би — піввільному, жили великими табунами. Табуни складалися з косяків. Один косяк налічував коло сорок кобил; деколи бувало трохи більше або менше. Вони належали до одного жеребця. Він командував ними, боронив їх від небезпеки, головно від вовків. Інших жеребців до своїх кобил не допускав. Табуни косяків ходили по степу вліті і взимі. Ніхто їм не давав жодного корму ні води — все було в степах. Кінчалася паша на одному місці — наші предки кочували на друге.

Все, що башкарма говорив — було просте і зрозуміле. Одне було для мене неясне, і я спитав:

— Ви сказали, що косяк складався із приблизно сорок кобил і одного жеребця. Що ставалося з рештою жеребців? Хіба родилися вони один на сорок кобил?

— Їх позбувалися, продавали — то був найбільше цінний товар. Не забувайте, що кінь грав головну ролю не тільки як засіб транспорту, комунікації; не тільки в торгівлі, але і в політиці, в війнах. Жеребці більше бойові, ніж кобили. Непроданих, вибрактованих різали на м'ясо, а як котрий залишився — жив „холостяком”, — башкарма підсміхнувся, — добирався до кобил іншого жеребця. Часто приходило до бійки — і то дуже грізної — на життя і смерть. Переможець забирав косяк, а побитий — якщо ще живий — мусів утікати.

Дівчина підійшла знова з водою і рушником. Ми помили руки, подякували господареві за гостинність і вийшли на подвір'я. На наше прохання голова призначив одного з бригадирів і ми пішли оглянути дома польських громадян. Їх було небагато, кілька родин. Вже з вулиці можна було пізнати, де

вони живуть: квіти перед хатами, квіти виглядали крізь вікна. В хатах були ліжка, застелені американськими покривалами, були й саморобні столи і стільці. З людей застали ми тільки стариків і дітей — всі працездатні були в полі.

Сонце відробило вже $\frac{3}{4}$ своєї дороги, з утоми почало рожевіти; на молочно-малиновому тлі небозводу збиралися клубами хмаринки — видих його спрацьованих легенів. Підвода, неначе корпус величезного мотиля, крила якого вахляром сягали границь горизонту — посувалася степом. Ці гігантні крила покриті крапками, крапочками, різновидними плямами і полосами: це кущі над ариками (потоками), отари овець і коров, вершники одинцем і групами, полоси засівів і кураю (високий бур'ян). Сріблито-білі цятки в промінні сонця — юрти. Сонце береже таємниці свого нічлігу, ярке проміння не допускає очей задалеко вперед.

Карчевський дивився направо, наліво, задумався; глянув на мене і знова задумався. В його очах блиснула цікавість і загадковість. Не було сумніву, що він хоче говорити, хоче відкрити своє серце, але не знає, чи я його зрозумію. Ще раз глянув на мене питальним зором і знова задумався.

— Сонце заходить, вечір — так, як у нас — і не так! — сказав я, неначе сам до себе.

Карчевський глибоко віддихнув, не глянув у мій бік, але також, неначе сам до себе, почав говорити:

— Так, як у нас — і не так. У нас були гамірні вечори: люди верталися з поля, пастухи гнали череду до села, дівчата співали, хлопці співали. Край тут гарний, теплий, соняшний, — але сумно, люди не радіють. Я не говорю про наших, — навіть самі казахи, на своїй землі, дома, а невдоволені, пригноблені. Тільки два бригадири, які оповідали нам про випадок з кінями, були тоді веселі. То цікаве! У нас дома ніхто не радів би з такого випадку. Радше була б більше жалоба, плач, а не радість — навіть як би то були корови, а не коні; пиру не справляли б.

Спостереження Карчевського було дуже вимовне. Прийшло мені на думку певне порівняння — цікаво, що він на це?

— Скажім, що у нас трапився випадок: поїзд убив кілька корів. Ви вже сказали, що це було б великим нещастям для людей. Ніхто тим не радів би. Як зареагували б люди, коли б убиті корови були власністю поміщика?

Карчевський, недовго думаючи, відповів:

— У випадку, якби корови були власністю поміщика, люди не журилися б, можливо, що й раділи б, якби їм дешево продали м'ясо.

— Інакше кажучи — люди в нас робили б так, як сьогодні казахи в колгоспі.

— Думаю, що так. Чого їм журитися? Корови не їх, а власність поміщика. Казахи теж не журяться: коні не їх, а колгоспні, — сказав він з переконанням, як щось самозрозуміле.

— Виходить, що відношення колгоспників до колгоспів таке, як форналів до поміщицьких фільварків! Чи не так?

— Ні, не так! — відповів він піднесеним голосом, звернувши голову до мене і пояснював: — Форналь не був власником землі. Він давав свою працю, знав, за яку ціну — не брав жодного ризику. Форналя не обходило — зародить земля чи ні: землевласник мусів дати йому те, на що згодився. Форналя не обходили жодні налоги, жодні податки за землю. Ніхто не гнав його до праці, — він міг працювати, де хотів. Кажуть, що земля належить колгоспникам. Це обман! Власником землі і власником колгоспів є держава. Колгоспник прикутий до колгоспу, і він несе увесь ризик. Держава стягає в першій мірі прибутки для себе з праці колгоспника, далі — на потреби колгоспу, а з решти — що залишиться — колгоспникові. Дуже часто не залишається нічого. Доля колгоспника гірша кріпака, гірша долі тотального раба. Рабовласник був зацікавлений працездатністю рабів, тому кормив їх. Держава зацікавлена витягнути якнайбільше зиску, а в обмін дає колгоспникові „волю”: можеш жити, поки можеш, а як не можеш — маєш право здохнути.

Карчевський закінчив свою мову, вдарив коня батогом. Кінь здивовано оглянувся назад і почав бігти, підвода підскакувала по нерівній дорозі.

ЗНОВУ БАЗАР

До амбулаторії прийшло трьох поважних, з довгими бородами жидів. Їх патріархальний вигляд переконав мене, що то рабини-професори школи, привезеної сюди з Вільни. Прийшло мені на думку, що черницям не дозволяється ходити самим, одинцем. „Мабуть, подібний припис зобов'язує їх також”, — подумав я і кажу:

— Чим можу служити? Хто хворий?

— Богу дякувати, ми здорові. Нічого нам не бракує. Нині ми прийшли в спеціальній місії. „Джойнт” зажадав, щоб ми прислали список нашої інтелігенції, яка є на цих теренах. Ми прийшли до вас, щоб ви були такі добрі і подали свою коротку біографію.

Я був тим заскочений, правду кажучи — опинився в трудному становищі. Поважні люди приходять до мене з висловом не тільки приязні й симпатії, але й з почуттям споріднення. Це не була відрухова реакція на мій зовнішній вигляд. Вони знали про мене, передумали, поки прийшли. Вони помилилися, але це не могло анулювати їх позитивного наставлення до мене. Думати довго не було часу, треба було відповідати.

— Достойні панове, я дуже високо ціную те, що ви вважаєте мене за свого, за приналежного до свого народу. — Вже після цих моїх слів на обличчях моїх гостей спалахнуло здивування. — Таке ваше відношення до мене зобов'язує мене. Я мушу бути супроти вас чесним і сказати правду: я не жид.

Рабини глянули один на одного, встали і відійшли без слова.

Більше тижня ніхто з жидів не приходив до амбуляторії. Не було сумніву в тому, що мене бойкотували. Думали, що я жид, який не хоче признатися до них. Але пізніше почали знова приходити — так, як перед тим — зі своїми болями тіла і душі.

Одного дня прийшов адвокат Торбе. Не пригадую, звідкіля він походив: правдоподібно з Бельська або з Кельц, утік перед Гітлером до Західньої України, Сталін наказав завезти його в полярні околиці, а на домагання ген. Сікорського і зі страху перед Гітлером дозволив йому приїхати до Мерке. Торбе, як адвокат, любив говорити, не раз приходив на розмову. Тепер прийшов був попрощатися, виїжджав до Самарканди чи Бухари тому, що там знайшовся хтось з його родини. При тій нагоді він сказав мені, що всі жиди були переконані, що я жид, але трудно.

— Нам було дуже прикро, коли ви сказали рабинам, що ви не жид. Ми не хотіли в те вірити, але ще трудніше було повірити, що ви жид, але не хочете признатися до жидів. Жепка, приятель Рудніцького — вони обидва львівські залізничники — оповів, можна сказати — посвідчив, що Рудніцький знав вашу родину, що ви не жид.

В кіно йшов фільм з Кепурою і Мартою Егерт. Як називався той фільм — не можу пригадати. Заля була виповнена „колишніми” польськими громадянами — християнами і жидами. Одна зі сцен відбувається в костьолі: на екрані появляється богослужба, священник при престолі, грають органи... На цей вид всі глядачі встали, а з їх грудей вирвалося ридання.

**
*

Свят-вечір: у магазині поставили ялинку. Двері магазину відчинені. Люди зібралися в сінях і надворі, дивляться через двері і вікна — дивляться на ялинку і різдвяні містерії, які там відбуваються. Томчак — директор школи в Колодіївці, скалатського повіту, приготував хор, вертеп — співають, колядують. Несподівано приїхали непрохані гості: представники НКВД. Томчак перервав свою дію, Мізя вийшов „вітати гостей”, завів їх до свого мешкання, потім вийшов і сказав щось до Гловацького. Цей, попорпавшись на полицях, поніс щось в американській пачці до мешкання Мізі. Советські „колядники”, діставши хабара, відїхали. Люди відідхнули, почекали, аж вони зникли за вулгом вулиці, властиво — аж вітер розвіяв сморід таборів, який постав був на їх вид. Настрій поправився: почали колядувати, але вже не виходило так, як було напочатку. Мариво енкаведистів не дозволило забути пригнобленої дійсності. Люди перестали колядувати, почали плакати.

У Мерке було багато засланих, які після років тюрми і лагерів завершували тут свій політичний розвиток. Найбільше було вірменів. На тих здібних і підприємливих людях опиралася вся промисловість району. З „грубших риб” мала бути там жінка П'ятакова, але я не знав її. З лікарів треба згадати Медведовського і Мойсеева. Медведовський був жид, своїм страхом перед антисемітизмом нагадував Кляра. Мойсеев був росіянин, посвоєчений з комуністичною діячкою Коллонтай, але сам був великим ворогом советського режиму. Він не дуже крився із своїми почуваннями, був арештований і вивезений. Осталася була його мама, яка мала тоді понад дев'ятдесят літ. Треба зазначити, що Медведовський і Мойсеев не були засланими, але втікачами з теренів, зайнятих війною.

Мойсеев був ще учасником Першої світової війни, служив в армії, яка окупувала була Іран, перейшов Кавказ, мав багато споминів з тих часів. Між іншим, оповідав, що на Кавказі зу-

стрінув одну місцевість, де у кожній майже хаті була давня зброя, переважно мечі з написом „Віват Стефан Батори”. Ми обидва думали, але не могли пояснити того факту. Щойно в 1946 році в Закопанім я оповів про це старому вчителеві Францішкові Бучковському, родом зі Скоморох, тернопільського повіту, який — на мою думку — дав просте і правильне в'яснення: за часів Баторого були в Польщі свого роду фабрики зброї — не тільки для власних потреб, але й на експорт.

Не можна не згадати д-ра Чудновської, яка зі своїм чоловіком утекла перед Гітлером до Радянського Союзу і була вивезена у сибірські ліси. Вона студіювала в Берліні в часі, коли згорів Райхстаг. Згідно з тим, що вона говорила, Димітров переховувався в її квартирі. Зі сибірських лісів вона писала до Димітрова, який перебував тоді в Москві, але відповіді не одержала.

Одного дня — може 14-го, може 15-го березня 1943 року — „колхознік” (радіо-голосник) подав, що радянський уряд зірвав дипломатичні зв'язки з польським екзильним урядом Владислава Сікорського тому, що Сікорський вирішив, щоб Міжнародній Червоний Хрест розсудив справу Катиня — справу масових могил, у яких німці закопали розстріляних ними польських офіцерів, — звучав офіційний комунікат.

Не було сумніву, що наступить зміна у трактуванні польських громадян. Цю новину радіо передало вранці; я швидко зібрався і пішов до польського комітету.

В комітеті уже про це знали, всі були пригноблені. Мізя намагався панувати над ситуацією і над собою. Одне і друге було трудно: він тяжко віддихав, стан його здоров'я ніколи не був добрий — він хворів на астму; тепер виразно погіршився. Придавлювало його не тільки суспільно-політичне положення, але і журба про родину — у нього було двоє дітей: Люся мала 8, а Зося 6 років. Д-р Тадеуш Рашке сидів на пачці і тримав у руці папіросу — в газеті закручену махорку, але не курив, не була запалена. Жінка Мізі і її сестра сиділи і плакали. Станіслав Гловацький старався потішити всіх, але яка могла бути потіха в такій ситуації? Все таки він ще відважився говорити:

— Ми вже не в таборах — про нас знає світ. Наша справа входить в склад світових проблем. Справа Катиня — справа міжнародня.

Рашке слухав, гірко усміхнувся і каже:

— Ви кажете, що справа Катиня — це міжнародна справа. А справа нападу Росії і Німеччини на Польщу — їх спільна справа, спільно запланована і виконана — чи то не була міжнародна справа? Самостійність Польщі була загарантована міжнародними постановами і зобов'язаннями. Чи допомогли нам ті міжнародні гарантії і зобов'язання?

Прикро було дивитися на заплаканих жінок, на хворого, тяжко віддихаючого Павла Мізю. Не трудно було збагнути його думки, які шукали виходу з тієї западні. Я погоджувався з песимізмом Рашке, з його думками і твердженнями, що Польщу розбили німці і москалі спільно, згідно із заздалегідь виготовленим пляном. До того, що він твердив, в мене виникло питання: хіба це перший раз москалі з німцями розібрали Польщу? Таке питання постало в моїй голові, але його не ставив. Момент був невідповідний: годі добивати людей, розгорчених долею.

Я був у такому самому, а може й гіршому, становищі. Я не знав, на яку ступити. В мене були три роди документів: військова книжка, в якій було написано, що я радянський громадянин української національності; „удостоверение“, в якому сказано, що я — колишній польський підданий, „амнестрован“; і польський консульрний пашпорт. Я не міг переочити факту, що всі ті різношерстні документи дали мені уряди, — я не старався ні про один із них. Не тільки що не старався, але в НКВД в Томську навіть протестував проти того, що мені давали „удостоверение“ — я говорив, що я не був арештований, я не потребую жодної амнеції, я був змобілізований.

Що робити тепер? Яку натягати шкіру? Сказати правду? Тоді скажуть: чому подавався за поляка? Ніхто не повірить, що я не ошукав НКВД в Томську, щоб дістати „удостоверение“. Подруте: я вже тримався того, що я „колишній польський громадянин“, а тепер говорити, що ні — було не по душі. Ця проблема мене мучила, я чув, що це не в порядку.

Так роздумуючи, вертався я на свою квартиру. При базарі зустрів Чудновську.

— Добрий день!

— Добрий день, — відповіла вона. — Що чувати? Я хотіла сказати: що ви скажете на те?

— Я скажу те саме, що ви, а ви — те саме, що я. Хто знає, чого очікувати?

— Це правда. Тут ніхто не знає, що може статися, а статися може все. Може статися навіть найбільше неможливе. Можуть зібрати нас усіх і розстріляти, як тих у Катиню, і сказати, що то зробив німецький десант. Дивіться на базар: скільки там груп — усі дискутують. Я хотіла сказати — всі інваліди дискутують, вимахують кастилями. Немає сумніву, що вони дискутують над проблемою Катиня і поляків. Дивіться на кастилі, як підносяться вгору. Медведовський каже, що він пізнає по кастилях на базарі ситуацію на фронті. Якщо базар робиться більше рухливим, інваліди жвавіше вимахують кастилями — на фронті перемагають німці; якщо базар спокійніший, пригноблений — на фронті йде ліпше „нашим”.

— Ви думаєте, що інваліди є за те, щоб виграв Гітлер?

— Вони за те, щоб програв Сталін. Я ходжу поміж людей, знаю, що вони думають. Кожний має вже досить того раю. Ми живемо в тому раю кілька років і, якщо б могли, втікли б і в пекло до самого Сатани. А інші прожили вже чверть віку! Що ви думаєте — хіба вони з каменю? З кожної родини хтось у тюрмі або розстріляний. Возьміть як приклад моїх господарів: їх сина розстріляли. Він був директором, чи, як там звали, начальником зернового елеватора. Зерно сплісніло, а його судили за саботаж і присудили до розстрілу. Ви знаєте, як вони гонять, щоб збирати врожай. Ті, які зібрали недозріле зерно, були стахановцями — їх хвалили, може і нагороду дали. Це вони були спричинниками зла, це за їх проступок розстріляли людину — не тільки що невинну, але й яка протестувала і звертала увагу на факт, що зерно ще не дозріло. Ходім на базар, там можна ходити і вибирати, купувати, і ніхто на вас не звертає уваги. Якщо ми тут ходимо разом або стоїмо — виглядає, що робимо заговор на Сталіна. Ви не смійтеся. Я маю кількох пацієнтів, які призналися, що організували заговор на Сталіна. Не смійтеся, це факт!

— Я зовсім не сміюся. Це знане психологічне явище, це психоза. Воно має в психології і в психіатрії свою специфічну назву: проєкція. Чи ви думаєте, що ті судді, прокурор, енкаведисти, оборонець — дурні? Допустім, що вони виконують наказ — мають доставити назначений контингент людської робочої сили. Навіть тоді вони могли б вибрати щось інше, не так крикливо компромітуюче. Чому вони так часто знаходять героїв, які плянують убити Сталіна? Тому, що кожний з тих,

які судять, мають самі бажання вбити Сталіна. Вони придавлюють це бажання у собі, але не позбавлені свідомости його значення і страху. Під впливом страху відкидають те бажання зі себе і наклеюють на інших — тих, яких судять за свої злочини. Ніхто на цілій драбині судівництва і НКВД не відважиться квестіонувати такого обвинувачення ані такого присуду тому, що кожний боїться — він відчуває, що це є його власним бажанням.

Так розмовляючи, ми ходили по базарі, приглядалися продуктам, купили сиру, яєць. Нас тут знали, бо ми часто приходили на базар, у тому не було нічого дивного. Сьогодні всі ставилися до нас інакше: звертали на нас увагу, показували руками і кастилями; по обличчях було видно, що ворожими до нас не були.

Ми поробили закупи, обійшли базар і йшли в напрямі виходу. Знову голови зверталися в наш бік.

— Ми є нині предметом сенсації, — сказав я.

— Можемо сказати, що ті люди по нашому боці, — відповіла Чудновська.

— Точніше — по боці Сікорського, признають рацію по його боці, — я уточнив зміст її твердження.

Дня 16-го березня 1943 року вранці прийшов до мене післанець і сказав, що маю прийти з документами до НКВД. Він не був у мундирі, не арештував мене, — сказав, що мав сказати, і відійшов.

Я взяв документи, за винятком військової книжки, яку заховав.

Перед будинком НКВД була вже громада людей. Я підійшов до них. Всі були пригноблені, безраді. Не було часу промовити й слова до когось — з будинку вийшов лейтенант і попросив мене ввійти.

Ідучи коридором, я почув голос Мізі — схвильований, піднесений, тремтячий. Мізя говорив і кашляв. Коридор був короткий, не було часу вслухатися і зрозуміти, що він говорив, тимбільше, що й кашель перешкоджував. З тону мови було ясно, що Мізя протестує, але проти чого — годі було сказати або догадатись.

Енкаведист впровадив мене до кімнати, в якій сидів другий енкаведист — нижчий ростом, але вищий рангою. Обидва

були витончено чемні. Старший попрохав мене сідати на крісло, яке стояло біля стола перед ним.

— Чи ви знаєте, чому ми просили вас сюди?

— Не знаю, як я можу знати?

— Покажіть свої документи.

Я подав йому „удостоверение“, польського консулярного паспорту не показав. Він приглянувся до „удостоверения“ і каже:

— У вас є вже польський паспорт!

— Є, — кажу.

— Прощу віддати мені, — сказав енкаведист.

Я віддав йому паспорт і аж тоді запримітив, що на „удостоверенію“ написано вперек по-польському „паспорт видани“. Признаюся, що я ніколи не мав почуття якоїсь вартости того паспорту, навіть не приглядався йому. До „удостоверення“ також не приглядався — знав, що там написано, ще від часу, коли простудювали його спільно з Кляром і Найгером.

Енкаведист із вдовolenням, тримаючи ті два документи в руках, усміхнувся до мене:

— Згідно з советськими законами ви є громадянином Советського Союзу і ви повинні мати советський паспорт.

— Але не маю. Де я його візьму?

— Ми вам дамо!

— Як даєте, то нема проблеми. Давайте.

— В такому випадку підіть з ляйтенантом до фотографа, зробіть фотознімки.

— Не треба йти. — Я хотів докінчити-вияснити, чому не треба йти до фотографа; але вони обидва, мов переполохані, не дали мені говорити:

— До паспорта потрібні фотознімки, тому треба вам піти до фотографа.

— Я маю фотознімки. (Я мав фотознімки, зроблені ще в Джамбулі).

— Ви маєте? Покажіть! Не знати, чи добрі? — сказав той старший.

— Добрі, дуже добрі. — Я подав йому фотознімки.

Він глянув на мене, на знімки.

— Добрі. Тепер заповнимо формуляр. Скажіть: ваша „фамілія“, ім'я і по батькові.

— Все точно так, як написано в документах.

— Національність?

— Польська.

— Віровизнання?

— Католицьке.

— Римокатолицьке чи грекокатолицьке?

— Римокатолицьке.

Не маю сумніву в тому, що йдеться про те, щоб виловити українців. „Старший брат” простягає свої злочинні рамена по нас.

— Тепер скажіть нам ще: яке ви маєте тепер бажання?

— Щоб закінчилася війна і поїхати додому.

— Таке бажання ми маємо всі, але нам ідеться про ваше бажання щодо пашпорту.

— Я вже сказав, що пашпорт беру. Так! У мене є бажання: зазначити у документах, що я не був у таборах, що я був мобілізований і що я звертав увагу на це НКВД в Томську, коли мені видавали „удостоверение”.

Енкаведист записував, відтак каже:

— Ми зробили ту замітку. Тепер прочитайте і підпишіть.

ПРОПОВІДЬ НА ГОРІ

Я вийшов на вулицю і відідхнув свободніше. Перед будинком НКВД, який стояв на горбку, зібралася велика кількість людей. Всі пригноблені, мовчали. Я перейшов дорогою поміж них. Ніхто нічого не запитався. Всі знали: відбирають „удостоверения”, дають советські пашпорти.

Від горбка, на якому стояв будинок НКВД, в напрямі селища простяглася левада. Точніше: битий шлях, який переходив попри будинок НКВД, перетинав леваду на дві частини. Дійшовши до левади, — було недалеко, — я оглянувся: горбок, покритий муравлищем людей, здавався мені знайомим, пригадував щось знайоме. Думав я, думав, вкінці пізнав: „Проповідь на горі”!

На таку думку, на таке порівняння мене взяла досада. „Як можна порівнювати?” — бунтувалося в моїй голові. Все таки думка про „Проповідь на горі” не покидала мене. „Блаженні голодні і спрагнені правди, бо вони наситяться”, — повторялося вперто в моїй голові. „Блаженні вигнані за правду,

бо їх є Царство Небесне”, — другим сверлом вверчувалося в голову. Я станув і задумався. „Чи була коли правда на світі, між людьми?” Неначе хтось сичав мені до вуха, радіючи тим фактом, що я не міг дати потверджуючої відповіді.

„Сатана радіє — думалося мені. — Сатана захлинається насолодою своєї влади і сили. Глузує з мене. Я шукаю правди; роздумую над тим, що чесне і правдиве, обурююся тим, що інші йдуть шляхом насильства, обману і брехні. А сам! — Словами служу Богові, а ділами Сатані! Національність: польська, віросповідання: римокатолицьке — це ж неправда! А я сказав це так легко, так скоро, без надуми. Ні, я думав про це не раз, постанова була зроблена вже перед тим.

Скільки українців терпіло в Польщі за ці два слова: національність і віросповідання. Ці два слова — сказані так, як я нині сказав — відкривали двері до посад, до кар’єри. Люди того не робили, відмовлялися, не хотіли користати з нечесно набутих привілеїв. Уважали таку поведінку за підлість. Які мотиви спонукали мене тепер так зробити? І дивно! Не почуваю сорому! Не тільки що не соромлюся, але й почуваю вдовolenня з того, що обманув, вивів у поле хитрого і підступного ворога!

„Національність”? — питається милим голосочком „єдинокровний брат”, солодко-приманними очима вдивляється і хоче почути, що національність українська. Він хоче, щоб я був українець! Але я чув, як він говорив в Тернополі на параді „визволення” Західньої України, що „України не було, нет и не будет”. Чому він хоче тепер, щоб були українці? Нема сумніву чому. Він продовжує „українізацію” — хоче викрити тих, у яких є національна свідомість, і у відповідному моменті знищити їх.

Я сховався в гурт поляків. Чи я сподівався від поляків ласки? Чи поляки, між яких я замішався, мали привілеї, владу, силу? Ні. Вони були переслідувані, були під пресією москалів. Поляки не знали, що з ними буде. А могло бути все — у москалів неможливого нема. Не було виключене й те, про що поляки зі страхом говорили — що їх знова заженуть у лагери. Така думка була серед поляків, така думка була й серед „советських людей”. Справа Катиня такої можливості не виключала. У поляків була пригноблива безнадійність.

Признатися до української національності було тоді, в тих умовах, те саме, що признатися до „єдинокровності”,

а тим самим були кращі можливості дістати працю і улаштуватися; а найголовніше — таким способом переривався зв'язок з людьми, яких НКВД „мало на мушці”. Могли взяти до советського війська, але не на фронт. Така думка обоснувалася на моєму власному досвіді, на власних переживаннях. З фронтових частин „непевний елемент” виелімінували, а приналежність до таких я вже мав: був у трудових батальйонах.

Енкаведист — комуніст-безбожник — цікавиться віросповіданням. Він хоче знати точно: чи я грекокатолик, чи римокатолик? Який спеціаліст релігійних справ! Я знаю, що це не його зацікавлення. Він має таку інструкцію „згори”, із самого Кремля. Не думаю, щоб це було без значення. Розумію, що є причиною такої „журби”, такого „сердечного, батьківського” піклування Кремля українцями, грекокатоликами-галичанами. Це насторожило мене ще більше, у мене постало сильне бажання виїхати з СРСР. Більше в почутті і бажанні, як розумінні і логіці фактів тліла іскра надії, що з поляками, може, буде можливо видобутися поза кордони насильства і безправ'я. Поляки відділені від Росії українцями, московська паща покищо не задавила поляків так міцно, як українців. Сказати правду, признатися до українства, зняти із себе маску „поляка” — втратити зовсім надію на спасіння і потонути в цьому пеклі: безіменно, без співчуття, без зрозуміння, ніким і нічим не завважений.

Моє бажання вирватися за кордон, спасти своє особисте життя — дуже сильне, це правда. Але чи загроза моєму особистому життю впливає з моїх особистих причин? Чи з національних також? Чи в національному аспекті я зобов'язаний зберігати своє життя, чи ні? Кому і яка користь буде з того, що я втону в московській грязі? Чи виключена можливість, що коли б мені вдалося видобутися звідси, я міг би принести якусь користь у боротьбі з більшовицько-російським сатанізмом?

Чи розумно і обов'язково діяти чесно, згідно з принципами моралі супроти диких злочинців, які топчуть закони, ломлять договори, підступно прибирають маску оборонців покривджених, жонглюють високими ідеями рівності і справедливості і таким способом приманюють наївних: поодиноких людей і цілі народи на те, щоб наситити свою хижу ненажерливість?

У боротьбі маскуються і одиниці, і цілі відділи. Демаску-

ватися перед гирлами ворожих гармат — не свідчить про розум, а тим більше про політичний хист. Я сказав, що моя національність польська. Чи я міг цим пошкодити полякам? Я сказав це не полякам, а москалям. Москалі гноблять тепер ту частину поляків, яких запроторили сюди. Виглядає, що екстермінація українців хвилево відійшла на другий плян. Москалі опирають свої претенсії до західньоукраїнських земель на українській національності! Що за глум! Скільки людей вони вимордували за українську національність! Чорні царі збудували Хмельницькому пам'ятник. Помальовані на червоно — установили „Орден Хмельницького"! Чорні виклинали Мазепу в церквах, червоні виклинають на сценах театрів, на фільмових екранах, у літературі. Яка згідність культу — у вигідній формі на потрібний час!

Москалі голосять культ Хмельницького! Шевченко викляв Хмельницького!

Немає сумніву, що польська магнетерія і польський клір спричинилися до того, що Хмельницький завів Україну в пащу москалям. Правда не може бути заперечена: Хмельницький не був доріс до завдання, перед яким поставила його стихія українського народу. Український народ переріс був уже тоді своєю „провідну верству", яка дуже скоро стала по боці окупанта і за „чини" пішла йому на службу.

Москва поглинула Україну, поглинула й Польщу. Доля Польщі дуже подібна до долі України — різниця тільки в часі, вислід той самий: „Немає України — є Малоросія"! „Немає Польщі — є Привіслянський край"! Спільну, чорну долю України і Польщі змалював Ян Матейко на картині „Вернитора". Матейко був здібний бачити цей трагізм. Але не можуть бачити цього ні поляки, ні українці — на радість москалям. „Хмельницький під Львовом" — також картина Матейка: на горі, на конях Хмельницький і татарський хан, обрії Львова видно здалека. Хмельницький в екстазі задивлений в небо: на небі св. Антоній з Христом-дитятком на руках. Хмельницький відпихає здивованого хана. Немає сумніву, що Матейко представляє, що Хмельницький прямував до Заходу, що тогочасні польські кола не хотіли розуміти його і своїми діями ввігнали його в тенети Москви. Цікаво подумати над питанням: чи було б прийшло до поділів Польщі, коли б Хмельницький закріпив був самостійність України?

**
*

Далі я не йшов. Вернувся і повільною ходою підійшов на горбок між людей. На горбку зупинився і поглянув униз. На леваді я побачив кількох вершників. Левада сталася якоюсь знайомою, знайомі вершники, люди на горбку, який простягався до левади... думав я, думав... здавалося мені, що на леваді багато вершників. Тепер я пізнав-пригадав: таку картину я бачив давно-давно, але її запам'ятав.

Було це в моєму рідному селі Остальцях. Ця левада — то Вільшина, лука над Гнізною. На тій луці було багато вершників — петлюрівців. Поляки зігнали їх на Вільшину, окружили скорострілами і роззброїли. Та лука, яка називається Вільшина, положена над Гнізною, точніше — в притаманному подільським рікам ярі. Над яром, на горбках хати; від них униз, до левади і ріки — городи.

Я стояв між людьми коло одної хати. Недалеко стояла група польських військових, правдоподібно офіцерів. До одного з них підійшов жовнір і сказав: „Пане . . . , козаци не хцон оддаць коні”. Вже не пригадую, який титул сказав жовнір, але добре пам'ятаю, що він сказав: „козаци не хцон оддаць коні”. „Козаци” не мали амуніції і „оддали коне”. Питання: як далеко поляки заїхали на тих конях? Дуже далеко: до Воркути, на Колиму, до Катиня. Гнізна — та сама ріка, над якою 1649 року билися козаки з поляками.

Кажуть, що історія котиться колом. А мені тоді, на горбку, перед будинком НКВД, на вид такої кількості горем прибитих людей пригадалося те все і постало питання: чи поляки і українці — мудрі народи? Чи справді минуле і одних і других було таке славне? Як „славне минуле” зійшло на таку нужденну теперішність?

**
**

Приблизно на одну тисячу двісті осіб двоє чи троє відмовилося прийняти советський паспорт. Перший відмовився Павло Мізя, голова польського комітету. Імен інших, які відмовилися від советського громадянства, не можу пригадати. Пам'ятаю, що д-р Тадеуш Рашке і „меценас” Станіслав Гловацький прийняли паспорти. З цілого комітету тільки Мізя не взяв паспорт. Мізю і одного чи двох, які не взяли паспорт, арештували. Кілька тижнів пізніше їх судили і присудили по два роки тюрми.

Мізя помер у тюрмі. Його голос протесту, перериваний кашлем, який я чув, ідучи коридором у будинку НКВД, був для мене останнім знаком його життя. Але його обличчя — усміх і повні шляхетности очі, які я часто бачив, стоять і досі перед моїми очима. Часом здається мені, що він обвинувачує мене за те, що я прийняв паспорт. Іншим разом — що він виправдує мене.

На другий день уранці я пішов до польського комітету, який уже не існував, але родина Мізі: жінка Марія, діти Люся і Зося, сестра Мізьової Яніна Пйотровська зі сином Юрком, Рашке і Гловацький були ще на місці. Настрій — як по похороні: жінки і діти плакали, Рашке і Гловацький сиділи в углах колишнього магазину і курили. Рашке почав оповідати:

— Ще вчора ввечері прийшли, зробили обшук і забрали все, що було. Кілька днів тому — як ще ніхто не сподівався, що таке наступить — були тут начальники району. Професор прийняв їх гостинно, запросив до свого мешкання на чай. Один з тих начальників був тут учора з енкаведистами. Він сказав мундированим енкаведистам, що в шафі є масло, яке він — будучи тут кілька днів тому — бачив. Чому він не сказав, що він і два його товариші — великі начальники — дістали тоді по парі підшов і що це вже не перший раз? Вони самі часто приходили і нахабно жєбрали. Не можна було відмовити, без хабара не хотіли нічого полагодити. Навіть сіна для коня „без наряду” не можеш купити. — Схвильований Рашке тяжко віддихав. Чи він був більше обурений на енкаведистів за їх поведінку, чи на себе за те, що не було в нього настільки сили, щоб відмовитися від советського паспорта?

Дух Мізі — можна сказати — культ Мізі відчувалося в цілому будинку. Заплакані очі його дітей і жінки викликували не тільки співчуття, але докори сумління — обвинувачували нас.

Гловацький устав і почав нервово ходити. Він, правдоподібно в дитинстві, хворів на коксит, тому кульгав. Коливання його постаті збільшувало вираз його обурення. Обличчя спалахнуло, злющими очима метав на всі боки, на мене, на Рашке. Вкінці не витримав — почав говорити:

— Докторе Рашке, з вашої мови виходить, що ви сподівалися людського почуття і людської поведінки від тих типів! Ви ж були в лагерах, ви мали нагоду пізнати їх, — і ви ува-

жаєте їх за людей? Не думаю, що вам ідеться про те масло, що вони взяли!

Жінки й діти повиходили, ми залишилися самі. Гловацький сів і почав говорити, тепер спокійніше:

— Професор повівся гідно, але чи на таку поведінку тепер місце і пора? Я особисто клоню голову перед ним. Але він не здавав собі справи з того, де він є. Він подібний до людини, яку в лісі напала тічня вовків; хоч він і мав можливість втекти — він того не зробив, уважаючи, що втікати від небезпеки негідно, що обов'язком чесною людини є боротися проти диких bestій.

Мене засудили були на вісім років каторги. Мене судили позаочно: я суду не бачив, не мав можливості боронитися. За що? За те, що я був адвокатом! Я в своїй адвокатській практиці не зробив жодного злочину, за винятком хіба того, що боронив у суді комуністів. Мене вивезли до Воркути. Що я там не пережив, чого не бачив!

Вже на самому початку, як тільки мене привезли туди, вичитали мене не по імені, але „на букву Г”. Я вийшов з гурту — показали мені барак, до якого мені йти.

Я підійшов, відкрив двері, переступив поріг — і став, як укопаний, зашокований тим, що побачив: клуня повна мар, брудних, у лахмітті, зарослих, які вешталися одні поза других. На мій вид всі зупинилися і звернули свої голови в мій бік. Я не ворухнувся. Блискавкою мигнуло в моїй голові, що і я буду так виглядати — переминоюся в мару, якщо смерть не спасе мене від цього пекла. Вони почали зближатися до мене. Десятки очей, спрямованих на мене, мерехтіли із зарослих облич. Окружили мене, почали простягати до мене руки, доторкати моєї одежі.

— Ви откуда? — вимовив хтось дрижачим, змученим голосом.

— Зі Слоніма, — відповів я пригноблено.

— Зі Слоніма! — повторило кілька здивованих голосів.

На нарах під стіною піднялася висока постать-мара; з простягненими раменами, витріщивши очі в мій бік, спішно наближалася до мене.

Мене обняло почуття, яке трудно описати: я був здивований, переляканий; одночасно я відчував, що діється якась містерія, що щось наступить, щось проявиться.

Постать-мара підійшла до мене, поклала свої руки на мої рамена, вп'яливши в мене широко відкриті очі, голосом повним зворушення, вимовляючи кожен склад окремо, з трепетом заговорила:

— Ви... зі... Сло...ні...ма...?

— Так, я зі Слоніма, — відповів я, мов зачарований.

— Ви... зна... ли... ба...тюш...ку... і ма...туш...ку...?

— Так, я знав їх, вони — мої приятелі, — відповів я.

Тепер я напружив свій зір, вдивляючися в очі, які свердували мою душу. Я пізнав понад усякий сумнів: це були ті самі очі, які я бачив так часто заплаканими, — очі його мами. Мені здавалося, що зі Слоніма лунає голос: „Альоша!”.

У Слонімі була давня родина православних священиків. Я кажу священиків: батько був священиком, але також його син був уже священиком. То була інтелігентна родина. Я дружив з ними, бував часто в них, а вони в мене. На римокатолицькі свята вони гостили у мене, на свята православні я бував у них. З приємністю згадую час, який я проводив з ними. Але не бракувало і прикрих, повних болю переживань. Свят-вечір не проходив у них ніколи без плачу. Мама — жінка старого священика — не витримувала, розплакувалася. На стіні висів портрет сина-юнака в мундирі кадета царських часів. У родинному домі, разом з батьками, він був останній раз на Свят-вечір 1917 року. Після вечері він від'їхав, і вони більше його не бачили. То був Альоша. Від 1917 року він сидів у таборах. За що? Який злочин він виконав? Був кадетом, був студентом військової академії! В тому не було нічого незаконного! Двадцять три роки в таборах, без можливості написати хоч один лист до своїх батьків!

Гловацький, схвильований і утомлений, сів, узяв торбину з махоркою, скрутив папіросу, взяв креміль, вату і кресало, почав кресати.

Ми з Рашке, користаючи з того, що Гловацький викресав вогонь, скрутили й собі папіроси і прикурили. Настала мовчанка, дим клубами злітав догори і стелився під стелею.

Вертаючись на свою квартиру, я вступив по дорозі до одного пацієнта. Він був з „місцевих”, старшого віку, учасник ще першої світової війни. Нині він подивився на мене якось дивно — з іронією чи зі співчуттям та й каже:

жаєте їх за людей? Не думаю, що вам ідеться про те масло, що вони взяли!

Жінки й діти повиходили, ми залишилися самі. Гловацький сів і почав говорити, тепер спокійніше:

— Професор повівся гідно, але чи на таку поведінку тепер місце і пора? Я особисто клоню голову перед ним. Але він не здавав собі справи з того, де він є. Він подібний до людини, яку в лісі напала тічня вовків; хоч він і мав можливість втекти — він того не зробив, уважаючи, що втікати від небезпеки негідно, що обов'язком чесної людини є боротися проти диких bestій.

Мене засудили були на вісім років каторги. Мене судили позаочно: я суду не бачив, не мав можливості боронитися. За що? За те, що я був адвокатом! Я в своїй адвокатській практиці не зробив жодного злочину, за винятком хіба того, що боронив у суді комуністів. Мене вивезли до Воркути. Що я там не пережив, чого не бачив!

Вже на самому початку, як тільки мене привезли туди, вичитали мене не по імені, але „на букву Г”. Я вийшов з гурту — показали мені барак, до якого мені йти.

Я підійшов, відкрив двері, переступив поріг — і став, як укопаний, зашокований тим, що побачив: клуня повна мар, брудних, у лахмітті, зарослих, які вешталися одні поза других. На мій вид всі зупинилися і звернули свої голови в мій бік. Я не ворухнувся. Блискавкою мигнуло в моїй голові, що і я буду так виглядати — переминоюся в мару, якщо смерть не спасе мене від цього пекла. Вони почали зближатися до мене. Десятки очей, спрямованих на мене, мерехтіли із зарослих облич. Окружили мене, почали простягати до мене руки, доторкати моєї одежі.

— Ви откуда? — вимовив хтось дрижачим, змученим голосом.

— Зі Слоніма, — відповів я пригноблено.

— Зі Слоніма! — повторило кілька здивованих голосів.

На нарах під стіною піднялася висока постать-мара; з простягненими раменами, витріщивши очі в мій бік, спішно наближалася до мене.

Мене обняло почуття, яке трудно описати: я був здивований, переляканий; одночасно я відчував, що діється якась містерія, що щось наступить, щось проявиться.

Постать-мара підійшла до мене, поклала свої руки на мої рамена, вп'яливши в мене широко відкриті очі, голосом повним зворушення, вимовляючи кожен склад окремо, з трепетом заговорила:

— Ви... зі... Сло...ні...ма...?

— Так, я зі Слоніма, — відповів я, мов зачарований.

— Ви... зна... ли... ба...тюш...ку... і ма...туш...ку...?

— Так, я знав їх, вони — мої приятелі, — відповів я.

Тепер я напружив свій зір, вдивляючися в очі, які свердували мою душу. Я пізнав понад усякий сумнів: це були ті самі очі, які я бачив так часто заплаканими, — очі його мами. Мені здавалося, що зі Слоніма лунає голос: „Альоша!”.

У Слонімі була давня родина православних священиків. Я кажу священиків: батько був священиком, але також його син був уже священиком. То була інтелігентна родина. Я дружив з ними, бував часто в них, а вони в мене. На римокатолицькі свята вони гостили у мене, на свята православні я бував у них. З приємністю згадую час, який я проводив з ними. Але не бракувало і прикрих, повних болю переживань. Свят-вечір не проходив у них ніколи без плачу. Мама — жінка старого священика — не витримувала, розплакувалася. На стіні висів портрет сина-юнака в мундирі кадета царських часів. У родинному домі, разом з батьками, він був останній раз на Свят-вечір 1917 року. Після вечері він від'їхав, і вони більше його не бачили. То був Альоша. Від 1917 року він сидів у таборах. За що? Який злочин він виконав? Був кадетом, був студентом військової академії! В тому не було нічого незаконного! Двадцять три роки в таборах, без можливості написати хоч один лист до своїх батьків!

Гловацький, схвилюваний і утомлений, сів, узяв торбину з махоркою, скрутив папіросу, взяв креміль, вату і кресало, почав кресати.

Ми з Рашке, користаючи з того, що Гловацький викресав вогонь, скрутили й собі папіроси і прикурили. Настала мовчанка, дим клубами злітав догори і стелився під стелею.

Вертаючись на свою квартиру, я вступив по дорозі до одного пацієнта. Він був з „місцевих”, старшого віку, учасник ще першої світової війни. Нині він подивився на мене якось дивно — з іронією чи зі співчуттям та й каже:

— Що ж, поздоровляти вас зі советським громадянством чи плакати над вами і разом з вами?

Я не відповів нічого. Він продовжував:

— І плач нічого не допоможе. Впали раз у вовчу яму — видряпатися трудно. Все це зробив „наш дорогою”.

Я вирічився на нього, а він:

— Це робота Сталіна і його соратників. Це вони творці Катиня. Той ваш Сікорський повинен був бути більш хитрим дипломатом, а то він до тих кільканадцять тисяч у Катиню додав ще кількадесят, а може й кількасот тисяч, які перебувають тепер на теренах Сов. Союзу. Тут, як у пеклі: є вхід, але виходу немає.

Правду кажучи, це невелика різниця — чи ви маєте советські папшорти, чи польські. Як не схочуть вас випустити, як не постоїть за вами якась зовнішня сила, з якою вони мусять б рахуватися, то вас не випустять, — без огляду, які папшорти ви б мали. Наші не рахуються з жодними законами, жодними правами. Тут є іранці, є вірмени: одні і другі мають перські папшорти, є громадянами Персії, підданими перського шаха. А проте їх тримають і не пускають. Вони знають, що Персія на них війною не піде, а на міжнародні права — навіть на такі, які самі підписали — їм „наплевать”. Є гірше: Сталін зростає в силу на міжнародній арені. Я говорив з одним ляйтенантом — він інвалід, тому пустили його додому. Але не в тому справа: важливе — він був у німецькому полоні, втік до партизанів, а тепер прислали його домів. У те, що він оповідає, не хочеться вірити. У Гітлера є концентраційні табори, які заповняють жидами і людьми інших національностей, запідозреними у ворожому наставленні до гітлерівського режиму. У тих таборах мордують людей газами в спеціальних камерах і палять у спеціально до того збудованих печках. Жидів газують і палять без різниці на їх відношення до гітлеризму, на їх становища чи здібності — всіх жидів беруть до таборів і палять. Советських полонених збирають у таборах зовсім відкритих, під голим небом, і там, за дротами, на морозі, без їжі, тримають їх, поки не погинуть. Ви знаєте, як на початку війни советські солдати переходили до німців цілими відділами: полками, дивізіями. Тепер ніхто не переходить. Тепер кожний червоноармієць бореться хоробро — воліє згинути у бою, ніж дістатися в полон. Гітлер зробив велику прислугу Сталінові — зробив військо Сталіна героями. Друга велика

прислуга Сталінові — це концентраційні табори-крематорії, відношення Гітлера до окупованих ним територій і народів.

Злочини Гітлера в Європі яркіше осліплюють і лякають світ, ніж Сталінові злочини в сибірських тайгах. Не без значення і те, що Гітлер є творцем теперішніх пекельних страхотів, а Сталін тільки продовжувачем. Ціла історія Росії оперта на тюрмах, каторгах і ешафотах. Сталін успадкував по царях готову структуру і систему правління з допомогою опричників і терору. Він удосконалив ту систему, затягнув петлю на шию людей і народів, поневолених у його імперії, до меж можливостей — удосконалив те, що вже існувало. Бачили ви фільм „Іван Грізний“? — спитав він мене.

— Бачив — і то недавно — тут, у Мерке.

— Так, цей фільм показували тут, ви бачили. Думаю, що ви зрозуміли його значення. Ви не потребуєте казати мені, яка ваша думка, я розумію вас. Можливо, що я доповню дещо. Дозвольте сказати мені про моє враження і думки, викликані тим фільмом.

Іван Грізний був найжорстокішим тираном з-поміж російських тиранів-царів. Він тримав владу з допомогою опричників, які сіяли жах по цілій його державі. Знаком-символом опричників була собача морда з мітлою в пащі. У часі революції слово „опричники“ було клеймом, яким ганьбили контрреволюційні військові відділи. Агітатори революції пробиралися на терени, зайняті проурядовими військами, і там на мурах, на будинках, на військових об'єктах мазали дьогтем собачу морду з мітлою в пащі. У часі революції Іван Грізний і опричники були синонімом ганьби. Цей фільм вибілює Грізного і опричників, проголошує його творцем-будівничим „Русского Государства“, а опричників головними помічниками-співтворцями. Він ідентифікує Сталіна з Іваном Грізним, а опричників з енкаведистами. Це правда: без терору була б розлетілася і царська Росія, і не втрималася б теперішня, так звана соціалістична. Фільм виправдує жорстокість, насильство, терор тим, що це було потрібне для створення російської держави часів Івана Грізного, а тепер без терору не можна було створити Советського Союзу.

Немає сумніву, що державна структура, яка існує завдяки теровані, є артефактом, без біологічних основ, нежиттєздатна. Велике, основне питання: чи Союз Советських Соціалістичних

Республік — як називає себе теперішня Російська імперія — перевів у практику ідеї соціалізму, створив ґрунт для їх розвитку? Чи уґробив їх у самому насінні?

Большевики нахваляються, що вони зробили з аграрної Росії — такою вона була за царських часів — країну індустріальну, таку, якою вона є тепер. То правда: тепер який-небудь паршивенький начальник, не в області, а в районі — їде автомашиною, а сам цар Петро Великий не мав авта: з Петербургу аж до Карльсбаду їздив кіньми. Сталін і партія присвоюють собі заслугу творців прогресу і індустріалізації. Це також брехня. В останніх десятиліттях великий розвиток індустрії наступив на цілому світі. Знова питання: чи соціалізм у такій формі, як на початку революції — кожний народ у своїй самостійній державі, на своїй землі, під правлінням власного, незалежного від чужих агентур уряду, не здобув би більше на шляху прогресу й індустріалізації? І не такими жертвами: не терором, не невільничою працею — не кров'ю і не на трупах мільйонів людей! — Пацієнт сказав це з великим обуренням, схвильований вийшов з хати, приніс готові вже скрутлі кұраю (бур'яну), підклав під плиту, під якою тлів кұсень дерева; вогонь спалахнув, вода в чайнику засичала, господар приготував чай.

Я задумався. Хто він такий? Не дуже він виглядав на „місцевого”...

— Дуже добрий чай, — кажу.

— Так, добрий. Грузинський! Ви знаєте, якими шляхами і способами приходить цей чай сюди і хто його привозить?

— Не знаю.

— Інваліди є тепер головними купцями. У їх руках торгівля чаєм, рижом, махоркою, цукром, сірниками, м'ясом, салом, американськими консервами, взуттям, словом — всім. Вони вишколили себе на спеціалістів — торгівців-спекулянтів, їздять і возять товари по всіх містах. Чай привозять сюди з Михачкала. З наших районів беруть тютюн, баранячий лій, в Алма-Аті дістають за чай риж і везуть до Махачкала в обмін за чай. Купити квиток інвалід не має труднощів — каже, що їде шукати сім'ю; в Махачкала каже, що його жінка в Алма-Аті, а в Алма-Аті каже, що його жінка в Махачкала чи в іншому місті — втікла з окупованих німцями теренів. Попробуйте доказати, що це неправда!

Для людини нової, яка не жила довше в Советському Со-

юзі, дуже тяжко орієнтуватися в житті советського суспільства. Люди тут до всього призвичаїлися, ніщо їх не дивує. З другого боку — живуть у постійному очікуванні чогось, що мало б появитися. Те „щось” має бути щось велике. Тому все, що діється, не є тим великим, воно блідне перед тим, чого сподіваються; ніщо не викликає довготривалого враження.

Справа Катиня — справа поляків. Ще день-два і перестануть думати. Зрештою, ніхто не сумнівається, хто то зробив! Чи тільки один був Катинь? Ніхто вже тому не дивується, ніхто не переймається — людське сумління завмерло від жаху, який вкоринився у цій країні.

Мій пацієнт зрозумів моє становище; з проблем загальних перейшов до моїх справ.

— Вам було б найліпше виїхати до іншої області. Бачите, воно так: ви належите до групи людей, до яких були застосовані певні репресії. Тут усі знають вас — сам ваш вид буде пригадувати те, що діялося з поляками. Ви своєю позицією належали до польського комітету, від якого наші начальники взяли не один „подарок”. Можливо, що ви не звертали уваги на те; можливо, що воно не доходило до вашого відома. Але про те всі знають, а головне — знають ті, які брали хабарі. Ваша присутність тут буде їм пригадувати, вони будуть думати про це, розуміється — не без страху. А страх за власну шкіру може змусити здерти шкіру з іншого, з „ближнього свого” — і прикрити свою. Вони ж у районі начальники і можуть наробити немало зла.

Інша справа, коли ви в іншому районі; ще ліпше, коли ви в іншій області або республіці. Тоді вони не можуть діяти безпосередньо, а посередньо, через владу даного терену, мусять подати причину — воно вже менше вигідно. Найліпше вам перебратися до Киргизії: це не далеко, з Мерке часто ходять туди вантажники, можуть вас завезти.

Я не молодий уже, „не з однієї печі їв хліб”, не одне бачив, не одне пережив. Деколи можна відчутти, що треба зробити. Перше і найважливіше — пізнати середовище, вивчити людей, зорієнтуватися, чим і як вони живуть. Приневолена блукати по світі людина набирає в цьому відношенні досвіду і справности. Підкреслюю — людина приневолена блукати, не звичайний подорожний. Це велика різниця. Той, хто подорожує — турист, бачить тільки те, що гарне. Той, хто блукає

по світі, кого лиха доля змушує подорожувати, — бачить у першій мірі те, що прикре. В умовах, у яких ідеться про самозбереження — те друге важливіше.

Після цієї розмови між мною і моїм пацієнтом зайшла зміна: досі він був під моєю опікою, тепер він став моїм опікуном. Його розповідь наставила мене дуже поважно — я зрозумів, що мені конечно треба змінити місце перебування.

СПОВІДЬ

Фрунзе — столиця Киргизії. Перше враження — типове для киргизьких і південноказахстанських міст — високі, го-стрроверхі, пірамідальні тополі. Вулиця зі станції до міста обсаджена рядом тополь.

Начальник кадр у міністерстві здоров'я називався Млотек. Судячи по прізвищу — поляк. Хоч я мав зі собою всі документи — не полагодив моєї справи; казав прийти за тиждень. Йому було легко говорити, але не легко було мені те зробити.

Вже наступного дня я відвідав мого дорадника. Я розповів йому про мою невдачу. Він ні трохи не здивувався — каже:

— Дуже правдоподібно, що Млотек — поляк. Він не хоче стягати на себе підозріння, що він помагає полякам. Не хоче зрадити свої національні почування, бо в Советському Союзі це найбільший злочин. Тільки росіянинові можна — і він повинен — почувати себе росіянином. Всім іншим заборонено бути собою. Вам треба тиждень підождати і поїхати знову. Можливо, що Млотек ще не має інструкції, що робити з тачками, як ви.

Я слухав його вияснення уважливо, а сам він ставав для мене все більшою й більшою загадкою. Мій співрозмовник, мабуть, спостеріг це і, усміхнувшись, почав продовжувати своє оповідання.

— Я вже вам згадував колись, що я брав участь у війні Миколушки з Францом Йосифом. Взимі, у грудні 1914 року я попав в австрійський полон. Немає що порівнювати тодішньої війни з теперішньою — не тільки під оглядом техніки, але й у відношенні людей до людей. Люди тоді ще не були такими бестіями, як тепер. Воно дивно виглядає, але не дається заперечити: що вищий рівень цивілізації, то нижча духовість,

нижча культура. У полоні я перебував на Чехії — жив, як на курорті, був зовсім вільний. Чехи приймали нас дуже гостинно у своїх домах.

Тварина вбиває тварину тому, що голодна, щоб заспокоїти свій голод. Людина вбиває людину з почуттям насолоди на вид страждання своєї жертви. Тварини не знають тортур ні вишуканих, рафінованих приладів і метод тортуровання. „Любов ближнього” між людьми не існує — або ніколи не існувала, або затратилася.

Релігія не може похвалитися успіхом у ділянці проповідання любови між людьми. Я не хочу сказати, що ідеї, які проголошують релігії, є без сенсу. Ні. Справа в тому, що релігії стали знаряддям у руках клік і типів, опанованих демоном влади. Християнство вийшло з підпілля, з катакомб і засіло на тронах. Християни з переслідуваних змінилися в переслідувачів, створили „наукову” теорію, яка обосновує насильство, безправ’я, хитрість, підступ, обман, підлість — в ім’я засади „мета освячує засоби”. Все це прикривається іменем Христа! В дійсності з християнства багато не залишилося: зовнішня форма, паради, які служать звеличанням — не Христа, а світських і церковних володарів. Чи не те саме сталося з соціалізмом? „Свобода, рівність, братерство між народами” — гасла, за які боролися і життя своє віддавали перші соціялісти, — змінилися в руках тих же соціялістів, які здобули владу; змінилися у культ володарів і тиранію, якої світ не бачив. В часі революції знімали офіцерам пагони, які вважалося символом культу царизму і клясової нерівності. Само слово офіцер означало контрреволюцію. Військові начальники були „товаришами командирами”. Тепер немає вже товаришів командирів, є офіцери в пагонах; немає клясовости, — є касти з яркою різницею привілеїв, із „закритого типу” крамницями і ресторанами, навіть лікувальними інституціями, з окремими вагонами в поїздах. Сам Сталін зняв просту шинелю, у якій був „товарищем Сталіном” — тепер він „генераліссимус” у золотопагонному мундирі!

Ідеї і гасла, якими мобілізовано народ, — відкинені і потоптані; з народоправ’я немає сліду. Це типова самовлада — по формі і суті. Сталін — самодержець, тиран з необмеженою, жорстокою владою, з релігійним культом римських цезарів, який простягається на цілий світ; він — „геніяльний вождь усіх працюючих”. Тиран-ідол: критика його дій виключена,

прямо не до подумання. Його влада — безоглядний послух і обожання його. У нього не тільки жадова влада, але й слави та блиску. Він прикривав її досі „простою шинелею”, а тепер виявив іменем та ризами. В кожній місцевості стоїть фігура цього ідола, перед якою відбуваються відправи. Народ — бездушна маса, призначення якої працювати для величі кровожадного ідола. Бюрократична структура пірамідальної форми, збудована з різноупривілейованих каст, зцементованих страхом — це механізм володіння в царстві Сталіна. Тюрми, лагери, невідільна каторжна праця — основи економіки і „соціалістичного будівництва”.

Він сказав це з очима повними ненависти, його обличчя корчилося з обурення і гніву.

Я знав те, що він сказав. Все таки його мова викликала в мене здивування. У мене постала думка-питання: чи багато людей ненавидять большевизм так, як він?

— Тиранії — як історія вчить — довго не втримуються, гнів народу повалює їх. Як тоді пояснити, що сталінська тиранія тримається? — спитав я.

Мій співрозмовник споважнів, подумав хвилину і каже:

— Ваше питання суттєве. Неодин ставив таке питання. Виглядає, що та потворна система тримається надприродними пекельними силами. В дійсності воно не так. Сила, якою тримається тиранія Сталіна — це страх злочинців. Сталін і партія — самі злочинці, і вони продукують злочинців пляново. Вони знають, що спільно доконані злочини і страх перед карою в'яжуть злочинців. Це правда, що народи завжди повалювали тиранії. Цій тиранії також прийде кінець. Але є різниця між большевицькою тиранією і тими, які дотепер існували — різниця у розвитку і поставанні тиранії, також різниця у відношенні тиранізованих народів до тирана.

Звичайні тиранії постають застосуванням мілітарної сили, можемо сказати — брутальним, механічним насильством. Большевицька тиранія постала в першій мірі з допомогою ідеї, з допомогою ідеологічної сили. Народ, змобілізований гаслами ідеї соціалізму, захопив за зброю. З принципів, які проголошувала революція, не залишилося нічого; але народи, загінпотизовані тими принципами, дали легко накласти собі дуби.

Інші тиранії не позбавляли цілковито своїх підвладних засобів до життя. Большевицька тиранія знесла приватну власність і захопила всі засоби до життя в свої руки. Розподіл

харчів у нерівній кількості для всіх: більша кількість — до пересичення — для найвищої касты; чим нижча каста — тим менший приділ. Для найнижчої касты — для народніх мас — голодування. Голод — це нещастя і проблема для кожного уряду, у кожній країні на світі. Для большевицького уряду — це сила, з допомогою якої вони панують над народами!

Зверніть увагу на теперішні події: фронтовим військам дають їсти, позафронтових змушують голодувати. Кожний зголоднілий солдат рветься на фронт, бо там дають їсти. Голод робить солдатів героїчними борцями за большевизм — дарма, що вони невидять його до загибелі! Спосіб поневолювання голодом не новий, його не видумали большевики: тренери левів, тигрів, ведмедів доводять тварин голодом до безсилля, а тоді наказують їм виконувати різні штуки. За добре виконання дають їм „пайок”. За пайок працюють мільйони в таборах; за пайок працюють колгоспники; за пайок працюють робітники; за пайок працюють науковці і доказують „науково”, що большевицькі методи високо етичні і „найдемократичніші на світі”; за пайок пишуть літератори, творять живописці і артисти сцени. Влада ділить пайок так, щоб не був завеликий і не давав забагато сили, щоб кожний громадянин „країни рад” був у стані меншого або більшого голодування і жив одним бажанням — якщо не збільшити свій пайок, то принаймні не зменшити його.

„Хто чим воює, той від того гине” — каже народня мудрість. Большевики воюють ідеями комунізму-марксизму, хоч самі ці ідеї потоптали і не вірять у них, але назовні — перед світом грають роллю борців за соціалізм-марксизм. Розвал большевицької каторги може наступити тоді, коли вони будуть здемасковані і світ переконається, що вони не комуністи, не марксисты, а фашисты; що большевицька система — не демократія, а тоталітаризм. Боротьба з ними, яка утотожнює їх з марксистами, не тільки не шкодить їм, але їй допомагає, бо ставить по їх боці закордонні комуністичні партії. Трудно заперечити, що ліві течії ширяться в цілому світі. Ідентифікація большевиків з марксистами помагає їм обманювати світ і ці ліві течії підпорядковувати під свою команду. Вони розкладають народи західного світу їх власними руками — з допомогою тих лівих елементів, які фанатично визнають марксизм, засліплені і наївні вірять облудній пропаганді большевиків, які гаслами

соціалізму і демократії прикривають свою диявольську фашистську тиранію.

Також не дасться заперечити, що їх сили зростають. Вони міцні тому, що Захід слабкий, не має ідеї, яка мобілізувала б, яка творила б духовість людини і суспільства, яка могла б протиставитися большевикам в деструкції і поневолюванні людства.

Перевага большевиків над Заходом ґрунтується ще й на тому, що вони знають Захід докладно — знають, до чого Захід здібний і мають способи, якими розкладають потенцію Заходу — духову, економічну і мілітарну. Натомість Захід не розуміє большевиків, міряє їх і оцінює власними категоріями — такими, в яких большевики не містяться. Політична взаємодія большевиків зі Заходом виглядає мені на гру рафінованих шутерів з наївними простаками, — сказав він і дивився на мене очима, які вимагали від мене виповісти свою думку.

Я оповів такий факт:

— Кілька тижнів тому я відвідав хвору жінку одного колгоспника. Мою увагу звернуло те, що вона і її чоловік розмовляли чистою українською мовою. Ми почали розмову.

— Ви давно з України? — спитав я.

Вони бачили, а може й знали з поголосок, що я не советський. Чоловік почав оповідати одверто і щиро, не скриваючи свого огірчення:

— Вже десять років минає, як ми покинули Чернігівську область. Сказати правду: нас викинули з рідного села”.

Мені стало прикро — здавалося, що я нетактовним питанням порушив якесь болюче їхнє переживання, якусь провину чи проступок, за який їх так покарано, і тим способом спричинив їм біль, який малювався на обличчях. Я більше питань не ставив, але він оповідав сам:

— Нас уже розкулачували чотири рази — і то взимі. Забирали все, а нас тільки в тому, що мали на собі, виганяли на вулицю. Ми поселялися на інших теренах, в інших колгоспах. По якомусь часі розкулачували нас знову, а вкінці — за четвертим разом — ми примандрували сюди.

Ми не винуваті, що в нас є „кулацька кров”. Де ми не поселимося — працюємо в колгоспі так, як інші — на тих самих умовах, але починаємо дороблятися. Підсадибна земля, яку нам приділив колгосп — не більша — така сама, як усіх

інших колгоспників, а може й гірша, бо ліпшу дали тим, які працюють у колгоспі довше, ніж ми. Але наш приділ починає ліпше родити. Наша корова така сама, як в інших колгоспників, пасеться разом з коровами інших колгоспників на тому самому пасовищу; але наша ліпше виглядає, дає більше молока і молоко ліпше — з більшим процентом жиру. Наша хата — нам дали найгіршу — робиться гарнішою від інших зовнішньо і в середині. Ми стаємо кулаками всупереч нашій волі; де ми не були б — всюди починаємо від початку, з нічого.

Тут ми вже два роки — вже боїмося, що незабаром нас розкулачать. Думаєте, що ми більше працюємо на своїм присадибнім куску, а занедбуємо колгоспну роботу? Ні. На наших колгоспних ділянках також ліпше родить, ніж у інших. Тому я кажу, що така кулацька кров — для нас кулацьке нещастя.

— Мені тяжко це зрозуміти, але не маю причини ні підстави не вірити вам. Як ви це розумієте? Як ви пояснюєте це зло? — спитав я його.

— Багато зла в нас тепер. Це все робота Сталіна. Якби жив Ленін — цього не було б. Гляньте через вікно: що ви бачите недалеко від хати при дорозі?

— Нічого цікавого, тільки статуї Леніна і Сталіна, але ж вони не тільки тут. Такі статуї стоять у кожному колгоспі, у кожній місцевості, а в більших — то й по кілька.

— Це правда. Чи ви звернули увагу, у що обутий Ленін, а в що Сталін?

— Правду сказати — я не знаю, ніколи до них не приглядався.

— Пригляньтесь тепер: що ви бачите?

— Ленін у черевиках, а Сталін у чоботях. Це ви мали на увазі?

— Так. Знаєте, чому Леніна обули в черевики, а Сталіна в чоботи?

— Не знаю, — відповів я зі здивуванням і зацікавленням.

— Ленін, як ходив і зустрічав баюру — обминав її, а Сталін, як іде і зустрічає баюру — не обминає, йде прямо! Всі знають і про це говорять. —

Я переповідав мою розмову з колгоспником, а мій колишній пацієнт — теперішній дорадник — слухав уважливо. Розповідь затягнулася. Вже й вечір настав, у хаті сумерк.

Обрії Тянь-Шаню, видні через вікно, виглядали могутнішими — неначе ближче підійшли під хату. Над самим верхів'ям золотистий серп місяця ярко блистів у безмежжі синявого небозводу. З-поза гірського масиву виринула хмарина: вузька, прямовисна, немов стовпчик, підплила під місяць і оперла його на шпиль, над яким він звисав. Я задивився на це явище — символ! Господар побачив мое здивування і захоплення, спрямував свої очі за моїми.

— Турецький прапор над Тянь-Шаньом! — вимовив я шепотом.

— Так, цей вимовний символ віддзеркалює дійсність: Тянь-Шань — гори мохаммеданського світу. Мохаммеданські народи співають пісні про Тянь-Шань: свою тугу і бажання з'єдинення виявляють — свою жажду звільнитися від московського колоніялізму.

— Час швидко минув, я довідався від вас багато цікавого. Вже пізно, мені пора йти.

— Пора не всім одна. У вас жінка не жде, діти не плачуть. Можливо, що жде десь далеко, але не тут. Мені здається, що ви не докінчили оповідання про колгоспника з України. Прощу, докінчіть!

— Колгоспник з України, стільки разів розкулачуваний, стільки зазнав біди, все таки виправдує большевицьку систему тим, що звалює всю вину на Сталіна, потішає себе, що якби Ленін жив, такого не було б. Чи це не те саме, що ви сказали: що большевизм — це не марксизм? Чи це не виправдування себе перед собою і перед іншими за співучасть у будові большевизму? Вибачте, що я говорю так одверто. Ви почуваете себе обманутим і шукаєте виправдання. Колгоспника того я не питаю, але з його поведінки і з того, що він говорив — я прийшов до висновку, що він виправдував себе. Почувати себе обманутим, навіть виправданим, до приємности не належить.

Господар хати глянув на мене гірким поглядом і задумався. Моя заввага була для нього болючою. По хвилині надуми заговорив:

— Безперечно, що ми всі — учасники революції і „будівничі соціалізму” — обмануті, але і винуваті. Наша вина перед історією не може бути очищена. За це ми покутуємо — відбуваємо тяжку кару. В кожній людині є щось таке, що називають сумлінням. Що воно? Трудно сказати, але воно є і

діє — і то дуже принципіально, неначе справедливий, але суворий суддя. Ми під пресією цього судді почуваємося до обов'язку остерегти інших, щоб самі не далися обманути і інших не втягнули на шлях злочину, яким ми йшли — і не попали в пекло, в якому ми опинилися.

Цей суддя-сумління є в кожній людині: в одній більше чутливе, у другій менше, але діє у кожній. Про це добре знають і Сталін, і його банда, яка називає себе компартією. Вони стараються всякими способами вбити сумління в людині. Релігія бореться проти всіх тих сил і способів, які приглушують сумління. Тому большевики переслідують і стараються знищити всі релігії — релігії перешкоджують у фабрикації злочинців, а на злочині спирається ціла будівля, яка прийняла назву „Советський Союз”.

Я думаю, що ви спостерегли: як у того колгоспника, так і в мене є жадова говорити. Я вже казав вам про те, що моя розмова з вами — це своєрідна сповідь. Тепер додам, що це також крик по рятунок. Уявіть собі, що ми в тюрмі — під суворою сторожею, цілком відрізані від світу. Ми хочемо передати вістку про себе, сказати людям поза тюрмою, де ми перебуваємо, як ми страждаємо, щоб і вони не далися втягнути в таку тюрму.

Зверніть увагу на газети, розуміється — советські газети. Закордонних газет до нас не допускають; навіть якби вони були в продажу, їх ніхто не відважився б читати. Люди бояться читати останню сторінку тутешніх газет — тому, що на ній є скупенькі нотатки про події в закордонних країнах; читають — але крадькома, щоб не зрадитися цікавістю про закордон, бо це вважається злочином. Всі читають світові новини, але вдають, що читають першу сторінку. А що на першій сторінці? Це й без читання кожний знає, бо перші сторінки в кожній газеті однакові — самі молебні до „ясного сонечка” Сталіна.

Війна проламала той мур, який відмежовував нас від світу. Мільйони советських людей ввійшли до чужих країн і побачили, як там люди живуть. Але не бракує фактів, які свідчать, що там є багато комуністів-приклонників Советського Союзу.

Приблизно два місяці тому один поляк показував мені лист, який він знайшов у кишені убрання, що одержав у польському комітеті. Одяг був надісланий як американська допомога. Лист був писаний по-російському, але ось що написано:

„... ми заздriamo вам, що ви живете в країні, яка перша збудувала соціалізм, живете вільним життям, у цілій повноті користаєте з прав, які тільки соціалізм може дати”...

Навіть як той лист писали большевицькі агенти — вони не тільки пишуть таке сюди, але ще більше наговорюють людям там.

Ви не переконаєте закордонних марксистів, щоб вони відреклися Маркса — це фанатична секта. Вони за марксизм готові піти на смерть. Багато легше довести їм фактами, що большевизм не тільки не є марксизмом, але й заперечує марксизм. Большевики бояться найбільше, щоб соціалістичний світ не довідався про них правди. Те, що пишуть і говорять про них антикомуністи і антимарксисты — їм не шкодить. Це вважається злобними наклепами ворожого табору на марксизм узагалі, а тимсамим зв'язує їх з комуністичними партіями світу. Військові, які були на теренах Європи, оповідають, що зустрічали там троцькістів, які є марксистами, а одночасно великими ворогами большевиків. Зрештою большевики самі показали, що марксисты є їх ворогами: вони знищили у себе величезну кількість ідейних марксистів.

Прийшла черга на мене:

— Лікарська професія навчила мене дивитися на факти, на явища причиново, не тільки в хворобах, але в відносинах між людьми, у природі. Хворобу можемо успішно лікувати тоді, коли знаємо її причину, розуміємо процес її розвитку. Догматичний підхід до проблем, пристосовування явищ до теорій позбавляє людину критицизму і веде на бездоріжжя. Большевики кажуть, що вони марксисты; троцькісты твердять, що — вони, а ще інші проголошують, що тільки вони вірні ісповідники Маркса. Вже цей факт свідчить, який великий суб'єктивізм панує в самій інтерпретації теорії, яку само життя заперечує. Чи маєте сумнів, що розв'язка аграрного питання є помилкова, що вона привела країну до голодування? А проте доктринери, які сидять у своїх кабінетах, у великих містах, які не вміють відрізнити гречки від вівса, вперто обстоюють безглузді теорії. Колгоспи пригадують мені Марка Твейна, як то він редагував „Фармерську газету” — з тією різницею, що Марк Твейн свідомо містив у газеті нонсенси, які смішили фармерів, і вони для потіхи купували газету. Редактори „московської фармерської газети” змушують советських фармерів „читати” свою писанину не гумором і сміховинками,

алє страхом і злиднями. Чому не віддати справ рільництва самим рільникам, селянське питання самим селянам? Вони ліпше розуміють своїх потреби і потраплять ліпше розв'язувати свої проблеми.

Ви і той розкулачований колгоспник хвалите Леніна. Ленін став великим тому, що згинув перед часом, який ніс йому компромітацію. Я не кажу, що я знавець марксизму, що я детально студіював це „вчення”. Але дещо читав, головнo те, що мене цікавило: медицина належить до природничих наук. Мене цікавило, що пише Енгельс на цю тему. Його теорія — як людина постала з мавпи — таке безглуздя, що не надається навіть до дискусії. Він не тільки „філософує” на великі теми, але пише і про зовсім конкретні справи: що причиною жовниці є картопля, що пролетаріят живе в злиднях, живиться картоплею і тому часто на цю хворобу занепадає. Я не хочу обвинувачувати Енгельса за те, що він не знав, що причиною жовниці є туберкульоза; тоді ніхто цього не знав. Я наводжу це як приклад, що те, про що пишуть навіть „клясики” мудроців в одній епосі, може виявитися нонсенсом у другій. Навіть у тому самому часі: те, що відповідає одному народові, не надається для іншого. Ось такий приклад: мохамеданські народи подібно, як жиди, не тільки не їдять, але й брідяться свининою. Ви знаєте, що як казах зустрине на дорозі поросю, то об'їжджає його здалека. А большевики змушують казахські колгоспи годувати свиней!

Це насильство! Змушувати народ відступати від своїх традицій, від свого способу життя! Ви також знаєте, як казахи обходять цю безглузду пресію? Будують хлів для свиней у степу, далеко від аулів, винаймають Ваньку, який ходить коло тих свиней, кормить їх і віддає для „государства”.

По-казахському свиня — чушка. Казахи тим іменем називають і свиней, і того Ваньку, який їх доглядає, і всіх „ваньків”-москалів взагалі.

Ці приклади — це тільки краплі в морі безглуздя теоретиків, які стараються формувати життя згідно зі своїми галюцинаціями.

Ви згадували, що були в часі Першої світової війни в Європі. Можливо, пригадуєте німецьке прислів'я: „Гундерт цванціг профессорен — Фатерлянд, дү біст ферльорен” *).

*) Сто двадцять професорів — і ти, батьківщино, пропала.

— Пригадую дуже добре. Я хотів розповісти про свій полон, про побут в Європі, але інші проблеми притягнули нашу увагу. Вони цікаві, важливі, забрали нам час. Дозвольте сказати вам ось що: я належу до тих, які вірили в соціалізм. Маю таке почуття, що я сам особисто спричинився до будови лагерів, до страждання людей запроторених там, а навіть до Катиня. Я був замакітраним визнавцем соціалізму, помагав будувати цю страшну катівню. Аналогія в історії християнства і соціалізму веде і до аналогічних висновків. Демон влади, який опанував церковну ерархію після того, як християнство стало офіційною релігією, завів церкву на манівці. Наслідок — реформація: Вікліф, Гус, Лютер, Кальвін, Цвінглі і багато інших. Питання: чи спотворення большевиками соціалізму не викличе реформації? Чи обман, яким послуговуються большевики, не викличе реакції в світі? Ще одне не маловажливе питання: чому большевикам вдається так легко обманювати світ?

— Ви сказали, що світ іде наліво. Життя ніколи не йде ні наліво, ні направо, тільки уперед або назад — розвиток або занепад. Ці два процеси йдуть завжди одночасно, паралельно, але в протилежних напрямках. Коли переважають конструктивні сили — тоді маємо період розвитку. Перевага деструктивних сил спричинює занепад, надмірна сила деструкції веде до загибелі. Советський Союз продовжує своє існування терором, драстичними, штучними методами, а не життєтворчими силами. Звиродніле монструм, яке живе з допомогою „апаратів” і „органів”, яке заперечує життєздатність соціалізму.

Ви сказали, що большевизм — не марксизм, але що революція перемогла під прапорами принципів марксизму. Чому большевики відступили від тих „принципів”? Думаю, що відповідь ясна: тому, що ці так звані принципи виявилися в практиці нежиттєздатними. На якій підставі можна бути певним, що інші „марксисты” — якщо прийдуть до влади — не підуть тими самими шляхами, якими йдуть тепер большевики?

Вернімся до вашого твердження, що „світ іде наліво”. Що в вашому понятті значить „наліво”? Які явища ви називаєте лівими? Теоретики марксизму запевняють, що з часом зникнуть кляси, зникнуть національні різниці, зникне почуття національної відрубності, постане безклясове, інтернаціональне суспільство. Проблему кляс ви представили вже дуже пластично. Виселення німців — не тільки надволжанських,

але й тих, які жили, також від віків, у семипалатинській області — свідчить, що большевики самі не вірять, що національне почуття втратило на силі. Ті німці роджені і виховані в інтернаціоналізмі. Показується, що таке виховання не має сенсу, що інтернаціоналізм — це фантазія. Мохаммеданські народи ненавидять москалів і мріють про звільнення не тільки від большевицької, але й від російської тиранії. Ці явища доводять, що ворожба клясиків марксизму не сповняється. Про це знають большевики, і це наповняє їх панічним страхом.

На Свят-вечір у 1940 році я запросив був одного лікаря зі східних земель України до свого дому. Він був дуже зворушений святвечірнім настроєм, колядами. Він глянув на ялинку, глянув на мене і збентежено, шепотом порадив мені зняти з ялинки прикрасу, яку діти зробили зі стебелин у формі ланцюга. Я здивувався, а він сказав:

— Цей солом'яний ланцюжок дуже гарний, але все ж таки це ланцюг. А ланцюг — символ неволі. Так можуть пояснити це і обвинувачувати вас за протисовєтську пропаганду.

Таке твердження здавалося мені неймовірним. Такі прикраси-ланцюжки у нас дуже популярні, їх роблять у кожній хаті — ще з часів, як Советського Союзу не було на світі. Але це доводить, що „миролюбиві” свідомі своїх злочинів, що перед гнівом народу шкура терпне у них.

— Про це я знаю. Були випадки, що за такі прикраси запроторювали людей у табори. За часів Миколая Палкіна цензура не пропустила куховарської книжки тому, що там було написано „поставити пироги на вільний дух”...

— Вибачте, я зайшов задалеко від теми: хотів розповідати про мій полон, а говорю про релігію і про соціалізм.

— Ви говорите дуже цікаво, порушили важливі питання. Аналогія в історії християнства і соціалізму може привести і до аналогічних висновків. Демон влади, який опанував церковну ерархію після того, як християнство стало офіційною релігією, завів церкву на бездоріжжя, наслідком того була реформація: Вікліф, Гус, Лютер, Кальвін, Цвінглі і багато інших. Можна б думати, що спотворення соціалізму большевиками викличе реакцію — щось у роді реформації.

Я сказав, а мій приятель задумався, а по хвилині каже:

— Коли говорити про церкву і реформацію, розуміється, що мова про католицизм. Я православний. Думаю, що ви католик. Ми готові посваритися, — сказав з усміхом. — Проте

заризикую. Є одна дуже важлива притаманність, характеристична для більшовиків і католиків: нетолерантність. Католицький клір уважає, що має монополію видавати візи на в'їзд до неба, а більшовики уважають, що мають монополію на будову раю на землі. Релігійна нетолерантність викликувала релігійні війни. Марксистська нетолерантність може допровадити до війни між „марксистами”. Я знову відійшов від теми, — сказав він з виразним заклопотанням.

Мені здавалося, що причиною його заклопотання не було те, що він відійшов від теми, а те, що він поставив паралельно релігію і марксизм. На цю тему написано дуже багато. Мені цікаво було послухати його розповідь про побут у полоні — тимбільше, що він хотів на цю тему говорити. Тому я попросив його розповісти.

— Не раз я думав над тим, чому большевикам вдається так легко обманювати світ. Як терор, каторга, голод, допроваджені до канібальства, можуть здобувати приклонників?

Бувши в полоні в Чехії, я бачив велике русофільство: Росія і росіяни для чехів — це сума всіх найвищих якостей. Це було для мене зрозуміле, і я не дуже дивувався: під пресією германізму чехи зверталися до слов'ян, до найбільшого слов'янського народу — росіян, від яких були відділені поляками і українцями і про них нічого не знали та й не хотіли знати. Як маленькі діти, не бачили дійсності: поневолення Польщі, поневолення України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Узбекистану, Казахстану, Фінляндії, Литви, але мріяли про панславизм. У Чехії, у Моравії жило багато німців. Чи ви знаєте, що вони також русофіли? Їхне русофільство інше, не таке як чехів, але русофільство! У понятті німців — і думаю, що й інших європейських народів — Росія і росіяни у мряці скзотики — мішанина дикунства, примітивізму, фантазії і романтики. Розповім вам про такий факт:

Я спостеріг, що ім'я Іван має для німців якесь дивовижне значення. Вони були дуже здивовані, не хотіли вірити, що Іван — це німецьке Ганс.

— Як це так — питалися, — звичайний Ганс?

— Так, — кажу, — „гемайнер Ганс”, звичайний Ганс.

Мусіли бути причини, що таке поняття постало, мусіли бути факти, які виробили росіянам таку опінію. Безперечно, що такі факти були.

Господар перервав розповідь, почав варити чай. Спалахнуло полум'я, тріщав у вогні сухий курай, сичав чайник. Господар продовжував:

— Уявіть собі російського купця першої чи другої гільдії. Вони були великі багатії, це правда, але не в тому справа. Яке було їх самопочуття і як воно проявлялося назовні? Такий купець, наприклад, був у ресторані чи в крамниці, бачив велике дзеркало, хапав крісло або пляшку горілки і жбурляв у нього — розуміється, розбивав його. Поставав галас, шум — скандал. Приходив власник крамниці чи ресторану з претенсіями. Росіянин з гордою міною питає: скільки? Власник уже знав таких гостей і подавав двічі чи тричі стільки, скільки було шкоди. Росіянин бундючно кидав вдвоє, втроє або й чотири рази більше від вимаганої суми! Це відбувалося прилюдно. Присутні мали видовище: апльодували, реготали, а купець першої чи другої гільдії самовдоволено надувався, подивлявся себе, який він великий і могутній.

При цих словах лице мого співрозмовника викривилося, прибрало вид з виразом глуму, гніву, відрази і обурення. До підвищеної інтонації його голосу долучилося сичання. Він тяжко віддихав, а по хвилині каже:

— Це прояви основ їх „величі”.

Трохи успокоївшись, продовжував:

— Я не хочу сказати, що між росіянами не було критично думуючих людей, не було великих людей. Ні. Такі були. Але такі, з малими винятками, сиділи і сидять по тюрмах.

— Така поведінка — це безсумнівний прояв параної, психічної хвороби, — докинув я і зробив для себе висновок, що для мого дорадника замало простору в Мерке. Він уже зовсім спокійно оповідав:

— Тургенев представляє цікаво російських „дворян”. Він виводить їх з Росії і для яркішого підкреслення властивостей показує в Німеччині на... базарах — як цигани ведмедів. Самі російські письменники пишуть, що восени підносилися ціни на всі товари в крамницях німецьких міст, починалися „ярмарки для дурнів”. Не можу пригадати собі, котрий то з російських письменників уживає навіть німецької назви „Нарренмаркте”. Хто ж були ті дурні? Ніхто інший, тільки російські дворяни, які приїжджали в Європу зі снобізму. У примітивного сноба велика і жагуча жадоба імпонувати: він показує, що він важливий, не будь-хто, а великий дурень і може

платити кілька разів більше, ніж товар коштує, ніж від нього вимагають. Не треба й додавати, що таким типам не бракує нахабства говорити і писати, що вони мають місію спасти світ, що інші народи мають бути їх підвладними, що інших народів зовсім немає; що все, що існує — російське.

Згадка про Тургенева і письменників пригадала мені Максима Горького і його твір „Фома Гордеев”. Я ще не встиг сформулювати речення, як мій співрозмовник вже почав:

— Максим Горький проводить глибоку аналізу психіки росіянина в творі „Фома Гордеев”.

Я аж здригнувся, коли це почув. На своє виправдання кажу:

— Ви почали говорити те, що я хотів сказати. Чи ви відчуваєте мої думки, чи я ваші?

— Як би воно не було, — говоримо про знаний і вам і мені факт: письменник-росіянин представляє психіку росіянина:

Герой повісти — син великого купця, власника не тільки крамниць, але і пароплавів на Волзі, — переходить, впадає з одної крайности в другу. Одного дня, одної ночі віддається гульні, п'янству, справляє оргії. Після того йде до сповіді, молиться, покутує, як аскет. Вкоротці знову починає оргії, а опісля йде до церкви — сповідається, молиться. Завтоматизоване коло екстремів: оргії — церква — церква — оргії. Його поведінка нестримна, буйна. Він твердить, що грішити треба, що без гріхів немає каяття. Що ви на те скажете?

— На підставі того, що ви сказали, у нього безсумнівно психічна хвороба: амбівалентція, власна дивовижна філософія, схізопренічна псевдологіка.

— Не я кажу, то Горький так змалював. Горький не лікар, а письменник; він не описує випадку хвороби, а суспільно-етнічний тип — тип росіянина. Такі типи правлять Советським Союзом.

— Вибачте: те, що ви сказали, дуже мене цікавить. У мене цілий ряд думок і питань. Наприклад: з того виходило б, що большевики — то самі росіяни! У центральнім комітеті були і є представники різних національностей: грузини, вірмени, поляки, жиди, українці.

— Це правда, ваше зауваження слушне. Формально воно так виглядає, але фактично є інакше. На початку революції провідні верстви народів були в гіпнозі ідей соціалізму, у пе-

реконанні, що в соціалізмі знайдуть визволення своїх народів. Ви знаєте, що конституція Сов. Союзу признає народам право на самоозначення, аж до права виступлення з союзу. Так написано. Але ті, які хотіли б діяти згідно з законами, гарантованими конституцією, були і є відправлювані шукати тих прав на тому світі або в лагерах. Російські імперіялісти зрозуміли, що соціалізм може допровадити до розвалу російської імперії, ухитрилися, використали його на її рятуюнок. Вони підмалювалися на червоно, присвоїли собі право першості і провідництва, знищили всіх правдивих соціалістів — провідників поодиноких народів, обманюючи їх — на нараду запрошували їх до Москви, і там вони залишилися на вічність. Обманювати їх було легко: вони вірили в соціалізм, вірили, що жодні соціалісти не можуть бути агресорами; їхали в Москву, не сподіваючися підступу. Після вимордування чільних голів пустили в рух страшну пропаганду, основу на брехні. Ви знаєте, що їм вдалося отуманити, обманути дуже багато людей. Пересічний інтелігент, навіть з університетською освітою, переконаний, що електрика, автомашина, трактори, радіо, літаки — словом уся індустрія завдячує своє постання соціалізові. Він не знає того, що те все постало раніше і більше розвинулося в Америці, в Європі — в цілому західному світі, що там зі здобутків цивілізації, з індустрії користає загал, а тут тільки бюрократично-поліцейська каста — і то тільки найвища її верства. У голові жителя Сов. Союзу не зміщувалося, що в країнах поза кордонами СРСР власники крамниць і продавці кланяються покупцеві і запрошують купувати в них товари, а не так, як тут — навпаки, ви мусите старатися здобути ласку продавця, щоб він після того, як заспокоїть потреби всіх начальників, своїх кривних і знайомих, залишив щось для вас і дозволив вам купити. Про використання індустрії для пропаганди я вже вам оповідав. Скажу вам, чому я повторюю:

Вчора я був у моїх знайомих. Вони мають сина в війську, він на фронті і тепер на німецькій території. Вони показували мені його лист. Між іншим він пише так: „Ми тепер на німецьких теренах, бачимо, як капіталісти використовували і гнобили робітників і селян. Ви знаєте, що тут навіть піяно немає в кожній хаті. А що селяни — тяжко описати: біда, нужда, у стайнях для коней, коров, свиней, навіть для курей і качок — електрика. Бідні тварини: не дозволяють їм іти до водопою, до криниці, річки чи ставка. Мусять пити воду, яка напливає

до жолобів у стайнях і хлівах, помпована електричними помпами. Ви можете уявити собі: тварини мусять не тільки пити цю воду, але й слухати, як гуде помпа. А як воно виглядає взимі, як снігом завіє, мороз ухопить!"...

Скільки глуму! Це ж молода людина, вихована вже компартією і советським урядом, побачила, як її обманули.

Уявіть собі, що сотні тисяч, може навіть мільйони побачили Захід, переконалися на фактах, як там жили люди. Тепер знають, що їх обманюють. Ці люди не тільки пишуть такі листи, але вони прийдуть додому і будуть розповідати, що вони бачили! Думаєте, що буде реакція, буде революція, що Сов. Союз завалиться? — перервав свою розповідь і питальним зором глянув на мене.

Не легко було відповісти, але кажу:

— Я думаю, що буде реакція, буде проблема. Як партія розв'яже ту проблему — трудно сказати.

Мій співрозмовник усміхнувся, устав, долив чаю мені й собі, випив кілька глотків і почав знова говорити:

— Безперечно, що буде проблема. В іншій, в культурній країні могла б бути революція, принаймні криза уряду. Але тут, якщо виграє Сталін, а він виграє — Америка допомагає йому матеріально, а Гітлер морально — тоді все те, що іншим виглядає небезпечним для нього, він зуміє вивернути на свою користь.

— Що ж є причиною такої його сили? — спитав я не без здивування.

— Він безоглядний, позбавлений усяких скрупулів, дикун-психопат. Його опричники вже слідять кожного офіцера і кожного рядового, все докладно нотують. Вони вже збирають кандидатів до лагерів. Як буде треба, він не завагається знищити — не як у Катині — тисячі людей, але мільйони, щоб спасти себе. Йому і його оприщикам не забракне нахабства проголосити найбільш ганебне діло грандіозним і величавим, доконианим „для добра народу”. Ви, може, спішитеся, а я розговорився. Дозвольте мені звернути вашу увагу на ще один факт. Не знаю, чи буде ще можливість з вами говорити, а я хотів би висловити вам усе, що в мені накопало.

— Я зовсім не спішуся, в мене часу нині досить. Те, що ви говорите, не тільки для мене цікаве, але й дуже повчальне. Прощу говорити!

— Чи ви знаєте, чиїми нащадками є енкаведисти?

Питання було для мене несподіване і таке дивовижне, що я оторопів. Він побачив, яке враження воно зробило на мене, кілька хвилин надумувався і сам відповів; але його відповідь здавалася мені не менше дивовижною, ніж питання.

— То нащадки типів, яких описують Тургенев і Горький, то нащадки багатого купецтва і дворянства. Ви здивовані і не можете повірити! Слухайте, що я вам скажу:

Дворян і багатих купців, оскільки вони не повтікали за кордон, вимордувано в часі революції. Осталися були їхні діти, які — як бездомні — цілими ватагами бродили по країні: напали на житла, грабили, часто вбивали людей. Влада створила так звані дитячі доми, до яких позбирано тих бездомних. Там виховано їх згідно зі сталінськими принципами на відданих без застережень Сталінові служак, готових виконувати в його ім'я найогиднішу роботу до масових убивств включно, без жодних скрупулів. Виховувати їх було легко: ніхто не перешкоджав, батьків не було. Їх виховники говорили їм, що їх батьки загинули в часі революції, помордовані білими, що Сталін, великий їх добродій, дав їм виховання, став їх батьком, Сталінові вони завдячують усе.

Можливо, що вам як лікареві трапляться колись пацієнт-енкаведист. У часі обслідування запитайте його, як і кожного пацієнта, на яку хворобу хворіли його батьки? Ви почуєте таку відповідь: „В мене батьків немає, я своїх батьків не знаю, вони загинули в часі революції, помордовані білими”, — і гордо додасть: „мене виховував товариш Сталін”...

Бачите: родовід опричників Сталіна виводиться від опричників Івана Грізного. Іншими словами: типи психопатологічної структури, яких описали російські письменники, правлять тепер Советським Союзом, як Росією за царських часів.

СІДАЮ НА КОНЯ

Млотек був на відпустці, заступав його хтось інший; не пригадую собі, як він називався. Найважливіше було полагоджене: я одержав працю в районівім центрі в Панфіловці.

Панфіловський район був киргизьким районом, який межував з Казахстаном. Першим киргизьким селищем від Мерке був Чалдавар. Туди приїхав я попутною підводою і зупинився в лікарні — у мене почалися атаки малярії. В лікарні пере-

був я тиждень; з Панфіловки прислали підводу, і я переїхав туди.

Начальником відділу здоров'я була Гребйонкіна, Теодосія Савелівна — старша жінка, сивава, акушерка. Треба признати, що вона була розумною людиною: розуміла, що вона може зробити сама, а в чому треба радитися лікаря.

В поліклініці було трьох лікарів: Каценеленбоген — інтерніст, його дочка — гінеколог, Степикіна — хірург; був ще і фельдшер Самсонов. Всі троє лікарі були біженцями, якщо не помиляюся — всі троє з Дніпропетровського.

Я почав працювати як інтерніст: праця в поліклініці сама по собі нічого цікавого, але вона давала мені можливість контакту з киргизьким населенням.

Вже на третій чи четвертий день праці виринула проблема специфічності країни і місцевости. До мого кабінету прийшла начальниця відділу здоров'я з дуже привітливим виразом обличчя. Я пізнав, що їй чогось від мене потрібно. Але чого? Я не міг відгадати. Її привітливий вираз обличчя змінився на клопітливий. Це викликало в мене ще більше здивування і зацікавлення. Вона несміливо сіла на краю крісла, зі страхом, немов затривожена.

— Володимире Івановичу, я маю до вас велике прохання.

— Слухаю вас, Теодосіє Савелівно.

— Треба поїхати до хворого, — сказала і питальним зором дивилася на мене.

— Іти до хворого — це мій обов'язок! Чому ви кажете, що це ваше прохання?

— Ви гарно сказали, що вашим обов'язком є йти до хворого. Але це не йти, а їхати, далеко; їхати не підводою, а верхом! Що ви на це?

Коли я почув, що треба їхати верхом — конем, я не міг стримати відрухового вияву вдовolenня. Вона це спостерегла і радісно виголосила:

— Бачу, що ви хочете їхати, маєте охоту. Якщо так, то ви розв'язали велику проблему. Ми не могли обслуговувати хворих в горах, бо не було кому їхати верхом. Каценеленбоген старий, а в своїй молодості також ніколи не був близько коня. Лікарки — жінки, також бачили коней тільки здалека. Що ж, поїдете?

— Поїду. Де кінь?

— От, бачите через вікно? Киргиз сидить на одному, а другого держить за поводи — для вас.

Я вклав у свою військову торбу фонендоскоп, термометр і вийшов перед поліклініку. Іду помалу, але думаю поспішно: пригадую собі, коли то я їхав останній раз верхом? Так, ще тоді, як я був п'ятнадцятилітнім хлопцем. Минуло багато часу, але я знаю, як і з котрого боку підійти до коня, — так думаю, перетворюю себе психологічно в вершника. Беру поводи від киргиза. Кінь подивився легковажно на мене, покрутив головою, почав тупцювати. Не шарпаючи, але рішуче стягнувши поводи, підходжу близько до нього, поклепаю по шиї, погладив по голові. Кінь глянув вдоволено на мене своїми великими очима — ми познайомилися. Руками тримаюся сідла — ліва нога в стремені, праву закидаю на коня. У тому моменті кінь піддав мене ще одній пробі — легко відскочив вбік. Я відповів стягненням поводів і напруженням стремени. У цілковитій згоді, респектуючи себе взаємно, ми рушили в дорогу.

Пригадалася мені і теоретична наука їзди верхом. „Мусить бути повна згідність рухів коня і вершника. Сурма при губах сурмача не може ворухнутися, головно під час швидкої їзди — може вибити зуби. Незгідність рухів мучить коня і їздця. Кінь пізнає доброго чи злого їздця по тому, чи вміє втримати гармонію рухів між ним і собою. Бувають коні, які скидають зі себе поганого їздця”. Так говорив колись мій батько, який у молодих літах служив у 13-му полку австрійських уланів у Вайскірхені в Моравії.

Від моменту, як я сів у сідло, ціла моя увага була присвячена коневі. Проїхавши з кілометр, я почув себе свобідніше, глянув перед себе, побачив Тянь-Шань: видався мені якимсь інакшим! Я дивився на ті могутні гори кожного дня, протягом довгих місяців. Такого враження, як нині, я ніколи не мав. Дивно! Я не знав, чому! Оглядаюся на всі боки, близько і далеко, глянув на киргиза: молодий, гарний хлопець, неначе здивований, дивився на мене. Наші очі зустрілися — і я зрозумів: він сидів на коні, і я сидів на коні — досі я не дивився на Тянь-Шань із сідла!

— Гарні гори, — кажу по-російському.

— Так, дуже гарні, — відповів.

Це була несподіванка — він відповів по-українському!

— Ви розмовляєте по-українському?

— Так, я приїхав недавно з України. Мої батьки і я були там у колгоспі. Колгосп був український, колгоспники розмовляли по-українському — і ми також навчилися. Начальство говорило по-російському, але з начальством ми мало зустрічалися; всі люди розмовляли по-українському.

— Що ви робили в Україні? Чому ви там були?

— Моїх батьків розкулачили і вивезли в Україну. Ми працювали там у колгоспі. Тепер, в часі війни, нам дозволили повернутися. Ми повернулися.

— Ви повернулися добровільно? Чи вас змусили виїхати?

— Ми були там на засланні — так, як тут кореанці, українці, білоруси, поляки, вірмени й інші.

Слухаючи його, я відрухово стягнув поводи — кінь зупинився; його кінь — також. Ми дивилися один одному ввічі. По хвилині я ворухнувся поводами; мій кінь рухив, його кінь побіч — також. Він відізвався знову.

— Це карусель: зі сходу на захід, зі заходу на схід. Це ще не так зле. Багато гірше, якщо карусель замахне коло на північ!

— Виходить, що Україна не подобалася вам!

Він глянув на мене, зрозумів суть мого питання, бо відповів дуже поважно:

— Україна — прекрасний край. Земля родюча і люди не злі. Але ми киргизи — для нас Киргизія найкраща. Ми можемо подивляти чужі країни — їх красу, їх багатство; ми можемо їх цінити і шанувати. Але Киргизія говорить до нас, промовляє до нас, до наших сердець, до нашої душі. Тільки Киргизія говорить до нас своїм минулим, своїм теперішнім і майбутнім. Кожний киргиз, навіть найтупіший, відчуває мову наших широких степів, нашого високого Тянь-Шаню.

Дивіться на Тянь-Шань: нині прислонений легеньким срібленим серпанком, під верхами хмари; з-понад хмар, у білих соболевих шапках, визирають голови велетнів. Їх очі промінюють на цілу Киргизію, на кожного киргиза, де б він не був — очі Тянь-Шаню ідуть за ним; ідуть за ним і на край світу — тягнуть назад до Киргизії. Не один киргиз помер поза Киргизією. Найбільший біль терпіли вони не з причини хвороби, але від того, що їх тягнуло до Киргизії — від того, що, вмираючи, не могли бачити Тянь-Шаню.

Сказав і замовк, але його мову продовжували його очі. Його мова пригадала мені те, що мені читав і перекладав учи-

тель-киргиз. Чи це була мова поета до киргизького народу? Чи душа киргизького народу, яку відмальовує поет?

Ми приїхали: аул у підніжжі гір, хати одної стандартної форми; при кожній хаті — подібно як у казахів — юрта.

Мій товариш подорожі під'їхав під одну хату, я за ним. Він моторно зіскочив з коня, прив'язав поводи до стовпа при хаті, підійшов до мого коня, притримав за уздечку. З хати виїшла жінка, років коло тридцяти. Я поздоровив її знаним вже мені привітом „Аман”. Вона відповіла „Аман” з привітною усмішкою, підійшла до коня і притримала стремено. Я висів з сідла, мого коня забрав мій товариш подорожі і прив'язав побіч свого. Жестом руки і голови попросили мене в хату. В хаті не було стола ні стільців; на наскладаних килимах, у формі тапчана, лежав хворий.

— Аман, — сказав я.

— Аман, — відповів хворий.

— Ми поклали його тут, щоб вам було вигідніше обслідувати. Звичайно він лежить у юрті: киргиз любить юрту, запах диму і вітру, — сказав мій приятель, усміхаючись; з ним ми уклали побратимство — мовчки, у підніжжях гір Тянь-Шаню.

Після обслідування і приписання лікування мене попросили до юрти. На долівці, вистеленій килимами, був розстелений обрус, на ньому велика мідна миска. Біля юрти горіло вогнище. Із казана над вогнищем вітер заносив до юрти запах кўльчетаю.

СТАРИЙ ЧАБАН ІСМАЇЛ

У Киргизії я працював уже кілька тижнів і бачив киргизів кожного дня — в амбуляторії, на вулиці, бував не раз у їх домах. Старого чабана Ісмаїла я пізнав при дуже звичайній нагоді: захворіла його внука, і він приїхав по мене. Було це після закінчення моєї праці — він прийшов до мого мешкання.

На вид Ісмаїла я хвилино втратив орієнтацію в часі — в історії. Передо мною стояв монгол з орди Батия в гостроверхій шапці, тільки без кинджала, не було в нього лука ні сагайдака. Гостроверха шапка у формі стіжка стояла на підставі рівнораменного трикутника, зверненого вниз вершком, закін-

ченим клаптем сивих волосків. Трохи вниз, доосередньо від припідставних вуглів трикутника — обличчя. Блищали очі з-поза рідких білих вій, над очима легкими луками вигнуті два пасма білих брів. Шкіра, виправлена вітрами і сонцем на мідяний колір, зміцнювала білий колір слабкого поросту. Білий колір — печать віку.

Два осідлані коні прив'язані до воріт. Ісмаїл відв'язав одного коня, привів до мене і подав мені поводи, сам сів на другого. Колгосп „Тельман”, у якому жив Ісмаїл і його сім'я, був віддалений коло 8 км. Ми їхали до хворої, нам було спішно — підігнали коней і незабаром були на місці.

Хата Ісмаїла, як і всі інші хати в колгоспі, своєю формою і розміром нагадувала „форнальські чвораки” — хати, що їх будували поміщики для робітників, які працювали на їх ланах і яких називали форналями.

Біля хати Ісмаїла, подібно як біля інших хат, стояла юрта — круглий намет з грубого і густого вовняного матеріалу, подібного до матеріалу, з якого виробляють валянки.

Я мав враження, що ці дві структури — хата і юрта в стані постійного напруження, що борються одна проти одної — юрта проти хати. Юрта не піддається — завзято боронить своїх прав, здобутих і санкціонованих віками. Киргиз, недивлячись на те, що має хату, більшу частину року і більшу частину свого життя живе в юрті.

Киргизи — кочівники. Щойно советська влада приневолила їх до осілого життя.

З юрти вийшло двоє людей: мужчина коло сорока років і жінка коло тридцяти.

— Аман, — сказав я до них.

Вони, похиливши легко голови, з приязною усмішкою відповіли тим самим киргизьким привітом: „Аман”. Мужчина спішно підійшов до мого коня і притримав вуздечку, а жінка притримувала стремено. Я висів з сідла. Прив'язавши мого коня до стовпа, Ісмаїл підійшов до мене і, склонивши легко голову, жестом руки попросив увійти в хату.

Хата була простора з двома вікнами; не було там жодного стола, ліжка ні стільця — жодних меблів з дерева чи іншого твердого матеріалу. Долівка була вистелена килимами. Гора килимів, поскладаних під одною стіною, сягала дослівно від долівки до стелі. Великий килим прикривав стіну, біля неї на килимах лежала приблизно десятирічна дівчина.

Треба признати, що киргизькі килими мистецькі — виткані з вовни, різнокольорові, десені геометричні. Я не бачив на киргизьких килимах зображень звірят, птиць ні людей. Киргизькі килими — це твори мистецтва, твори культури світу Ісламу. Мохаммеданізм забороняє, подібно як юдаїзм, представляти зображення людей і тварин.

Біля хворої „по-турецькому” сиділа старша жінка — жінка Ісмаїла, бабка хворої.

— Аман, — привітав я її.

— Аман, — відповіла вона і вступилася зі свого місця, даючи мені можливість приступити до хворої.

Я оглянув хвору в присутності її бабки, діда Ісмаїла і батьків пацієнтки, приписав ліки і сказав, що і як робити. Тоді Ісмаїл попрохав мене зайти до юрти.

Недалеко юрти палилося вогнище, горів кізьяк. Від вогнища тягнуло димом і запахом вареного м'яса — вареної баранини. З цим запахом я був уже знайомий — варився кульчетай.

Ми ввійшли до юрти. Юрта також була вистелена килимами. На середині килима розстелений білий обрус. Дочка Ісмаїла поклала на обрус велику мідяну миску — подібну до нашої мидниці — і вийшла з юрти. Тоді Ісмаїл попросив мене сідати. Я подякував і запропонував, щоб він сідав перший.

— Ні, ви гість, за нашим звичаєм ви сідаєте перші.

Я сів. Тоді сів Ісмаїл, відтак його син. Всі сиділи „по-турецькому”.

Ввійшла дочка Ісмаїла, внесла казан, з якого розходилася пара. Запах вареної баранини наповнив юрту. Ісмаїл взяв від дочки казан і обережно вилляв в миску гарячий кульчетай — бишбармак.

Тоді дочка Ісмаїла принесла у правій руці посудину, подібну до чайника. У лівій руці в неї був глибокий піднос, на якому лежало мило; з лівого передрамени звисав рушник. Вона підходила по черзі до кожного з присутніх, починаючи від мене — до Ісмаїла і свого чоловіка. Ми мили руки.

Після миття рук Ісмаїл почав їсти, за ним його син і я. Перед собою на обрусі я побачив ложку, перед Ісмаїлом і його сином ложок не було. Я відставив ложку на середину обрусу і почав їсти п'ятьма пальцями — так, як вони обидва. Ісмаїл переглянувся зі сином. Я закріпив на їх обличчях вираз вдовolenня.

Страва була смачна: варениці з пшеничної муки, варені з

бараниною. Робили кульчетай так: варили баранину; коли баранина була вже добре зварена і значна частина води википіла, вкидали до казана тісто-варениці і варили, доки не були зварені. Так приготований кульчетай був погустий, і, склавши пальці руки у формі ложки, можна було їсти його без ложки.

Ми їли мовчки. Я розумів, що найважливіша справа для них — це стан здоров'я хворої. Тому я ще раз пояснив її хворобу і сказав, що дівчина до яких десять днів повинна бути здорова. Рідня була заспокоєна і вдоволена.

— Скільки років ви живете в цій місцевості? — спитав я.

— Правду сказати — ми, чи наше плем'я живе на цих просторах від віків. Ми кочували з нашими табунами овець і коней, переходили з місця на місце по степах у підніжжі Тянь-Шаню. У 1928 році советська влада змусила нас осісти тут, і так ми заснували цю місцевість, — сказав Ісмаїл з виразним відтінком туги в голосі.

— Як ви почуваєте себе в цій новій формі, у цім новім способі життя?

— Як вам на це відповісти? Почуваємося так, як степова птиця в клітці. Ми — люди степів, у хаті душимся. Юрта менша від хати, але юрта дає нам почуття подвижності, почуття свободи, — почуття, що ми вільні, не приковані до одного місця. У хаті ми почуваємося, немов вкопані у землю за життя, — сказав Ісмаїл і, тяжко зідхнувши, продовжував: — Ви як лікар будете дивуватися. Як бачите, хвору дитину ми даємо до хати, але дорослий киргиз — навіть хворий — лежить у юрті. У холодні дні ми палимо вогнище в юрті. Димом в юрті киргиз віддихає свобідніше, ніж повітрям у хаті. Життя киргиза — це степ, вітер, сонце і кінь. Чи ви знаєте, що наші діти їдуть на коні раніше, ніж починають ходити?

Дочка Ісмаїла поклатала на обрус збанок кумису і перед кожного з нас „ляляку” — щось у роді великої філіжанки без вуха. Син Ісмаїла наповнив ці посуду кумисом. Кумис ми пили мовчки.

Прийшла пора від'їжджати. Я встав, подякував господарям за гостинність і вийшов з юрти. Вийшов також Ісмаїл. Ми посідали на коні і пустилися легким чвалом у степ.

Сонце зарум'янилося і сідало на верхи Тянь-Шаню. Снігом покриті верхів'я гір, освітлювані променями заходячого сонця, робили враження, що хтось рефлектором освітлює їх по черзі. Кут, під яким проміння сонця падало на гори, змінювався згідно

з позицією сонця. Проміння сходило з одних верхів і падало на другі — унааявнювало їхні сніжні покривала, а ці відкидали соняшні промені і змінювали їх колір з рожевого на срібlistий. По верхів'ях гір хтось чогось шукав — сонце шукало нічлігу...

**
*

Була неділя — „виходной” день — базарний день. Люди в цей вільний від праці день їхали до районного центру, де відбувався базар. Я вийшов за село — у степ.

День був погідний, соняшний, як усі дні в Киргизії — в „соняшній Киргизії”. Степ — простір широкий і рівний, як море. На овиді, далеко, як око сягає, маленькі темні цятки ворухнуться у промінні сонця, мов мурашки. Ступнево зменшується віддаль — ступнево збільшується їх величина. Мурашки виявляються людьми: на конях, на волах, на коровах, у гостроверхих шапках, у баранячих кожухах. Їдуть і яскраво одягнені жінки, їдуть старші, їдуть молоді. Орда іде...

Слово орда не образливе, його вживають і самі киргизи.

Дивлюся і думаю, що віки небагато змінили життя тут, життя цих людей, тільки додали дещо „барахла” до їх одежі — до їх строю. Чи вони більше щасливі, ніж їхні діди і прадіди? Над цим питанням я задумався...

Чую тупіт кінських копит. Оглядаюся: передо мною на коні Ісмаїл.

— Аман.

— Аман, — відповів я.

Ісмаїл зсів з коня, пустив його свobodно пастися, а сам підійшов до мене.

— Як ваша внучка?

— Ось їде з бабусею на коні.

Я глянув у напрямі руху руки Ісмаїла і на віддалі кільканадцятьох кроків побачив на коні жінку Ісмаїла і брунатно-рум'яну внучку. Вони під'їхали до нас, привітали киргизьким звичаєм, приязно усміхаючись. Я підійшов до них і спитав:

— Джакші? (Все добре?)

— Джакші, — відповіла дівчина, усміхаючись.

— Джакші! — повторили із вдовolenням Ісмаїл і бабуся.

Дівчина сиділа з бабусею на коні і тримала перед собою біле ягня, притримуючи його однією рукою. Я підійшов до дів-

чини і погладив її голову; погладив і ягня, яке глянуло на мене своїми наївно безборонними очима.

Жінка Ісмаїла з внучкою і ягнятем від'їхали. Ісмаїл залишився. Дивлячись за від'їжджаючими, кажу до Ісмаїла:

— Ви любите не тільки коней, але і ягнята.

— Сам не знаю, чи я люблю ягнята. Деколи так, деколи — ні. Ліпше скажу, що люблю ягнята. Наївна безрадность, невинність — це притаманність кожного молоденького створіння, не виключаючи і людської дитини в перших місяцях і роках її життя. Різниця тільки в тому, що інші тварини з часом, з віком дозрівають, виростають з цієї наївності і безрадности, стають мудрішими, здібнішими до життя. У ягнят того не за примічується. Ягнята також ростуть: вони стають більшими, сильнішими, вага їх тіла збільшується, на них є більше м'яса, більше жиру, більше вовни, — але вони не виростають з цієї наївності і безрадности, не стають мудрішими. Вони виростають у баранів, а барани — це барани; вони наївніше, більше безрадні, дурніші, ніж ягнята. Знаєте що? Завтра в наш колгосп приїжджає комісія з центру для перевірки овець. Ця комісія прибуде вранці; але заки члени комісії добре поспідають і вип'ють у голови колгоспу, заки прийдуть на місце перевірки, — буде під полудне, а може і після полудня. При кінці вашої праці я приїду по вас. Ми поїдемо до мене додому, а відтак поїдемо подивитися на перевірку отари. Я хочу, щоб ви самі подивилися на баранів, щоб ви побачили те, що мене дивує.

**
*

Кілька кілометрів від колгоспу, у степу закопано два стовпи, у віддалі кількох метрів один від одного. При одному і другому стовпі стояла група людей. Поміж стовпами проганяли баранів, які йшли майже військовим порядком, відділами по кількасот штук. Порядку пильнували чабани на конях і собаки по обох боках відділів.

— Треба добре дивитися. Тільки не числіть, для вас це й так не має значення. Я не хочу показувати числа баранів, — важливе є щось інше. Подруге: числити баранів — це нонсенс навіть для комісії. Комісія це знає, але робить це для форми або — якщо хочете точніше і яркіше підкреслити зміст — треба сказати: це робиться для „пуцу”. Баранів є завжди стільки, скільки потрібно для управи колгоспу. В управі колгоспу

киргизи, в комісії, як бачите, також киргизи, — не всі, але є теж киргизи. Завдання киргиза — попередити киргиза, коли йому щось загрожує.

— У комісії, думаю, беруть участь члени партії.

— Це правда. Але партійний киргиз, заки вступив до партії, був уже киргизом; він киргизом вродився і киргизом умре. Ми відійшли від теми. Прошу добре приглядатися баранам; як помітите щось цікаве, скажіть.

Я довго приглядався походові баранів: йшли чередями, череда за чередою; ішли білі, ішли чорні, але нічого спеціального я не спостеріг.

Глянув я на Ісмаїла. Він усміхнувся. Це мене вразило. Невже ж я такий недотепа?

Напружую свою увагу, кинув оком по всіх чередах — ближчих і дальших.

Нараз бачу: перший ряд кожної отари якийсь інший, ніж решта баранів. Дивлюся ще раз — але вже на ті отари, які проходять біля нас. У першому ряді кожної отари не барани, а цапи! Голови їх не баранячі, роги не кручені, а випрямлені похило вгору, голови гордо підняті, мають бороди.

Цапи, немає сумніву, приходжу до висновку і кажу це Ісмаїлові. Він знова усміхнувся, але іншою усмішкою: не глумливо, як перше, а задоволено, з признанням.

— Так, докторе, це те, що я вам хотів показати. Це притаманність баранів: їх мусять провадити цапи і собаки. Без цापів ніхто не в силі перегнати баранів з одного місця в друге. Навіть кількадесят баранів не втримаєте на шляху. Вони порозходяться, порозлізаються на всі боки. Ще витренувані собаки можуть втримати їх у порядку. Найкраще роблять це цапи. Вистачить один цап, щоб вести сто баранів. Цап іде на переді, а всі барани за ним.

— Цап страшно смердить.

— Це правда. Кожна порода тварин смердить для іншої породи. Воно мусить мати якесь значення. Видно, природа боронить тим способом чистоти пород. Я того не можу довести, але я живу ціле своє життя в степу, бачу, що всі звірята, птаці, навіть комахи тієї самої породи тримаються разом і не люблять інтруза з іншої породи. Я вже вам згадував, що ягня мудріше від старого барана. Ягня пізнає свою маму серед всієї череди овець, її тримається, її шукає. Воно тримається свого.

Виросте — для нього важливий цап — іде за цапом, для нього цап — авторитет, дарма що цап смердить.

— Цікаво: чи кози ідуть за баранами, чи цапи ідуть за баранами?

— Ніколи! Кози від барана втікають або б'ють його. Приглядаючись баранам і вівцям, можна часом прийти до висновку, що вони одні одних дуже люблять. Нам тут уже немає що робити. Поїдемо!

Ми повсідали на коні. Від'їхали з кілометр, Ісмаїл зупинив коня, я станув побіч нього.

— Гляньте ось тут, ось там. Бачите, як пасуться барани, вівці? Вони дружньо, групками, голова при голові — не деруться, спільно скубуть травичку. Барани любляться тільки при паші, — сказав старий чабан Ісмаїл.

БУДЬОННІВЕЦЬ ОПОВІДАЄ

Єфименко — воєнний інвалід зі здеформованим правим раменем — жив у горах, вів колгоспну пасіку, а при тому і свою. Захворів на ішіяс, треба було поїхати до нього. Його дочка, чоловік якої також був воєнним інвалідом, приїхала верхом, а другого коня привела для мене.

Степом їхалося добре, але в горах вузькими тропинками тяжко було для коней і не легко для нас. Залунало гавкання собак, стало нам відрадніше на душі, коні почали йти бадьоріше. Стежка вилася серпентиною, здалека ми не могли бачити заслоненої узбіччям гір і деревами хати. Щойно перед самою поляною яскраво зажеврив відблиск проміння сонця в вікнах, забілили стіни хати.

Хата Єфименка стояла на поляні, яка виглядала неначе покрівля високої гори, що мала форму стятого стіжка.

Єфименко сидів під хатою і дивився в нашому напрямі; наш приїзд сповістили йому собаки, які стояли при ньому, погавкуючи і задоволено махаючи хвостами. Нарешті зірвалися і бігом, один наперед одного, прибігли до моєї провідниці.

Ми були на поляні, як Єфименко з допомогою жінки встав і, кульгаючи, зробив кілька кроків назустріч нам. Він середнього росту, стрункий, чорне волосся, рідко розкинена сивина, чорні вуси.

Запорожець у Тянь-Шані — постала в мене думка на його

вид. Сміятися чи плакати? — над ним і над собою, над його долею і своєю?

— Здорові були, — привітав я його.

— Здоров'я і вам бажаю. Заходьте в хату!

Хата простора, стіни побілені, вікна в двох стінах; під третьою стіною ліжка, під вікном проти дверей — стіл, під стіною проти ліжка — ослін, при столі стільці, при дверях, по тому боці, що ліжка — піч.

Коли я ввійшов до хати, якась дивна сила затримала мене. Я стояв коло порога, а думка блискавкою пролетіла: Львів, Тернопіль, Старокостянтинів, Качанівка, Харків, Кузбас, Новосибірськ, Тянь-Шань — дороги, якими я примандрував сюди.

Які сили і якими дорогами доля привела сюди Єфименка? — думалося мені.

Цікавість і повага обняли мене. Під впливом того враження я промовив, дивлячись на Єфименка і його жінку:

— Мир домові цьому і тим, які живуть у ньому!

Мій власний голос здавався мені врочистим. У Єфименка блиснув ув очах дивний вогник, обличчя споважніло, він відповів:

— Спасибі, вам здоров'я і щастя та миру бажаю. Сідайте, прошу, — і вказав рукою на стілець.

Жінки почали поратися коло печі. Потім вийшли з хати і, як було видно через вікно, ввійшли до будинку, який стояв на подвір'ї, недалеко хати. Я обслідував пацієнта. Незабаром жінки вернулися в хату: одна принесла коротко нарізаних і поколених дров, друга щось у запасці. За хвилину хату наповнив запах жареного сала і яець.

— Вам треба робити ін'єкції; я буду приїжджати двічі в тиждень, — закінчив я розмову на тему хвороби. — Давно живе тут, у Киргизії?

— Я народився в Киргизії, а тут, у горах — десятка літ проминула.

— Не скучно вам на відлюдді?

— Воно виглядає, що це безлюддя, але люди завжди сюди приїжджають, приходять. Без людей також не скучно: життя тут кипить день і ніч, вліті і взимі. Вийдете вночі на подвір'я: здається, тишина; а вслухаєтеся — музика, оркестра: високими тонами журчать маленькі арики*, альтом тягнуть серед-

* арик — потік

ні, баритоном — великий серед гір, а понад усіма могутнім басом гуде водоспад, неначе стримує всіх і до сну колише. Вітер розмовляє з деревами, по голосі пізнати, з ким: з березою, зі сосною чи з кедром, з ліщиною. Вечорами хори птахів співають, вранці інші ансамблі виступають. Часом мені здається, що я в залі величезного театру, а на сцені відбуваються різні імпрези: слідує одна після одної в точно означеному порядку — в черзі і в часі. Архари** йдуть до водопою в тому самому часі, до того самого арика, тією самою тропиною; ведмідь виходить з гаври в тому самому часі, має свій водопій, до якого ходить тією самою дорогою, корму шукає на тому самому, своєму терені. Птахи літають у тих самих напрямках, у тому самому часі, на тих самих скелях будують гнізда, з того самого матеріялу, такої самої форми, такої самої величини — все притаманне для кожного гатунку. Все живе в тих самих горах, в тих самих умовах, а кожне своїм власним, незмінним способом життя. Тут я маю враження, що маршую в колонії добре зорганізованої і витренуваної армії. Піду до міста — здається мені, що я в нездисциплінованій, безформній товпі. Брак порядку — хаос міста мене мучить, я втікаю сюди.

— Ви військовик. Довго ви служили в війську?

— У війську я служив немало, так як і багато інших у моєму віці. Така доля нашого покоління: революція, війни. Але я не можу сказати, що я військовик по душі. Не буду перекрити, що в часі революції я служив охоче. Не тому охоче, що я був тоді молодий — тоді була інша армія, інше військо.

— Самозрозуміло, що тоді була інша армія — тоді були інші часи. У порівнянні з тодішніми часами технічне озброєння тепер дуже високе, але по суті військо є військо — таке було давно, таке є й тепер, — кажу. Єфименко подумав хвилину і каже:

— Різниця не в технічному виряді, але суті — ось що важливе. У часі революції була якась сила, яка з'єднувала всіх, яка кожного солдата цементувала з іншими в одну велику будівлю; тепер того немає. Теперішнє військо — товпа: механічно зігнана, механічно витренувана — це отара, яка має одне спільне почуття — страх перед ворожими кулями, який вона опановує страхом перед кулями своїх відділів — перед кулями відділів свого уряду, які загороджують відворот і втечу. Немає

** архар — гірська вівця

сили, яка одухотворювала б військо і оправдувала б жорстокість війни і жертви.

Сказав і задумався. По кількох хвилинах я перервав мовчанку.

— Ви брали участь у революції? Ви воїн революції?

— Я кавалерист-будьонновець. Воював у Першій кінній армії, переїхав на коні Сиваш. Я воїн революції.

Сказав це і, тяжко віддихаючи, кинув на мене загадковим зором. Знов задумався, пригноблений, зажурений.

Це виглядало дивно: людина, згадуючи свої молоді літа, службу у війську, — ще й у кавалерії, — звичайно оповідає про це з гордістю, з приємністю. А тут — журба й пригноблення. Не воїн-лицар сидів побіч мене і оповідав про свої подвиги, а людина, яка сповідалася зі своїх гріхів.

Таке було моє враження від того, що сказав Єфименко — кавалерист-будьонновець, воїн революції, який „переплив на коні Сиваш”.

Жарені яйця зі салом не були для мене несподіванкою — це поширена серед українців їжа. Але вино — тут, у Тянь-Шані?! Добре, правдиве вино — це була несподіванка.

— Де ви взяли таке добре вино?

Це питання приємно торкнуло амбіцію господаря. Він усміхнувся, взяв склянку з вином, приклав до своїх губ, покуштував церемоніально, неначе пив його перший раз.

— Це вино нашого власного виробу, з винограду, який росте в нас на городі.

— Невже ж в Киргизії росте виноград, з якого можна робити таке вино? Ви такий спец? Робити вино — навіть з доброго винограду — не так легко!

— Якщо добрий виноград, то може бути легко. У Киргизії ростуть добрі сорти винограду.

— Добрі сорти винограду, кажете? Тоді виходить, що в Киргизії земля підхожа під різні роди винограду. Чи дійсно росте тут багато сортів винограду?

— У мене самого, біля хати, на узбіччі гори росте понад двадцять гатунків. Киргизія має дуже добру, родючу землю, лагідний клімат, але обмаль води: дощів мало — майже ціле літо немає дощу, треба землю наводнювати. Арики дають воду з гір, з льодовиків, але цього замало. При доброму господарюванні можна збільшити кількість води з ариків, з-під льодовиків. Можна дошукатися нових джерел. Тепер недостача води,

а від цього залежні засіви, видатність пасовищ — тоді, коли головне джерело прожитку киргизів — це тваринництво.

— Ваші розповіді дуже цікаві. Я слухав би й слухав, але мені пора в дорогу. Я приїду за чотири дні.

Дочка Єфименка залишилася в батьків, а я зную вже тропиною пустився в поворотну дорогу. Виявилося, що не я пустився зную мені тропиною, — це кінь ішов добре зную собі дорогою. Не я провадив його, а він мене. Я зорієнтувався, що він знає дорогу ліпше, ніж я, поставився до нього з повним довір'ям. Він оцінив моє довір'я і признання для себе — ніс мене дуже обережно і чутливо.

Гірське провалля скінчилося, відкрився широкий степ: одним краєм свого лука небозвід опирався на верхів'я гір, а на другому — далеко перед нами — на межі овиду, коротке пасмо творила Панфілівка.

У Панфілівці було кілька жидівських родин — утікачів з Румунії. Один з них, Ройтман, був книговодом у відділі здоров'я. Він вичитав у моїх документах, що я до війни працював у лікарні для хворих на туберкульозу, і попросив мене до хворої на ім'я Берлін.

Пацієнтка мала біля двадцять років. За кілька днів мала від'їхати до призначеної для хворих на туберкульозу лікарні. Стан її був дуже тяжкий; безсумнівно було видно, що вона вкоротці вмере, що не було сенсу відвозити її туди.

Я представив прикру дійсність її батькам. Вони погодилися зі мною і вирішили не відвозити її. До тижня вона померла.

Той трагічний, не похвальний для лікарської професії випадок безпорадності медицини звернув увагу на мене як лікаря.

Часто треба було відвідувати пацієнтів після офіційного часу праці — приватно. Офіційно приватної практики я не мав, але праця поза офіційним часом давала мені кілька разів більше прибутків, ніж державна заробітна платня.

Для Єфименка я призначив час у середу вранці. Я виїжджав уже у вівторок увечері після праці, ночував у нього, а в середу вертався. Другий раз у тижні їхав у суботу: виїжд-

джав коло полудня, а вертався в неділю ввечорі. Ці виїзди я дуже любив: їзда верхом, степ, гірські тропини понад ариками, гори, стукіт кінських копит, удар підкови об камінь розходився луною і відгомоном широко по горах. Арик таємниче журчав-шепотів — закликав до обережності і тихої поведінки — не робити заколоту в житті мешканців гір. Вечори і ночі в Тянь-Шані описати тяжко.

Хата Єфименка — немов зачарований на скелі замок. Навкруги неї, на всіх боках гори кущі винограду і вулики. Вулики бджіл я бачив між агрусом, порічками, вишнями, яблунями, грушами, сливами, але між виноградом — перший раз!

Єфименко любив оповідати. А оповідати мав що.

— Як киргизи ставляться до вас? — я спитав.

— Киргизи — незлі люди. Вони шанують і люблять того, хто їх шанує. На цьому пункті обманути їх неможливо. Вони мають надзвичайний дар пізнавати людей — хто їх приятель, а хто ні. Назагал вони не люблять кацапів. Кацапи ведуть себе гордо, понад усіх. Вони такі нахабні, що киргизів на їх власній землі називають нацменами. Тепер уже трохи інакше, бо киргизи провчили їх. Але провчили, провчили! — сказав він, похитуючи головою.

— Як провчили?

— Вирізали! Тисячі кацапів вирізали тоді. Було повстання джигітів. Ціла Киргизія і Казахстан повстали були. Місцеві гарнізони не могли дати ради. Партія прислала спеціальну армію кавалеристів під командуванням Будьонного, і щойно тоді вдалося їм згнобити повстанців. Була це жорстока війна. Багато кацапів загинуло тоді. Правда, повстанці також були на конях, але мали тільки ручну пальну зброю і кинджали. Повстання здушили, але ненависти не згасили — вона в душах киргизів палає.

— Ви сказали, що джигіти вирізали багато кацапів. Як ви збереглися? Українців не різали?

— Також українців згинуло тоді немало. Киргизи не завжди відрізняли українця від кацапа. Були й такі українці, які подавали себе за кацапів, поводитися, як кацапи, помітували киргизами — так, як кацапи, а навіть українцями. Таких вирізували разом з кацапами. Тут усі киргизи знають, що я,

Єфименко — українець. Вони також знають, що я не погорджую ними, уважаю їх за людей, шаную їх. Вони також знають, що хахли не люблять кацапів, а кацапи — хахлів.

**
*

Я вертався від Єфименка. Перед поліклінікою товпа людей: всі схвильовані, вештаються на всі боки.

Зупиняю коня і приглядаюся зі здивуванням. З-поміж людей вийшла Савелівна, підійшла до мене:

— Володимире Івановичу, нещастя! Холера появилася!

— Якто появилася?

— Одна жінка захворіла на холеру!

— Де захворіла?

— В полі при праці.

— Хто сказав, що то холера?

— Каценеленбоген і Самсонов. Я прошу вас подивитися на хвору. Вона тут, у поліклініці.

— А де Каценеленбоген і Самсонов?

— Вони в поліклініці.

— Вони не повинні виходити. Згідно з приписами, вони мусять відбувати карантену. Якщо я увійду — мусітиму залишитися там.

— Я прошу вас подивитися на хвору. Потім будемо думати, що робити далі, — сказала вона, майже благаючи.

Я віддав коня власникові і пішов зі Савелівною до поліклініки.

Після обслідування хворої я прийшов до висновку, що це не холера, а... соняшний удар. Підходжу до лікарів і кажу їм свою думку. Савелівна була присутня — відразу зраділа. У Каценеленбогена і Самсонова почування чергувалися — недовір'я, заздрість, — щойно на третьому пляні задоволення.

— З Фрунзе їде протиепідемічна бригада. Швидко будуть тут, — сказав Каценеленбоген. Я глянув на Савелівну. Вона пояснила:

— Так, ми відразу повідомили протиепідемічну станцію, бригада в дорозі.

Ми всі четверо вийшли на подвір'я поліклініки, стали в тіні дерева. Був дуже гарячий день.

— Їдуть! — почулося з вулиці.

За кілька хвилин люди на вулиці розступилися, велика

автомашина зупинилася перед поліклінікою. Трьох мужчин середнього віку ввійшло на подвір'я поліклініки. Савелівна підійшла до них і сказала:

— Один з лікарів каже, що це не холера.

— Хто каже, що це не холера? — спитав один з прибулих. Савелівна вимовила мое ім'я і вказала рукою на мене.

— Що ви думаєте? Що це таке? — спитав він мене.

— На мою думку, це соняшний удар, інсоляцію.

— Підемо, поглянемо.

Ми ввійшли до кімнати, в якій лежала хвора. Після оглядин спеціаліст інфекційних хворіб сказав:

— Це не холера. Так, це соняшний удар — інсоляцію.

**
*

Відкрилися двері. До кабінету ввійшло двох хлопчиків: старший — десять, може одинадцять років — привів молодшого, коло сім років.

— Самі прийшли?

— Самі, — відповів старший.

— Де ваші батьки?

— Мама працює в промкомбінаті, тато в армії — майором.

— Як ваше прізвище?

— Юрченко, — відповів старший.

Я обслідував їх і ствердив: голодові опухи — більше розвинені у молодшого — в околиці геніталій.

У часі моїх студій колега Михайло Мартинюк виголосив реферат про голод в Україні, говорив про канібальство. Студент політехніки Бурій оспорував, протестував.

Юрченки пригадали мені той реферат. Я постановив переконатися, як було в дійсності. Я додумався, як це зробити. Спитаю Подчасова — він старий міліціонер, напевно добре пам'ятає. Треба тільки шукати нагоди.

На нагоду не треба було довго ждати — Подчасов прийшов до кабінету зі своїми скаргами. Під час огляду кажу:

— Може, ви відживляєтеся неправильно? Неправильне відживлювання може спричинити такі самі розлади, як голод. Наприклад, авітаміноза може бути причиною опухів, подібно як голод.

— Я бачив тієї „авітамінози” дуже багато, надивився й на опухи. Ні, я відживляюся нормально, — сказав Подчасов з огірченням.

— Ви сказали, що багато надивилися на опухи. Коли ви це бачили?

— В часі голоду.

— Чи були випадки людодства?

— Були. Але ми їх негайно виарештовували, — сказав він простодушно.

Мартинюк говорив правду, не переборщував, — думалося мені.

**

Єфименко не скривав свого задоволення моїм приїздом. Він знову сидів під хатою. Собаки подавали йому вістку про мій приїзд.

— Як вам нині їхалося? Не збилися з дороги?

— Їхалося дуже добре. Блукати неможливо: кінь знає дорогу, а собаки здалека кличуть. Тільки дорога ввійшла між гори — почувся голос собак. Мені здається, що кінь пізнає їх голос.

— Ви сказали праду: він не тільки чує і пізнає їх голос здалека, але й не раз відповідає їм.

— Якраз про це хочу розповісти. Як тільки дорога входить між гори — там, по правому боці, є мала поляна. На тій поляні ми нині відпочивали. Там мені подобалося: гарна трава, арик, тіністі дерева, холод, а нині така спека! Признаюся вам, що я купався в тому арику. Правда, вода не глибока, плисти не можна, але зате холодна, чиста. Знаєте, купатися дуже приємно. Я купаюся, а кінь почав іржати. Довго іржав, а відтак — з піднесеною головою — слухав. Я надслухував також і почув: здалека доносився голос собак.

Єфименко усміхнувся.

— Знаєте, чому кінь іржав?

— Не знаю. Цікаво чому?

— Він проголошував свою опінію про вас — не тільки моїм собакам, але і всім тваринам у горах, що ви поводитися з ним лагідно, дали відпочити, трави поскубати, води напитися. Я хотів сказати, що ви поводитися людяно, — але це було б неправдою — люди жорстокі у відно-

шенні і до людей і до тварин. Люди думають, що тварини тупі, нічого не розуміють. Тимчасом тварини розумні і дуже вразливі на те, як хто їх трактує; вони пізнають, хто якої вдачі: доброї чи злої. Коні, коли біля них переходить зла людина, — щулять вуха, а як підходить заблизько — можуть вкусити або копнути. Собаки на злу людину гарчать або й кусають її.

— Воно може виглядати смішно — хотіти плавати в плиткій воді. Але багато гірше: не вміти плавати і пускатися на глибоку воду. Тоді може бути не смішно, але плачно-трагічно, — поважно сказав Єфименко.

— Як ваша нога?

— Виглядає, що ліпше. Місце, де ви вкололи, болить. На другий день дуже боліло, вчора — менше, нині — багато менше, але ще болить.

— Іншого ліку немає, мусите перетерпіти.

— Знову треба варити? — спитала жінка.

— Треба, так само, як перше, — сказав я, вийняв з торби стерилізатор, поклав на плитку. Вона принесла свіже молоко і подала мені малу риночку, в якій я поставив варити трохи молока. З того молока, після того, як воно кипіло чотири хвилини, а потім вистигло, я впорскнув пацієнтові два кубічні сантиметри.

— Маємо гостей, — сказав Єфименко, глянувши крізь вікно. Я побачив двох киргизів, які йшли до хати з мішками в руках.

— Аман, — сказали вони.

— Аман, — відповів господар.

— Доктор, — сказали вони, глянувши на мене, а до Єфименка сказали щось по-киргизькому.

— Вони кажуть, що ви були в їх сусіда, який хворіє, а вони самі були у вас у поліклініці.

Тимчасом господиня приготувляла їжу. З запаху можна було пізнати, що то кұльчetaй.

— Ми нині не будемо їсти свинини: киргизи не їдять свинини. Попробуємо баранини по-киргизькому. Тут такий звичай, що гостей треба угостити. Коли гість відмовиться їсти те, що господарі подали, це вважається образою. Не вгостити — образа гостей. Подати їжу, яку забороняє їх звичай — значить поставити їх у прикре становище: або зломити свій обичай, або образити господарів, — сказав Єфименко до мене по-укра-

їнському, а відтак до них почав говорити по-киргизькому. Киргизи дивилися на мене з усміхом і задоволенням. Я пізнав, що вони признають за добре те, що господар пояснив мені їх звичаї і їх про це поінформував.

Я вже знав дещо по-киргизькому і сказав „джакши”, що означає: добре.

Кульчетай смакував так, неначе варила його справжня киргизка. Тільки ми їли з тарілок, ложками, при столі.

Після того, як ми наїлися, Єфименко вийшов з киргизами з хати. Крізь вікно було видно, що киргизи повитягали з мішків коров'ячі шкіри і показували йому.

— Я не тільки старий кавалерист, пасічник і садівник, але й кожум'яка, виправляю шкіри, — сказав Єфименко, переступаючи поріг хати.

— Бачу, що ви живете дружньо з киргизами: чи між українцями і киргизами є співжиття? Чи бувають мішані подружжя? — спитав я.

— Назагал живуть дружньо одні з одними. Мішані подружжя бувають, але рідко, дуже мало. На перешкоді стоїть поважна причина, незалежна від наставлення одних до других: вроджена причина, якої не можна ніяким способом усунути — запах. Для українців киргизи мають такий прикрий запах, який робить сімейне співжиття майже неможливим. Я не можу сказати, як киргизи відчують нас; думаю, що ми маємо також прикрий запах для них. Я з ними на цю тему не говорив, воно якось незручно питати когось: чи я смерджу для вас, або казати: ви смердите для мене. Питання дуже делікатне, вразливе. Розуміється, що кацап — на моєму місці — спитав би прямо й не раз, — ще й реготав би з того, що інші смердять. Йому не прийшло б ніколи на думку, що він смердить для інших. Навіть коли б додумався до того, не робив би собі з того нічого — він уважає, що всі інші „нацмени” повинні зносити його сморід з приємністю. Кацапів за їх „великоруську” зарозумілість не люблять.

Попробуйте спитати кацапа про напрям або вулицю в місті. Його відповідь буде дуже характеристична: „Ми тобі скажемо”. Такої відповіді не почуєте ні від кого іншого національного походження. У Сов. Союзі можна зустрінути представників різних національностей, але ніхто так зарозуміло не відповідає.

Ви повинні знати, що в Сов. Союзі є велика дисципліна,

так звана „диктатура пролетаріату”, в дійсності диктатура партії. Словом, як би там не було, є диктатура. Все робиться на команду: радіти, сумувати, сміятися, плакати, любити, ненавидіти — на команду. Була команда вчитися чемности. Що це значить? Цей факт стверджує документально, що бракує чемности. Чемність впливає з культурности. Отже бракує культурности, — ствердив Єфименко з дивним блиском таємничости в очах. — Кацапам бракує культурности.

— Цей расовий запах я ствердив. Я переконався, що це не свідчить, що вони не миються. Я був у дуже чистих родинах, але той запах я вже чув на подвір'ї.

Єфименко на це:

— У війську я був у мішаній частині, у якій служили киргизи, українці, кілька москалів, а навіть один поляк — пригадую собі його прізвище: Богдановіч. Я запам'ятав це прізвище тому, що він був один тільки поляк, а найголовніше: він оповідав мені цікаві історії про поляків і Польщу. Я про це нічого не знав. Я знав, що є така країна — Польща, є такий народ — поляки; що польський народ живе у неволі своїх панів, що пани експлуатували селянина і робітника, що Польща мала щастя дістатися під російське володіння, що польські селяни і робітники з того дуже задоволені. Про польські повстання я не знав нічого. Мене вчили в школі, в війську, що немає на світі народу, який не хотів би бути під владою москалів. Щойно повстання джигітів показало мені, що ані киргизи, ані казахи не хочять кацапів. Той поляк оповів мені про польські повстання. Він не був з тих поляків, яких тепер понавозили сюди. Він був нащадок тих, яких після їх повстання проти Росії (1831, 1963) вивезли в Сибір, а опісля вони приїхали сюди. Чи не дивно? Теперішні поляки йдуть тим самим шляхом, яким ішли їхні прадіди сто років тому!

Таке розповів мені цей поляк. Він казав, що є багато польських родин, порозкиданих по Киргизії, Казахстані, Сибірі з часів повстань, перед сто роками. Але вернімся до запаху. Та військова частина, в якій я служив з тим поляком і в якій були також киргизи і казахи, прийшла до одного міста і мала зайняти казарми. Комендант частини вислав двох бійців перевірити, чи казарми вільні, чи можна їх зайняти. Бійці вернулися бліді, як стіна, почали вомітувати, не могли нічого говорити. Комендант вислав двох інших — вони вернулися і ска-

зали, що все в порядку. Перші два були білі, другі — киргизи. Перед нашим приходом у тих казармах квартирувала довший час чистокиргизька частина.

**
*

Неділя — „вихідний день”, вільний від праці: в той день відбуваються базари. У передвечірніх годинах на степових дорогах і доріжках каравани: люди одіті різнорідно, різнокольорово, верхом на конях, на волах, на коровах, везли мішки з купленим чи непроданим товаром, гнали вівці, телята, молоді ялівки, на арканах прив'язані до сідла. Не бракувало і вершників в гостроверхих шапках і кожухах. Чи не вартові віків, які сторожать свій народ? — думалося мені.

Перед квартирою начальника НКВД стояв віз, вешталися люди — входили і виходили. Під'їжджаю ближче. З хати вибігла Савеліна.

— Доброго здоров'я, Володимире Івановичу!

— Доброго здоров'я і вам, Савелівно! Як почуваєте себе?

— Знову лихо. Копито захворів.

— На що захворів?

— Кажуть, що на сипняк, збираються відвозити в лікарню.

— Робиться все, що потрібно. Що більше можете зробити?

— Може, ви побачили б його?

— Що воно pomoже? Його бачив хтось з лікарів. Він сам не їде до лікарні!

— Лікарі бачили його, і вони тепер там, у хаті, але я прошу вас подивитися на нього.

— Я розумію вас, Савелівно, але мені не годиться йти до пацієнта, якого інший лікар — тимбільше не один — обслідував і діагноза поставлена. Чого мені йти?

— Зробіть це для мене. Як я побачила вас через вікно, сказала лікарям; вони були вдоволені з моєї пропозиції, щоб ви обслідували хворого, — настоювала Савелівна.

На лікарів була накладена тяжка відповідальність за всі інфекційні хвороби, а за сипняк спеціально. Не було сумніву, що лікарі будуть задоволені з того, що я також обслідую хворого. Тоді відповідальність спаде не на них трьох, а на нас чотирьох.

Копито сидів на краю ліжка, одягав штани, глянув на мене благальними очима і промовив пригнобленим голосом:

— Іду до лікарні, хворий сипняком.

— Савелівна хоче, щоб я обслідував вас; роздягніться і ляжте.

На його обличчі блиснуло здивування і промінь радості. Він поглянув з вдячністю на Савелівну, тоді на мене, почав роздягатися. Я підійшов до лікарів. Каценеленбоген поінформував мене, що то сипняк, уже четвертий день висока температура, згідно з законом мусить бути відставлений до лікарні для хворих на сипняк.

Я обслідував хворого довго і докладно. Обслідування продовжувалося, я використовував час на аналізі всіх явищ, всіх даних. Крім температури, в лікарському аспекті не було нічого, що вказувало б на тиф. Відіслати хворого до лікарні для хворих на сипняк, а він його не має — там може заразитися і вмерти.

Вкінці кажу не тільки до лікарів, але до всіх пристуніх, а крім лікарів і Савелівної була жінка хворого і аптекарка:

— Я не хочу твердити, що я не помиляюся. Дуже часто хвороби не хочуть показати себе в такій формі, як представлено їх у книжці; можливо, що й тут такий випадок. Але я мушу сказати, що ця хвороба не промовляє до мене як сипняк.

Реакція була дуже різномірна: хворий і його жінка зраділи, лікарі здивувалися, налякалися й обурилися; Савелівна раділа. По хвилині забрав голос Каценеленбоген:

— Ви берете на себе велику відповідальність: у хворого температура вже чотири дні, а то вже само по собі зобов'язує відіслати хворого до лікарні, навіть у сумнівних випадках! Якщо це не сипняк, то що це?

— Я не тверджу, що я певний на сто відсотків, що це не сипняк; я кажу, що та хвороба не промовляє до мене як сипняк, не знаходжу жодного прояву, жодного симптому, який давав би мені право ставити діагнозу: сипняк. На мою думку, це малярія.

На обличчях усіх здивування і сумнів. Малярія панує там загально — кожний бачив, як виглядає малярія, а тут клясичного образу малярії не було. Забрав слово Самсонов:

— Я працюю тут уже понад двадцять років. Я бачив десятки тисяч випадків малярії. Звичайно малярія не проявляється в такій формі, але часом не прояснюється через тиждень або й довше — постійно температура, і виглядає, що то не малярія. Як його тут вирішити? Якби не війна і не випадки сипняка, які таки трапляються, можна б ждати. Післати хво-

рого на малярню до лікарні для тифозних, де можливість заризитися сипняком не виключена — також відповідальність.

Очі всіх звернулися в мій бік. Я знав, що я не буду, бо я вже є відповідальний за цей випадок, і кажу спокійно:

— В наших умовах ми не маємо можливості лабораторних дослідів, які допомогли б поставити діагнозу. Але є ще спосіб, яким можемо допомогти собі в цьому випадку.

Всі стрепенулися з цікавості, а лікарі з недовір'я й обурення. Ніхто не забирав голосу. Я продовжав:

— Мені здається, що я не проголошу жодного відкриття. Я пригадаю тільки те, що лікарі і аптекар знають: хінопірина інтрамускулярно часто обнижує температуру в малярії, але не діє в сипняку. Думаю, що далі все ясне: впорскнути зараз хінопірину. Вже вечір, завтра вранці побачимо: спаде температура — малярія, не спаде — сипняк. Тепер черга на аптеку: біжіть і швидко зробіть хінопірину для ін'єкції; думаю, що рецепту знаєте?

— Не раз робила і рецепту знаю, але формально рецепта повинна бути написана.

Я написав рецепту. Аптекачка поспішно пішла до аптеки. Нервові напруження втомило всіх; ніхто не говорив, всі ждали на хінопірину.

Моя квартира була недалеко, Каценеленбогена ще ближче, у тому самому напрямі; ми йшли разом.

— Ви живете в Сов. Союзі ще не довго. Ви ще здібні думати свобідно і логічно, ваша думка ще не спаралізована страхом. Ми пережили „вогонь і воду і мідні труби”. Ми не в стані свобідно думати. Наша духовість придавлена, живемо відруховими реакціями на стимули влади. Нашим керманичем є тваринний інстинкт самозбереження, наставлений і чулий на страх. Той пацієнт — дуже небезпечний випадок. Навіть як лікуєте його найліпше, як тільки можна, і не зробите жодної помилки — він може вмерти, і вас можуть обвинуватити, що ви спричинили смерть. У нас як винуватять, то засуджують. Це не суд у загально прийнятій розумінні в світі, де намагаються вияснити: чи обвинувачений учинив злочин, чи ні. Советський суд — це проголошення вироку, навіть не вимірювання кари: кара вже заздалегідь виміряна, вирок готовий, а на „суді” відіграється комедія — повторюють те, що вже давно зроблене.

Сам Копито, на тому становищі, ще не найгірший, але якби він помер, тоді, розуміється, не він, але його начальники почали б дошукуватися саботажу, шкідництва, підозрівати і старатися доказати, що лікарі угробили його. Вам виглядає це дивним, але це легко зрозуміти: вони знають, що населення ненавидить їх, горить жадобою кожної хвилини всіх їх знищити. Той постійний страх, та паніка, в якій вони постійно живуть, каже їм підозрівати всюди заговор, бачити в кожній людині бажання виконати замах на них. Вони не досліджували б справи з огляду не вмерлого, але зі страху за свою шкіру. Паніка каже їм відчувати, що населення, опановане ненавистю, вже почало мордувати їх. Вони перелякані, настожені — готові кожної хвилини вистріляти і видушити всіх.

**
*

Я відкрив двері й зупинився на порозі: треба було при звичаїти очі до півсумерку, який залягав хату. Дим вдирався настирливо в очі, а запах кураю не менше вперто вверчувався в ніс.

Дим вийшов частинно відкритими дверима, сумерк змінився, очі призвичаїлися: на причі лежала прикрита лахманами дитина, обличчя брудне, худе, запалі, повні страждання очі дивилися на мене тривожно, благально. Жінка — висока, худа, в брудній одежі, стояла біля печі і апатично, з безнадійністю дивилася в мій бік.

— Доброго здоров'я! Хто тут хворіє?

— Ось та, що лежить. Трусить, у неї малярія; лікарство принесли, даю їй, але не помагає.

Я почав оглядати хвору, а жінка почала шукати чогось на полиці... знайшла коверт.

— Докторе, подивіться: що воно значить, це письмо? Вчора прийшло.

— Командир частини, в якій служить ваш чоловік, пише, що вашого чоловіка нагороджено за те, що добре б'є німців. Він — той командир — поздоровляє вас з тієї нагоди, — сказав я і віддав їй письмо.

Жінка взяла від мене письмо, глянула на нього і каже:

— Було б ліпше, якби прислали два-три пуди кукурудзи.

— Ви пишете чоловікові?

— Часом пишу. Не хочеться писати. Напишу правду —

лист не дійде, не пустять. Треба писати брехню: „нам живеться дуже добре, про нас не журися, нам нічого не бракує”. Такий лист дійде...

КОМІСІЇ

До моїх обов'язків належало брати участь у комісії соціального забезпечення. Треба признати, що то була дуже важлива інституція: інваліди першої і другої групи були звільнені від податків — першої зовсім, другої у високому проценті. На таку комісію приїжджали інваліди з цілого району. При тій нагоді я пізнавав населення: бачив взаємовідношення киргизів до себе самих, їх відношення до представників влади, до людей іншого національного походження.

— Ти бісурмен і я бісурменка — не штовхай мене! Поводься так, як повинен поводитися бісурмен з бісурменом, — сказала киргизка до міліціонера-киргиза в мундирі.

Алім був одним з моїх приятелів-киргизів. Раз я думав, що наша дружба скінчилася. Кілька годин після комісії я був уже на квартирі. Бачу через вікно — кільканадцять вершників зупинилося перед воротами. Алім з-поміж них іде до хати зі званою мені киргизкою на ім'я Кудайберген.

Ввійшли до кімнати. Схвильований Алім тримає в руках якийсь папір, тиче мені під ніс і піднесеним голосом каже:

— Чому висилаєте Кудайберген у Сибір? Вона нічого злого не зробила! За що така кара? Вона стара жінка, тут її родина. Як вона сама поїде туди? І за що? — сказав він і дивився на мене злющими очима.

Я здивувався, не знав, що казати. Беру папір, який він тримає перед моїми очима, прочитав і зовсім спокійно кажу:

— Це не її „справка”. Де ти це взяв?

— Вона дістала це на комісії. Тут написано, що має їхати до Семипалатинська — це ж Сибір!

— Так, Семипалатинськ це Сибір. Тут написано, що є вказаним виїхати до Семипалатинська, — але не для Кудайберген, а для когось іншого. Читай: де тут написано ім'я Кудайберген?

Алім втихомирився, почав читати. Потім каже вже зовсім іншим тоном:

— Немає написано, але вона дістала цю справку на комісії.

— Ні, вона не дістала тієї справки на комісії. Тут немає навіть підпису комісії, тієї справки комісія не видала. Це справ-

ка, з якою лікар з Вознесенівки присилає свого хворого, щоб комісія признала, що йому — для його здоров'я — добре було б виїхати до Семипалатинська. Лікар посилає тому, що той чоловік хоче їхати туди. Зрештою, це його справа. Я пригадую собі, що Кудайберген дістала другу групу. Вона взяла зі стола не свою справку, розумієш тепер?

Алім засоромився трохи і почав виправдуватися:

— Вона принесла мені цю справку. Я прочитав, що їхати до Семипалатинська — волосся стало мені дубом, в очах потемніло, я вже далі не читав — приїхав прямо сюди.

— Чому приїхало вас аж так багато?

— Перші прочитали її діти — перелякалися, пішли до сусідів. Ті прочитали — також перелякалися, пішли до своїх сусідів, і так зібралася ціла громада. Нарешті прийшли до мене, а я зі всіма приїхав сюди, — сказав Алім, витираючи піт з чола.

Кудайберген дивилася то на Аліма, то на мене, — зрозуміла, що це помилка, й успокоїлася. Всі від'їхали задоволені.

Ми з Алімом не перестали бути приятелями, а я через нього з усіма киргизами.

Випадок дрібний, може й смішний, але яка солідарність! За одного ціла громада!

У панфілівському районі зустрічалось часто людей, які зі своїми родинами приїхали були з семипалатинської області. Були й такі, які поверталися. Найчастіше причиною повороту була малярія, яку вони тяжко переносили.

Семипалатинська область має гострий, сибірський клімат, але земля дуже врожайна. Були там, як я вже згадував, численні німецькі колонії. У часі війни німців звідтіля вивезли в інші сторони.

**
*

Ще одну пацієнтку треба було відвідати вдома. Нічого надзвичайного: хата як хата, нужда в хаті така, як у всіх, а все таки відчувається щось інше: люди. Хвора в ліжку, а дві молодші жінки пораються в хаті. Дивлюся на них: одіж така сама, знищена, як у всіх, але їх обличчя, їх очі повні пригніблення і ненависти. Питаю хвору про її недомагання. Вона відповідає по-російському, але мова з якимось дивним відтінком у вимові, хоч граматично незла.

— Звідкіля ви? —

— Ми з Відня, — відповіла одна з молодших. При тому блиснула очима з такою ненавистю, що мені стало моторошно.

Нічого дивного — думаю. — Те, що Гітлер робить з жидами, не може викликати любови.

— Де ваші чоловіки? Ви самі жінки?

— Наш батько і брат у концтаборах, — відповіла друга, прикусила губи, опустила очі. Мені це видалося дивним, хоч не неможливим.

— Ви приїхали самі? Чи вас привезли сюди? Ви приїхали сюди не безпосередньо, не прямо з Відня?

— Ми приїхали були з Відня в Донбас у 1936 році. Вкоротці після нашого приїзду арештували батька і брата, а нас вивезли сюди, — сказала молодша, немов налякалася, глянула на сестру і на маму.

— Ви будете той польський доктор? — спитала хвора мама.

— Так, я той доктор, про якого ви питаєте, а ще до того той, який студіював у Грацу. Знаєте Грац? Знаєте Шльосберг? — сказав я по-німецькому.

Мама піднялася і сіла на ліжку, дочки відрухово стрепенулися, неначе хотіли бігти до мене. Настала мовчанка, яку я перервав:

— Чому ви вже в 1936 році покинули Відень і поїхали в Донбас?

— Мій чоловік був безробітний, нав'язав листування з робітником у Донбасі, який хвалився, що живе дуже добре, що всі працездатні в його сім'ї працюють. Він запрошував нас приїхати. Ми повірили та й приїхали. Решту ви вже знаєте і бачите, — сказала і з виразом відчаю впала на подушку.

— Яким способом ви нав'язали листування? Де ви взяли адресу?

Хвора полежала кілька хвилин мовчки, потім відповіла:

— Комуністи у Відні роздавали советські газети. У тих газетах було написано, що робітники Донбасу бажають кореспондувати з робітниками Австрії. Були подані адреси. Мій чоловік вибрав одну...

Це було у Відні. Таке було і в Грацу! Я пригадую собі: такі листи з „Донбасу” приходили і до Грацу. Безробітні в Грацу нав'язували кореспонденцію з „робітниками” в Сов. Союзі, не могли читати по-російському, тому ходили з тими листами до університетських урядовців, а ті слали їх до сту-

дентів, які — на їх думку — могли розуміти російську мову. Секретар Медичного деканату Юг прислав був і до мене з таким листом. Я не багато розумів по-російському, але пригадую собі, що було написано: „ми живемо на сто”. Я пояснив був зміст листа: „робітник” пише, що живе дуже добре. Мені й не приходило на думку тоді не вірити в правдивість того листа: ані в його зміст, ані в його автора. А воно ось що! Як пояснити таку поведінку? Пощо людей, не ворогів своїх, приманювати до себе і засилати до таборів? Невже ж це лови на невільників до праці на „соціалістичне строїтельство”? Як би там не було — це сатанізм! Такі думки не покидали мене довго й довго після тієї візити.

Пригадався мені Антін Костецький, родом з Теробовельщини — студював у Граці медицину. Він попав в невід іншим способом: був організатором, здається, що й головою „Товариства приятелів Сов. Союзу”, ширих більшовицьку пропаганду. Австрійський уряд викинув його з території своєї держави. Він, активний, заслужений комуніст, поїхав у Сов. Союз. Від часу виїзду не було про нього жодної відомости. Щойно в 1958 році репатріанти з Теробовлі оповіли епілог історії його життя. Після закінчення Другої світової війни він був лікарем у Теробовлі і сам розповідав про свою „політичну кар’єру” активного комуніста, яка завела його аж на Соловки, де він захворів на туберкульозу легенів. З тієї причини його звільнено і дозволено їхати до Теробовлі. Стан здоров’я погіршився, і він помер в санаторії для хворих на туберкульозу в Сущині. Він оповідав, що на Соловках зустрінувся зі своїм товаришем однодумцем, комуністом Павлом Корінківським, який також студював у Граці медицину, приїхав був на вакації до своїх батьків, до родинного села Сороцька. Польська поліція прийшла його арештувати, він утік за Збруч. „Дурні ми були з Павлом”, — сказав Костецький до сестри Корінківського.

**

В одному аулі* трапилось убивство, треба було їхати зі слідчим.

Під хатою лежав труп чоловічої статі, років коло п’ятдесять, кременної будови. На ший странгуляційна борозна — безсумнівний знак повішення.

*) киргизьке село.

Згідно зі зізнанням родини і сусідів випадок був такий: вночі два незнані осібники забрали з подвір'я корову. Господар сам, не кличучи помочі, сів на коня і пустився доганяти їх. Вранці вернулася корова, а пізніше кінь; господаря не було. Сусіди посідали на коней і поїхали у степ шукати його. Знайшли мертвого, без чобіт, зі шнурком на шії.

У часі нашої присутності і оглядин трупа неслися зі степу високі жалобні тони пісень. Співали вершники, які під'їздили до дому покійника. Я спитав одного сусіда, що вони співають?

— Про життя покійного, про його чесноти, про доброго і вірного приятеля; співають про свій біль і жаль з приводу його смерті.

Минуло кілька днів. До мене прийшов міліціант і сказав, щоб піти до міліції, що зловили бандитів, які замордували того колгоспника. Дорога була не далека, тільки через вулицю, напроти амбулаторії. Там застав я прокурора Резнікова, начальника НКВД Копито, слідчого (імени не пригадую).

— Бандити, які замордували того киргиза, арештовані. То знані злодії, не раз уже сиділи. Заки його замордували, він сидів на коні і боровся з ними. В часі боротьби подряпав їх. Обслідуйте і напишіть, — сказав слідчий.

Привели одного, опісля другого. Я обслідував їх і кажу, що подряпання є і я можу це письмово ствердити.

— Так, напишіть і додайте, що то подряпав замордований в часі боротьби з ними, — домагався слідчий.

— Я не можу так написати, бо не знаю, хто їх подряпав. Коли я мав би відповісти на питання, чи це подряпання міг спричинити той, хто з ними боровся на життя і смерть — я відповім, що ні.

— Чому ні? Не видно подряпання?

— Подряпання є, але не можна доказати, хто подряпав. На підставі вигляду і льокалізації можна бути майже певним, що подряпання не сталося у жодній боротьбі, тимбільше не могло статися в умовах, у яких знайдено того вбитого. Злочинці не були нагі, були одіті: найсильнішими руками, найтвердшими і найгострішими нігтями неможливо через одягу подряпати. Злочинців було двох — це правда; так свідчили сусіди, так свідчила родина. Вони стягли його з коня, заклали на шию шнурок і правдоподібно волікли: чи тягнули самі, чи прив'язали до коня — трудно сказати. Арештовані, яких я оглянув, мають подряпання на долішній і середній частині

грудної клітки. І в одного і в другого ті подряпання мають дуже характеристичний напрям: зліва знизу направо вгору. Трудно прийняти, що вони по черзі підходили до противника, ставали в тій самій позиції, наставляли ту саму частину свого тіла, а він тим самим способом дряпав одного і другого.

— Ви самі кажете, що подряпання виглядом і положенням ідентичні. Чи це не промовляє за тим, що вони постали в той самий спосіб, що одного і другого подряпав, скажім, хтось той самий?

— Вони постали в ідентичний спосіб, але дряпав одного хто інший, а другого хто інший. Кожний з них дряпав сам себе: це не вислід чи сліди запеклої боротьби, яка мусіла б бути між ними і вбитим. Відкушений ніс, відкушене вухо, рани на голові могли б бути підставою підозрівати, що це ті злочинці; але це не доказувало б, що це вони зробили.

— Чому вони мали б дряпати себе?

— Мабуть, свербіло. Можливо, що мають воші.

Слідчому не дуже подобалася моя відповідь. По короткій надумі він сказав:

— Ви скриваєте бандитів!

— Поки я не підписав того, що ви хотіли б, я бандитів не скриваю. Ви намагаєтеся їх скрити. Якби я підписав те, що ви хочете, тоді я поміг би вам скривати бандитів. Невинні люди могли б бути засуджені, а бандити безкарно гуляли б і сміялися з вас і з мене.

Після такого вияснення не жадали від мене жодного письмового рапорту.

За нецілих два тижні арештовано вбивників того колгоспника.

В місті Карабалти був стаціонований трудовий батальйон. Двоє з того батальйону верталися з відпустки з далекого аулу. По дорозі вкрали корову, потім убили господаря, здерли з нього чоботи, але корову і коня зі страху пустили. Ідучи далі, заночували в іншому аулі. Перед сном переповідали собі перебіг цілої трагедії. Господиня, в якої вони ночували, чула уривки їх розмови, але не могла зрозуміти, в чому справа — вони говорили секретно. Щойно коли до неї дійшла чутка про той злочин — про вбитого колгоспника, про корову, коня, чоботи, вона зрозуміла частинно підслухану розмову. Господиня знала, що подорожні були з трудбатальйонів, зголосила на мілі-

цію, пізнала їх при конфронтації, вони призналися. (Киргизи дуже солідарні; киргиз на киргиза доносити не буде, але вони мають почуття законности, почуття права, злочинів не затаюють.)

Іншим разом треба було їхати оглянути експованого: арештовано киргиза, який перед роком убив свого сусіда і закопав у степу. Про причину убивства я не знав нічого.

Дороги було понад сорок кілометрів. Тим разом я їхав вантажним автом. Арештований не був закутий, сидів у заднім углі вантажника, під охороною міліціонера Гусева. Я сидів напроти них при кабіні і мав можливість обсервувати.

Гусев: вік коло сорок років, високий, русавий, обличчя мов маска; байдужий, не зраджував жодного знаку будь-якого заінтересування — ні тим, що на вантажнику, ні тим, що зустрічалося по дорозі; автомат, готовий виконати все, що йому скажуть.

Арештований: менше ніж середнього росту, чорний заріст покривав ціле обличчя, вузенька смуга чола між чорною шапкою і чорними бровами освітлювала білим кольором чорні очі і зміцнювала в них проблиск світла.

В однім аулі вантажник зупинився перед крамницею, шофер щось купував. Якась жінка-киргизка підійшла до арештованого і подала йому посуд, з якого він почав їсти. Гусев сидів мовчки, глянув на жінку, але не говорив нічого.

Далеко від осель, у степу, коло кущів, автомашини зупинилася. З кабіни вийшов слідчий і писар, Гусев зіскочив з вантажника, арештований за ним. Гусев подав йому лопату, і він почав копати. Земля була мокра, тіло розкладене, кості і рештки одержі витягав на поверхню арештований.

Пригадалася сцена з трагедії Шекспіра.

Тепер я мав можливість приглянутися слідчому на ім'я Карабаев: вродливий киргиз чи казах, років менше тридцять, задоволений, веселий. Видно, що викриття проступника було його ділом. Він стояв і повний сатисфакції приглядався роботі арештованого.

Назад я їхав у кабіні з шофером і слідчим. Зближався вечір, машина зупинилася в однім МТС (машино-тракторна станція). Там була приготовлена для нас вечеря: баранина з макаронами. Арештованому також подали їсти. У часі вечері кажу до Карабаева:

— Цікаво, яке почуття мав арештований тоді, як убивав, і яке тепер, коли викопував розкладене тіло?

Карабаєв відповів без надуми:

— Вбивати — тільки перший раз трохи неприємно, але нам дають водку.

**

Зібрання Професійної спілки ще не почалося, бо не всі зійшлися. Самсонов говорив про те, який великий Советський Союз. Для більш яскравого змалювання тієї величі оповідав:

— Є держава менші від нашого панфілівського району. В одному такому „государстві” трапився злочин. Не пригадую собі, який то був злочин; але це байдуже. Справа в тому, що проступника засудили на смертну кару, але не було кому виконати вирок. Хотіли спровадити гільотину з Франції — французи вимагали багато грошей. Кат з Німеччини вимагав високої заплати. Держава маленька, грошей не було ні на одне, ні на друге. Суд змінив смертний присуд на досмертну тюрму. Тюрма була, але ніхто ніколи в ній не сидів, не було фондів на прохарчування в'язня. Постановили, що будуть приносити їжу для в'язня по черзі — кожного дня інший дім. Сталося, що одного дня ніхто не приніс в'язневі їсти. Вартового не було, двері до тюрми не мали замку. В'язень знав, хто припадав на чергу того дня, тому сам пішов домагатися харчів. Від того дня він сам ходив їсти до того дому, який був на черзі. Надокучило воно всім жителям. Зібрався суд, змінили вирок — присудили на вигнання з держави. Такі є „государства” на світі! — сказав Самсонов, іронічно всміхаючись.

— Дивно, навіть на стільки жителів, як у нашій районі, не було нікого, хто вмів би стріляти? — спитала зі щирим здивуванням одна медсестра.

На зібранні обговорювано дві справи: придбання опалу для працівників і профілактику інфекційних хворіб.

Щодо першої справи постановлено: всі працівники зберуться в найближчу неділю, в вільний від роботи день, підуть у степ, назбирають кураю і принесуть на плечах до своїх домів — розв'язка соціалістично-колективна!

У справі профілактики інфекційних хворіб не було нічого до вирішування, тільки до виконання: провести дезинсекцію

всіх аулів, продовжати систематичний контроль температури всіх жителів. Фельдшер, який провадив медичний пункт в одному аулі, здавав звіт зі своєї праці, сказав, що він робить тюрмометрірування згідно з розпорядком. Бідолаха поплутав: мав сказати термометрірування, але він сам був тюрмометриваний протягом довгих років — не дивниця, що в нього була вироблена надвразливість до певних термінів.

Треба признати, що дезинсекція переводилася дуже докладно: вся одежа переходила через дезинсекційну камеру, а жителі через „баню”. Санітарний виряд: дезинсекційну камеру і баню возили на автомашинах до всіх аулів. Процедура відбувалася під контролем медичного персоналу.

Один мужчина стояв на боці, не роздягався, не входив до парні так, як робили інші.

— Чому ви не роздягаєтеся і не купаєтеся? — спитав я його.

— Тепер купається мій старший брат. Не можу бути нагий в присутності мого старшого брата, який є також там нагий, — відповів він.

У киргизів, подібно й у казахів, міцне почуття родинної єдності, з великою шаную старших, типу патріархальної ерарії — я знав про це, не раз я бачив їх відношення до старших. Все таки та його відповідь зробила на мене враження офіційної заяви на публічному форумі. Постало в мене питання: скільки часу треба буде, щоб цивілізація і „прогрес” підняли їх на „вищий культурний рівень” — на рівень безсоромности і ... нахабности?

**

Савелівна прийшла знова з благальним виразом обличчя.

— Володимире Івановичу, я маю до вас прохання!

— Що можу зробити для вас, Савелівно?

— Прийміть одного пацієнта поза чергою.

— Я не тримаю і не назначаю черги. Люди самі тримають порядок. Для мене немає різниці, котрий пацієнт прийде перший, котрий другий. Моя влада починається від дверей, від порога. Поріг то кордон; що перед порогом, до того я не вмішуюся, то закордоння, — сказав я жартом.

— Люди пропустять, не будуть протестувати, — обстоювала вона.

— Не будуть протестувати — все в порядку. Мені цікаво: хто це такий?

— Священик. Не годиться, щоб священик стояв у черзі, — сказала Савелівна і опустила очі, немов засоромилася.

Ввійшов священик у священичому одягу, років понад п'ятдесят, інтелігентне обличчя, вдумливі очі. Я вже знав про нього: він приїхав перед кількома тижнями, правдоподібно звільнений з табору, відправляв в одній хаті. Церква була знищена. В неділю не тільки хата, але й подвір'я і частина вулиці були заповнені людьми. Кожна інституція району збирала пожертви „для фронту”: одіж, обуву, білизну. Найбільше зібрав о. Николаєнко в церкві. Навіть старі колишні воюючі безбожники горнулися до церкви. Отець Николаєнко втішався шаную у всіх. Оповідали люди, що у Фрунзе, столиці Киргизії, на Йордан зібралось було стільки людей при водосвятті, що міліції було тяжко втримати порядок на вулицях. „Люди горнутья до релігії, люди хочуть Бога”, — говорив не один. „Казав Ленін, що релігія — то опій для народу. Це правда, немає сильнішого ліку на біль, як опій”, — сказав, похитуючи головою, Самсонов.

Отець Николаєнко не вирікся сану, залишився вірним своїм переконанням — його обличчя сяло шляхетністю. Всі, навіть офіційні безбожники, шанували його. Він пригадав мені двох священиків, які були заломилися під терором НКВД і публічно виреклися свого звання і релігії. Я бачив кожного з них в іншому місті, в різні часі. Вже минуло більше двох років, як я зустрів їх: вони були одіті не в священичий одяг, працювали на світській роботі. Дві різні людські істоти, жили сотні кілометрів віддалені один від одного, а мали щось спільне на своїх обличчях і виражене так міцно, що звернуло мою увагу — маска скам'янілого пригноблення. Вони не викликали ні співчуття, ні шани для себе.

**
*

Гарячий соняшний день — це правило у Киргизії. У моїх господарів Полусняків був невеличкий садок, кілька овочевих дерев. Під тими деревами, у їх тіні, я часто після праці відпочивав.

Раз у часі такого благодійного безділля прийшла моя господиня, стала біля мене мовчки, з виразом страху на обличчі і в очах. Я стрепенувся і питаю:

— Що таке, Маріє Іванівно?

— Сама не знаю, як вам сказати. Приїхав енкаведист, привів коня для вас і оповідає таке...

— Що таке?

— Про Єфименка... що він був бандит, злодій, зв'язаний з бандою, яка крала корови, переховував дезертирів. Оповідає, що НКВД оточило його дім, арештувало бандитів і дезертирів... що Єфименко перерізав собі горло. Тому вам треба зараз їхати.

Я став швидко на ноги, глянув на неї: вона стояла пригноблена, перелякана, повна співчуття. Подивилася на мене і каже:

— Єфименко був порядна людина, на нього ніхто не скаже нічого злого. Він виправляв шкіри, люди приносили, ми самі давали, але то не злочинство ні бандитство. Його всі шанували, він був чесний і справедливий, — докінчила своє оповідання вже на порозі хати.

— Мене прислав прокурор, я привів коня, вам треба їхати в гори: там арештовано бандитів і дезертирів, один з них перерізав собі горло, — сказав енкаведист.

Я швидким кроком вийшов з хати. При воротах стояли прив'язані два коні. Енкаведист сів на одного, я на другого. Перед прокуратурою ждали на конях: заступник прокурора, слідчий, двох енкаведистів.

— Докторе, вам треба швидко їхати, випадок дуже тяжкий, післанець замучив добре коня, так гнав, — сказав заступник прокурора і пустився з місця скоком. Він був киргиз — вроджений вершник, але я мав доброго молодого коня, який, як виявилось, не любив бути заднім.

У степу, під горами щось замаячило: отара, група людей — тяжко було сказати, обрії були прислонені синяво-срібленим серпанком. З часом, пропорціонально до швидкості нашої їзди, серпанок стався рідшим, на екрані Тянь-Шаню виринули вершники, коні запряжені до воза, за возом кількоро людей.

Валка зближалася до нас, ми швидко до неї. Віддаль зменшувалася, вкінці зникла. Ми стали віч-на-віч. Я пізнав всіх: на конях начальник НКВД Копито і двох енкаведистів, а пішком за возом — зять Єфименка, ляйтенант, інвалід, здемобілізований після лікування ран, які одержав на фронті. Другий піхотинець — старий дід, який помагав Єфименкові в праці. Я зустрічав його завжди в часі відвідин хворого. Дочка Єфименка, жінка ляйтенанта, йшла заплакана. На возі лежала

людина з перерізаною гортанкою аж до хребетного стовпа. Я не пізнав його, але знав, хто то був... Всі мої знайомі, всі мої пацієнти. Я не раз боровся за їх здоров'я, за їх життя — блиснула думка в моїй голові. Я глянув на Копита з неприхованим докором. Він, правдоподібно, зрозумів, почав говорити:

— Наші люди донесли нам, що Єфименко держить зі злодіями, які крадуть у колгоспах і в колгоспників корови, переховує дезертирів. Ми вибралися раненько, підїхали під гору, залишили коней, підійшли тихенько, оточили хату з чотирьох сторін і ждемо, поки повстають, а може й прийдуть ще інші співники — думалося мені. Новий ніхто не прийшов, з хати вийшло двох, почали вештатися по подвір'ю: один приготував дрова, другий виніс шкіри, кинув на купу. Бачу шкіри, виходить — правда. Звідки взялися шкіри? На деревах не ростуть! Своїх стільки не може мати. Даю команду домовленим знаком: стріляти в повітря, на страх. Всі вистрілили, а я кричу: руки вгору! Вони підняли руки. Ми прискочили до них, обшукали, не мали нічого.

З хати виходить Єфименко: волосся скудовчене, дивиться на нас злими очима і питає грімким голосом:

— Хто тут стріляє? Чого вам треба?

— Руки догори! — кричу, а він:

— Прийди сюди і піднеси!

— Батько інвалід, ранений у руку, правою рукою не володіє, — сказав його зять.

— Заходь у хату, — кажу.

Він пішов до хати, а я з двома своїми людьми за ним. Він сидів на стільці, а ми обшукували хату. Ввійшов старшина, який робив обшук на подвір'ю, і сказав, що знайшли шкіри, окрім тих, які я вже бачив.

— Виходить, що то правда! Багато крадених шкір. Немає сумніву, що це злодій і бандит!

Я тільки вимовив це, а він вхопив закривлений ніж, який лежав недалеко на лаві, і одним рухом перерізав собі горло. Я зробив зле: треба було закласти кандали на ту ліву руку. На перший погляд видно було, що то небезпечна птиця, — сказав Копито.

— Не думаю, що ви могли б були закласти кандали навіть на одну руку Єфименка, — сказав я йому на це.

— Нас було чотирьох. Їх було трьох. Не думаю, що кот-

рийсь з тих двох був би ставив опір. Зрештою, ми всі чотири здорові і озброєні, а вони всі три інваліди, без зброї.

— Немає значення, скільки вас було. Немає значення й те, що ви були озброєні. На Єфименків кандалів ніхто жодною силою не закладе. Чи те, що він зробив, не перекочує вас? Перед вступленням в органи НКВД ви були землеміром. Ви самі згадували мені про це. Навіть без того ви настільки знайомі з лісами, що можете відрізнити роди дерев: верба, ліщина, береза, дуб, лозина. Думаю, що ви бачили ліс після бурі. Бачили ви коли позгинані дуби? Ні! Ніхто такого не бачив. Дуби не гнуться. Буря може дуба зломити, вирвати з корінням, але ніколи не зігне. Про це знають мешканці лісистих теренів, лісники, пишуть про це письменники, співають поети. Єфименків можна легко обманути — вони чесні, вірять у правду, думають, що всі правдою живуть.

Не валка, а похоронний похід ішов з Тянь-Шаню киргизькими степами: напереді не їхав уже Копито, — коні тягнули віз, на якому була не домовина, не труна, а людина з величезною відкритою ранюю, з якої текла кров. На відкриту рану дивився піднебесний сніговерхий Тянь-Шань, дивилися арики, дивилися, кружляючи в повітрі, птахи — дивився Бог. Безкрай степ — вітвар Безмежного Творця приймав жертву крові чесної людини.

**

Джан-Ша — це було ім'я киргиза, який нині проводив мене зі свого аулу і мав забрати назад коня, на якому я їхав. Ми були собі близькими, ми мали те саме ім'я. Він пояснив мені, що Джан-Ша по-киргизькому те саме, що Володимир по-українському.

Він їхав за мною на віддалі яких тридцять метрів. Коні йшли рівним, не спішним кроком понад самим берегом арика. Ми мовчали, але думали, здається, про те саме. Я позирав на воду в арику, яка, мов озлоблена на спеку, сичала і пінилася, нервово кидаючи собою по білих камінцях у річці, сипала дрібні, рясні, холодні краплі в очі спеці: боронила існування арика перед загрозою посухи. Я позирав і на верхи гір у білих соболевих шапках снігу, на яких кристалі льоду в промінні сонця мерехтіли жемчугами. Я споглядав і на свого товарища. Він, киргиз, не раз їздив понад цим ариком, але також не був байдужим до цього щоденного свого довкілля; він водив зором від води в арику до верхів гір.

І коні не були байдужі. Вони жадібно ніздрями вдихали в себе холодну вологу, якою дарив їх арик, головами, випрямленими вниз, виявляли бажання знайти брід-доступ до води.

Ви може думаєте, що арик — це ім'я власне, як Данило, Юрко, Роман, і повинно писатися з великої букви? Зовсім ні! Пишеться з малої букви. Арик по-українському значить — потік, ручай, але не рів. Рів — це штучність. Рів викопаний людськими руками, наповнений водою, вода стояча, звичайно смердить. Арики, ручаї, потоки — це витвори природи. У них пливе чиста джерельна вода, яка пробиває собі дорогу і пливе згідно зі своїм намаганням з'єднатися з морем...

Між ариками і потоками та ручаями є певна різниця. Ручаї і потоки беруть свій початок із джерел, які пробиваються з глибини землі. Початок ариків на верхах гір, покритих льодом і снігом. Потоки, ручаї плывуть з глибин, а арики — з височин...

Ми їхали спокійно. Не було чого спішитися. Пора була гаряча, вітрець навівав вологістю з арика на коней і на нас.

Ми зближались до сусіднього аулу. Арик поділився на дві частини. Одна віднога провадила до аулу, а друга несла свою воду в тому самому напрямі. Спішили до моря.

Після того, як арик поділився на дві частини, береги стали зовсім низькі, річище розширилося, вода розстелилася по широкому килимі дна річища, інкрустованого камінцями різних кольорів: білими, жовтавими, темнобронзовими, які мерехтіли в ясних променях сонця.

Ми прибули до широкого броду, який простягався через обидві відноги арика, тільки посередині плаский, невисокий насип камінців і піску творив межу власности між двома ариками. Коні з похиленими головами, приспіненим кроком увійшли у воду і почали пити. Коні стояли в воді один біля одного. Ми, вершники, знайшлися побіч себе, дотикаючи стременами один одного.

— Жадібно п'ють, — сказав Джан-Ша.

— Мають спрагу, — додав я.

— Гаряч, — докинув Джан-Ша.

З боку недалекого аулу доносився галас, регіт, крики дітей.

Я почав прислухуватися.

— Діти купаються і співають, — сказав Джан-Ша.

— Де купаються?

— В арику.

Прислухуючися далі, я почув російські слова.

— Вони співають по-російському?

— По-російському також, — сказав на це Джан-Ша.

— Вони розуміють по-російському?

— Слухайте добре, почуєте і переконаєтеся, що вони все добре розуміють.

При тому Джан-Ша подивився на мене, загадково усміхаючися.

Я почав прислухатися: чую виразно російські слова. Повторюю півголосом за співаючими: „Пий вода, еж вода”...? — наступне слово було таке, що я не міг його повторити. Я замовк.

Джан-Ша поглянув на мене з виразом глуму й іронії на обличчі.

— Чого замовчали? Ви не чуєте? Вони співають зовсім виразно, голосно. Ви повторили тільки половину пісні. Треба повторити другу половину також! Тоді переконаєтеся, що вони, наші діти, розуміють все. Повторяймо за ними слова пісні.

Ми почали повторяти:

„Еж вода... пій вода...

с . . . ть не будеш нікогда”.

Разом з Джан-Ша я повторив слово за словом, все докладно і виразно. Моя стриманість зникла. Слово, яке перед тим видавалося мені „нецензурним”, тепер видавалося мені найважливішим. Джан-Ша і я виголосили це слово зі спеціальним заакцентуванням. Джан-Ша, дивлячись на мене, почав сміятися і сказав:

— Бачите! Тепер ви переконалися, що цю пісню російською мовою діти розуміють, я розумію; бачу, що й ви розумієте!

— Розумію... — сказав я і задумався над цим співом киргизьких дітей... і емоцією старого киргиза, з якою він повторяв ці слова за дітьми, і його задоволення з того, що я... також повторюю те саме.

— Чому ви задумалися, ви ніколи не чули цієї пісні? Українські діти не співають так?

— Ні, цієї пісні я не чув. Українські діти співають інші пісні.

— Які пісні співають українські діти?

Я швидко пригадав собі одну з пісень українських дітей і кажу:

„Сталін, Сталін!
Дай нам мила, —
наші воші мають крила!”

У Джан-Ша засвітилися очі.

— Це ж той самий репертуар! — крикнув він на радощах.

— Той самий! — потвердив я з усміхом задоволення.

— Від України по Киргизію лунають ті самі пісні. Бач, як широко розрослося „щасливе життя” і поширюється „культура” „великого руссакого народу” — рабовласника стільки народів.

— Джан-Ша, ви ж партійний. Ви — комуніст! Я вас не розумію!

— Що ж тут розуміти? Комуніст — не значить раб москалів. Москалі хочуть, щоб так було, але це не значить, що так мусить бути. Я — комуніст, тому я проти московської тиранії, проти кожного шовінізму, проти кожного фашизму. У першій мірі я людина, потім — киргиз, а щойно пізніше йде проблема суспільного устрою. Я за такий суспільний лад, який дав би моему народові найліпші умови для його розвитку — економічного і духового. Я думав, що такі умови дасть комунізм, тому я вступив до комуністичної партії. Я побачив, що те, що діється на теренах Советського Союзу, не приносить моему народові свободи, а рабство. Можливо, що комунізм дав би моему народові належні йому права, але це не комунізм. Це московський фашизм-расизм, який під покришкою комунізму намагається осягнути свої агресивно-імперіялістичні пляни, старається підкорити під дике російське панування цілий світ... Ми вже майже в аулі, вступимо, і ви побачите тих співаків, що співають пісні такого великого змісту.

Ми повернули коней трохи в бік. Минули першу хату і юрту. Перед нами відкрився вид на невеличку площу, яка дуже нагадувала наш вигін. Серединою цього вигону плив арик. Над ариком забавлялася громадка дітей. Вони бігали по обох берегах арика, скакали в воду, реготалися. Одні наперед других співали. Ми під'їхали ближче до них і побачили, що в тому

місці, де були зібрані діти, вода в арику була загачена камінням, землею і травою. Це була свого роду гребля, яка тамувала воду. Через це вода піднеслася і вивпнила арик по береги. Діти купалися в цьому збірнику. Ми приглядалися забаві дітей, прислухувалися їх галасові та співам. Вода в арику збиралась щораз більше, почала пробивати щілини крізь загату, а врешті з шумом цю загату розвалила і понесла бистрою струєю.

Джан-Ша глянув на мене поважно і сказав:

— Слабка гребля!

— Слабка! — я погодився.

— І найміцніша нічого не зробила б. Простояла б довше, поки не зібралось б більше води. Жодна гребля не може позбавити води її вродженого динамізму, її намагання плисти згідно з законом природи. — Джан-Ша промовив ці слова врочисто, поглянув на сонце, на гори, на арик і на дітей.

**
*

Господиня, в якої я мешкав, повідомила мене, що був післанець від голови райвиконкому: його жінка захворіла. Я пішов туди.

Робочий день вже скінчився, голови ще не було вдома. За ділами забарився. Хворою опікувалася дочка. Вона помагала мені при обслідуванні хворої. Я обслідив хвору і сів при столі, щоб приписати лікарство.

Кімната, в якій я сидів, була від подвір'я, не від вулиці. На подвір'ї появилвся голова, він був дуже задоволений: з промінним обличчям, з радісними очима, виглядав немов трікомфатор. Прямував до господарського будинку; можливо, це був хлів для корови або кози.

Я глянув в напрямі, куди поспішав голова, і побачив біля стайні хлопця літ коло 15-ти. Це був його син. Він неначе вийшов назустріч батькові і з зацікавленням очікував його. Батько підійшов до сина і з виразом щастя витягнув із-за пазухи спиритно заховані новенькі, зеленкавого кольору штани. Син із захопленням взяв ці штани, з вдячністю глянув на батька. Батько і син були дуже щасливі — штанами.

**
*

Думка про киргизьких дітей, про греблю, голову райви-

конкoму і його сина, не покидала мене. До кабінету ввійшла жінка.

— Докторе, дайте „направленіє” до Філатова.

— Чoму ви хочете до Філатова? Чи вам болять очі?

— Не бачу.

— Якто — не бачите?

— Не бачу сорочок на моїх дітях.

„Пацієнтка” подивилася на мене своїм благальним зором.

Я написав „направленіє”. На підставі його вона одержала в НКВД „справку”, на основі якої купила на станції квиток і поїхала до... Філатова, який жив тоді в Ташкенті, де можна було купити полотно на сорочку. До Ташкенту треба було їхати сотні кілометрів, витратити близько тиждень часу, але трудно — там було полотно.

Цікаво, чи проф. Філатов довідався коли, що славу його великому імені голосили не тільки ті, яким він привертав зір, але й ті, яким його ім'я допомагало купити полотна на сорочку.

ЕШЕЛОН ПРИЙШОВ

Лук горизонту на півночі — безмежжя киргизького степу. На півдні тятава лука — Тянь-Шань. Купками грибів маячать аули, порозкидані по безмежжі. Стада овець, чабан на коні доповняють вид і враження.

Пронизливий свист льокомотива несе тривогу і розлад у відвічний правопорядок буття. Степові птахи, у переполосі, знялися на крилах, полетіли в Тянь-Шань. Вівці у страху остовпіли, з головами при траві. Кінь стрепенувся, нащурив вуха. Чабан повернув голову і широко відкритими очима поглядав, звідкіля лящав свист... Тарахкотів, дзвенів металь...

Вітер отяжів, навантажений смердючим димом, волікся понад степом у Тянь-Шань. Вонючий продукт цивілізації, принесений вітром, викликав паніку серед жителів тір і лісу. Переляканий ведмідь, кашляючи, вийшов зі своєї гаври. Його очі пекли, рясними краплями спадали сльози. Він став на задні лапи, тривожно розглядався: куди йому втекти?

Дарма! Смердючий дим заліг весь ліс, усі гори. Заець, по-

рушуючи ніздрями, випрямив, насторожив вуха, широковідкритими очима розглядався: куди йому втекти? Дарма! Зі всіх боків ліс смердів.

Стрункі, круторогі архари глянули на верхів'я гір, на яких у промінні сонця сріблився сніг. До снігу! До сонця! Стрибнули туди. Дарма! Далеко, як око сягало, понад лісами, понад горами котилися тяжкі навали смердючого диму. Ліс смердів, гори смерділи. Смердів весь світ.

Час глитав літа, глитав десятиліття. Ішли ешелони, везли: зі Сходу — кореанців, зі Заходу — українців, литовців, естонців, лотишів, поляків, — відвозили киргизів.

Залізнична станція. Кілька пар рейок блистіли металічними дзеркалами в соняшному промінні. Дві групи людей: менша — перед входом до станційного будинку, добре одітих, добре відживлених, ожирілих. Друга група, багато більша: знедолені, обдерті, худі. Більшість із них держить у руках або на плечах брудні торби або лахміття. На обличчях першої, меншої групи: зарозумілість, гордість, самозадоволення. Повні легковаження і погорди до другої групи. Люди другої групи в гніві й ненависті кидають крадькома очима на меншу групу, причому їхні уста нервово ворущаються — вони проклинають...

Здалека пролунав свист льокомотива, розплився по степу, відгомном відбився від гранітних скель Тянь-Шаню. Заворухилися всі — і худі, обдерті, і пишно одіті товстяки. — Ешелон іде! Ешелон іде! — заговорили одні і другі.

На овиді появилися хмари темного, брудного диму, виринули контури темної потвори, що задихана, зі сичанням зближалася до станції. Ритмічний стукіт рейок відмарковував час.

Ешелон затримався на бічних рейках — у тупику. Привезли карачаївців.

Першими повискакували з вагонів енкаведисти. За ними вийшли три особи в цивільній одежі. Вони виходили з вагона помалу, неначе з тягарем на плечах. Їх обличчя змучені, масково холодні. Вони повільною ходою віддалилися від вагона і в віддалі від усіх затрималися, глянули на громаду нуждарів, опустили очі і неначе зі співчуттям, мовчки, хотіли сказати:— Це не ми, ми не винуваті. Нам сором, що в нашій країні таке діється.

Енкаведисти кинулися бігом до вагонів. Брязкіт заліза, з гуркотом відчинялися двері.

— Вихаді! Вихаді с вещами! Вихаді! — кричали енкаведисти при кожному вагоні.

У відчинених дверях вагонів стовпилися люди, в поспіху виходили, викидали „вещі”: в мішках, в пачках, одержу, пов'язану шнурками, колиску... маленьку дитину подавала молода жінка старенькій бабуні, що вийшла вже була з вагона і в простерті, дрижачі руки брала дитину, яка заходилася з плачу.

— Врача! Врача! — хтось кричав розпучливо.

Трьох цивільних, які стояли у віддалі, поспішно пішли в напрямі крику. У вагоні лежала жінка в породових болях.

Виходили останні: старики, яких підтримували їхні діти, внуки, кривні, сусіди. У дверях одного вагона появився старший мужчина, сивий. Двох молодих помагали йому зійти. Він станув ногами на землю, випрямив свою високу, струнку по-стать, глянув по всіх своїх людях, гіркий усміх появився на його устах, в очах заблїстїли сльози. Він вірив колись у соціалїзм, у братерство народів.

Поїзд відтягнули з цього тупика назад. Відкрився широкий вид на високий Тянь-Шань. Глибоке зідхання-ридання вирвалося з грудей кавказців, упали на колїна. Глибока тиша... Мовчазно, гаряче молилися кавказці у підніжжі Тянь-Шаню... молитву слали в свій рідний Кавказ.

Давніше привезені, — а були між ними українці, жида, поляки, литовці і інші, приглядалися зі співчуттям до новопривезених карачаївців, бачачи їх моління — зняли шапки, дехто став навколїшки.

Здригнувся Тянь-Шань — тятива лука киргизького безмежжя напружилася, наряджена стрїлами гнїву і прокляття, спрямованими на північний захід — на Кремль.

„Прилічно” одїті, а були це представники влади: комітету партїї, прокурор, начальник НКВД, начальник поліції, „предсїдатель” виконкому та інші, були свїдками цієї молитви. Вони мовчки відїшли з почуттям злоби і безсилля.

— Садовись на подводи! — закричали знову енкаведисти. Карачаївці поскладали „вещі” і відїхали.

Раніше привезені постояли кілька хвилин і почали розходитися. Один з них подумав хвилину і сказав:

„— За горами гори хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея там москаль карає!”

— — —

Андрій Михайлович був змучений — не так фізично, як морально. Скільки він передумав під час тієї дороги з Кавказу до Киргизії! Шкода говорити! Це всі знають і всі мовчать. А цей порід — не часто таке трапляється: близнята і еклямсія: судороги за судорогами, у таких умовах, — у темному вагоні, ні світла, ні води. Мати померла, а діти...

„Шірока страна мая радная!
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дохнет человек!”

Андрій Михайлович заснув, спав неспокійно. Пробудився з болем голови.

Чи це був кошмарний сон, чи дійсність? Глянув по кімнаті, побачив фельдшерів, які спали недалеко від нього.

Дійсність! Наша советська дійсність, буденщина — наш советський соціалістичний реалізм.

Поїзд відходить завтра ввечері, — думав він. При тому глянув у вікно: у віддалі кількох кілометрів виднів великий будинок.

Тюрма, — була перша думка в Андрія Михайловича, „советського громадянина”. — Ні, не тюрма, немає вежок для вартових, — зробив він висновок.

Андрій Михайлович вийшов на вулицю. Люди спішили до роботи.

— Скажіть, будьте добрі: що це за будівля, видна ось там? — спитав він прохожого, показуючи рукою.

— Це „Царський дворець”, — сказав прохожий, зміривши Михайловича від ніг до голови. По хвилині, напів з усміхом, напів тривожно додав: — Це тільки така назва, там міститься шпиталь для психічно хворих.

„Царський дворець” — лікарня для психічно хворих? Що воно таке? Варто побачити. І так немає що робити, поїзд відходить після полудня, — думав Андрій Михайлович.

ПСИХІАТРИЧНА ЛІКАРНЯ

Заскреготів замок, відчинилися двері. Перед Андрієм Михайловичем стояв чоловік: понад 50 років, одітий у фуфайку темносірого кольору і бруднозелені, полатані штани — типічна уніформа „совєтського громадянина”.

— Чого вам треба? — спитав він виразно непривітним голосом, зміривши Михайловича від ніг до голови.

— Я хотів би говорити з лікарем. Я сам — лікар.

— Увійдіть, — сказав чоловік у фуфайці, вже лагіднішим голосом. — Почекайте у цій кімнаті, а я піду, скажу про вас лікарєві.

Незабаром відчинилися двері, увійшов лікар в білому халаті, глянув на Михайловича і неначе остовпів із здивування. Андрій Михайлович встав зі стільця і також зі здивування не міг промовити слова. Лікар оглянувся, у кімнаті не було нікого, крім їх двох. Кинулися собі в рамена.

— Андрій Михайлович!

— Павло Лукич!

Павло Лукич оглянувся ще раз по кімнаті, глянув на двері, попросив Андрія Михайловича сісти і тихим голосом сказав:

— Я не Павло Лукич, я — Борис Прокопович.

— Розумію, — з виразом співчуття сказав Андрій Михайлович.

— Яким способом, яким чудом ви сюди забрали? Добувати „строк” на засланні, тут?

— Я свою десятку відробив. Якимсь чудом мені не „прибавили”. Можливо тому, що я захворів плевритом, діагноза була, що це туберкульоза. Сюди я приїхав учора, з цим ешелонем караївців. Мені доручено було лікарську опіку над ними. Завтра відїжджаю.

— Так, так. Я чув, що вчора привезли караївців. Тут уже є кабардинці, інгуші, чеченці. Словом — вінегрета за московським приписом. Не знаю, що воно з того вийде. Така поведінка Москви розбудила міцне почуття національної свідомости і страшну ненависть до москалів. Знаєте, як киргизи називають москалів? „Чушка”! По-киргизькому це означає — свиня! Щастя, що вони вже знають, що українці — не москалі. Українців не називають цим епітетом. Вони це знають, що українці воюють у перших рядах проти московської неволі. Наші засланці це зробили. Не думайте, що це робила якась

організація. Зовсім ні. Воно постало спонтанно. Вистачило, що кожний засланиць пояснив своїм сусідам-киргизам, що він не тільки не москаль, але що він на засланні тому, що він не хоче бути москалем, що він українець. Воно дивно, але так виглядає, що російська імперія, тепер помальована на червоно, потоптавши принципи, яких вжила до своєї будови і якими обманювала і обманює інші народи, — опинилася в стані само-деструкції.

Андрій Михайлович слухав уважно розповіді „Бориса Прокоповича”. З ума йому не сходило, як Павло Лукич став Борисом Прокоповичем?

— Тепер послухайте про мою метаморфозу! Лукича ви знали! Його арештували вже в початках ежовщини. Він був „западник”. Йому дали двадцять років. Для нього це й так було щастям. Він був переконаний, що його „оцінять” вище і він доступить найвищого виміру — розстрілу. Людина, що прийшла до переконання, що це неминуче, попадає в стан цілковитої апатії, перестає зовсім думати і відчувати. Тепер, коли це все пригадую собі і аналізую, бачу, що це параліч відчуження і думання, спричинений великим страхом — страхом смерті. Коли мене повідомили, що я „засуджений” на двадцять літ — мені тоді було це також байдуже. Мене завезли на Соловки. Там у таборі я працював як лікар. Захворів на запалення легенів і лежав у бараку для хворих. Як довго я вже там лежав, не знаю. Другого лікаря не було, був тільки лікарський помічник. Ним був один з визначних українських духовників. Одної ночі — чую, хтось бере мене з ліжка і несе. Дивлюся, над моєю головою обличчя того священика — лікарського помічника. Мене обняв страх. Виносить мене як померлого? Дивлюсь йому в очі, кліпаю очима. Він, видно, зрозумів мій переполох, нахилився ще більше, до самого вуха і каже: „Будьте спокійні. Ви відтепер Борис Прокопович Коронюк”. Поклав мене на інше ліжко, на голову дав компрес і наказав тихо лежати, ні з ким не розмовляти. Тримав мене в ліжку ще десять чи одинадцять днів. Я був тяжко хворий, температура була висока. За цей час усі хворі, які могли пам’ятати мене, з бараку відійшли: одні повмирили, інші пішли до своїх бараків. Тоді я почав ходити по бараку, а відтак приступив до праці. Я одержав від того священика всі інформації щодо Коронюка — цілу його біографію. Коронюк не був

політичний, він сидів за те, що зробив аборт. Його термін кінчився за рік, він захворів і помер.

У чужій шкурі я жив уже два місяці. Працював як лікар, священник — як лікарський помічник. Ми намагалися не зближуватися занадто один до одного, розмовляли тільки офіційно.

Одного дня він прийшов до мене, до стола, я робив замітки про стан хворих.

— Христос воскрес! Нині Великдень, — сказав він і відійшов, заки я встиг відповісти.

Я відповів не словом, але в своїй душі. Його слова викликали в мене цілу повільну думок-споминів. Я почав роздумувати над проблемами релігії-теології. Я — переконаний атеїст-комуніст — став віруючим.

Через рік мене звільнили як Бориса Прокоповича Коронюка, віруючу в Бога людину...

Метаморфоза імени і метаморфоза душі. Не думайте, що я почав читати релігійні книжки. Я почав читати біологію, біохемію, фізіологію, психологію, почав аналізувати прояви людської психіки. Безпосередній студії людської душі я почав ще в таборах, як в'язень над в'язнями. Відтак продовжував і продовжую тут.

Мої спостереження і висновки я порівняв з так званими науковими теоріями: які ж вони наївні! Не хочеться вірити, що все таки поважні люди могли писати такі нонсенси, а інші, також поважні, могли це прийняти як науку, як правду.

Андрію Михайловичу, ви тут — чи не було б вам цікаво подивитися на цей шпиталь?

Така пропозиція, сама собою нічого надзвичайного, зробила в Михайловича радісне враження. Це тим більше, що він зрозумів: Прокопович після таких тяжких переживань не заломився, не збайдужів, не затратив сенсу життя — не перестав бути людиною.

— Дуже радо, — відповів Михайлович, не скриваючи свого задоволення.

Прокопович, підтримуючи гостя за рамено, вів його довгим коридором. Побачивши двері з маленькими заграбованими віконцями по боках коридору, Михайлович здригнувся.

— Це була колись казарма, очка пороблено пізніше, переіменюючи казарму на психіатричний шпиталь, — відповів Прокопович на той відруб гостя.

Михайлович з вдячністю глянув в очі приятелів, а цей гірко усміхнувся.

Ішли мовчки, зближались до вікна при кінці коридору. Перед останніми дверима зупинилися: шум, галас, викрикування пробивалися крізь двері.

— Я цар Росії! Цар усього світу! — І знову, і знову те саме. „Цар усього світу” верещав захриплим, диким голосом, перекрикував усіх.

Прокопович відчинив ключем двері, перший переступив поріг, за ним увійшов Михайлович. Кілька хвилин затрималися при дверях, які Прокопович за собою зачинив.

Вереск затих. Юрба втупила очі у прибулих.

Прокопович стояв спокійно, Михайлович під враженням приглядався до громади пацієнтів: „подерта одежа, повідривані рукави, порвані штани, напівголі, голі. Запах подібний до тюремного. У деяких тупі обличчя, заслинені уста, фанатичні, злющі очі”, — занотовував він на плівці своїх переживань.

Прокопович мовчанкою акомпанював грі враження на обличчі Михайловича. Коли побачив, що обличчя вже втомлене, попросив друга жестом руки йти далі. Сам ішов за ним. Зупинилися серед залі.

— Доброго здоров'я! — сказав він. Кілька хвилин мовчанка.

— Доброго здоров'я і вам! — відізвалися поодинокі голоси з різних боків.

Деякі постаті ворухнулися і почали помалу зближуватися до лікарів. До них прилучувалися інші. Хаотична юрба прибирала форму великого кола, у центрі якого стояли два лікарі. Доосередньо до них, неначе радіусами, повільно волоклися пацієнти.

Думки Михайловича знову полетіли в минуле і вернулися назад. „Ізольовані, психічнохворі, небезпечні для себе, небезпечні для спільноти, небезпечні для народу”. Дивився він, пригадував, думав. „Так, але там психічнохворі, безумні, позбавлені всякого глузду, тримають під ключами здорових за те, що вони проявляють здоровий глузд”.

Нараз Михайлович побачив, як один пацієнт у кутку залі хижо розірвав коробку папірос і поспішно, з пристрасстю пакував папіроси собі в рот.

— Здається, що це ваші папіроси, — сказав Прокопович. Михайлович сягнув рукою в кишеню і відповів:

— Можливо, що мої. Дивує мене, що він так жадібно їсть їх. Чи не тому, що не має вогню?

— Я пробував кілька разів: давав папіроси і давав вогонь прикурити. На вогонь не хотів дивитися, а папіроси їв. Тю-тун викликає у нього засильне збудження, проти якого немає зовсім гамування.

— Гляньте, що це знову? Чому ті там так зажерто деруться?

— Деруться за коробку з папірос.

— За коробку з папірос? Вона ж порожня! Там було три чи чотири папіроси. Той з'їв усі!

— Так, за порожню коробку з папірос.

Не встиг Прокопович докінчити речення, як нагло вереск:

— Я цар світу, я цар... світу!

З-поза печі, яка стояла біля стіни недалеко лікарів і слоняла від у той бік, висунулося страхіття: невеличка постать, від стіп до голови обвішана ганчірками різної величини, різних кольорів. Між ганчірками повтикане листя: зів'яле й сухе. Тяжко сказати, чи то листя гарбузів, чи лопухи, чи листя калусти. На голові чудернацька шапка, вив'язана з ганчірок, чоло вимазане чорно, борода брунатно, середня частина обличчя біло, правдоподібно вапном.

— Кльовн! — блиснуло в голові Михайловича.

Кльовн-страхіття зробив самопевно крок у напрямі тих, які дерлися за коробку з папірос, глянув і побачив лікарів. Моментально згорбився, неначе переляканий, спиною назад зник за піччу.

Лікарі постояли ще хвилину. Прокопович бачив, що гість уже не тільки змучений, але і пригноблений діями, які відігралися на сцені загальної залі психіатричного шпиталю. Уже мав запропонувати вийти з залі, але побачив, що щось нове прикувало увагу гостя. Глянув у напрямі, в якому дивився Михайлович, і пізнав, що зацікавило його.

— Що він має у тому мішку? — спитав Михайлович, неначе назустріч думкам Прокоповича.

— Все, що знайде, — таке, що влізе в мішок: листя, трава, квіти, галузки. Найвищу ціну мають у нього каштани, жолудь, шишки.

— Що він з тим робить?

— Він має, він посідає. Він насичує свою жадобу посідання.

Михайлович задумався, мовчки, без жодного слова йшов з Прокоповичем, який підтримував його за рамено, вивів на подвір'я і город.

— Тут у нас город і сад. Дерева вже старі, але ще родять. Земля добра, але треба поливати, замало дощу. Нам удається дістати більше води, наш присадибний наділ також досить великий, так що ми маємо своє господарство, яке обробляємо самі: працівники шпиталю й пацієнти. Ми самодостатні.

Прокопович від часу, коли покинув табір, коли розійшовся зі священником, який допоміг йому вийти на волю, не зустрічав людини, перед якою міг би стати без маски. Йому бажалося продовжити візиту Михайловича якнайбільше. Водив його по городі, поміж грядками, по саду, поміж грушами, яблунями. Все показував і все хвалив, неначе хотів приманути його й залишити з собою.

— Тепер не дивуюся, що ви самодостатні, але дивуюся, що вам дозволяють бути самодостатніми!

— Психічнохворі — це упривілейована каста. Вони не мають страху ні перед ким, ні перед чим. Їм не страшно НКВД, не страшна партія. Вони єдині мають свободу слова: можуть говорити на партію, що тільки хочуть, можуть говорити на НКВД, що хочуть, можуть говорити на Бога, що хочуть. Навіть на самого Сталіна можуть говорити, що тільки захочуть.

Представникам упривілейованих жодна влада не важиться нічого відмовити. Це одне, що полегшує нам життя.

Друге: ви не можете уявити собі, як енкаведисти й інші партійці бояться психічної хвороби. Вони живуть постійно у страху, відчують і розуміють, що люди ненавидять їх і чекають тільки моменту, щоб кинутися на них і видушити, як мишей. Вони бояться один одного, підозрівають себе взаємно в доносах і наклепах. Я працюю ще консультантом-психіатром. Знаю, який є психічний стан „верхушки”. Уявіть собі моє становище: приходять до мене пацієнт енкаведист або інший партієць. Я боюся, щоб він не пізнав, що я — не я. Він боїться, щоб я не розпізнав його, щоб не видобув з нього, щоб він думає, що часто є його проблемою. Вдається мені виконати моє завдання, відкрити його психічний стан — знайти причину його страждання, його настанову до влади, до режиму, до Сталіна, тоді я боюся, що він зі страху, щоб я не доніс на нього, оскаржить мене. Ви добре знаєте, що ні НКВД, ні суд не питає, чи донос оснований на правді, чи на злобі й наклепі. Раз

донос — значить винуватий. Тоді „доказуй, що ти не верблюд”. Пригадуєте собі? У Москві, у Ленінграді чи в іншому Пітері біг вулицями переляканий, задиханий „гражданин”. Рухавом обтирав піт з чола. Широко відкритими очима панічно оглядався. Зустрів його знайомий, зупинив і спитав зі здивуванням:

— Що трапилось? Куди так біжиш?

— Як так! Ти не знаєш? — із ще більшим здивуванням перепитав переляканий.

— Що таке? Говори! — допитувався знайомий, вже й сам перелякавшись.

— Верблюдові каструють!

— Ти маєш верблюда?

— Верблюда я не маю, але як мене зловлять, як я доведу, що я не верблюд?

Михайлович знав усе, що оповідав Прокопович, одначе слухав уважно, неначе б то було для нього щось нове. Так дійшли до кінця саду.

У тіні крислатої яблуні сидів немолодий уже чоловік: велика лиса голова, у долішній частині оточена вінком рудого, довгого волосся. Він дивився в далину і не звертав ні на кого уваги — заглиблений у задуму.

— Цей рудий має дуже просту, здавалося б, що і ясну діагнозу: шизофренія. Він має дуже довгу історію: учасник ще битви біля Цусими, був у японській неволі, утік з неволі до Індії, відтак дістався до Китаю, а з Китаю прийшов сюди. Початково займався городництвом, продавав городину зі свого власного городу. Нараз почав говорити, що повітря засмержене, вода засмерджена, земля засмерджена. Тоді перестав працювати. Тепер твердить, що сатана вмістився в людській голові і людськими руками руйнує цілий світ: усе життя. Типова шизофренія. Те, що він говорить, нічого нового. Таке говорять шизофреніки від віків.

Історія рудого особливо зацікавила Михайловича. Він зупинився, подумав хвилину й каже:

— Шизофреніки не тільки говорять, але й роблять. Чи цей рудий не буває буйний?

— Буйний не буває, але був небезпечний. Він отруїв усіх своїх рідних: батька, маму, двох братів, їх жінок, сестру. Залишив дитину сестри — семирічну дівчинку. Він не подав отрути всім нараз, трівав поодинок, кожного окремо.

Перше, що звернуло увагу, було те, що він труїв усіх у передвеликодньому часі. Усі його рідні були релігійні, тайкома ходили молитися, сповідатися. Він також був тоді і є тепер віруючий християнин. Не раз молиться, христиться, покланяється до самої долівки.

Кожній зі своїх жертв давав можливість висповідатися. Щойно після сповіді труїв.

— Ви вірите в Бога? — питаю його.

— Так, — відповів зовсім спокійно.

— Як ви погоджуєте віру в Бога з тим, що ви зробили?

— А що зробив Бог? Не затопив цілого світу? Скільки людей спалив у Содомі? Яку кількість у Гоморі? Бог каже, що чим менше буде людей на землі, тим ліпше буде. Людей буде менше, але будуть ліпші.

— Заповідь Божа каже: „не убий”, — відповідаю йому.

— Заповідь — то слова. Хто слухає тих слів? Чи війни є свідченням сили тої заповіді? Чи та заповідь зобов'язує тільки малих людей? Чи забороняє вбивати одиниці, але не забороняє вбивати сотні, тисячі, мільйони?

Прокопович навів питання, яке колись рудий пацієнт поставив йому, коли він, Борис Прокопович — психіатр, обслідував його, рудого пацієнта, у психіатричному шпиталі. Тепер він не знав, кому те питання поставлено. Чи тільки йому поставив те питання рудий пацієнт? Чи він сам поставив тепер те питання Михайловичеві?

Прокопович глянув на Михайловича: загадка була в його очах.

— Михайловичу, може ви бажаєте поговорити з тим рудим пацієнтом? Правда, він не дуже радо говорить. Не завжди хоче говорити.

— Дуже радо!

— Попробуємо.

Лікарі зблизилися до рудого пацієнта.

— Як почуваєтеся, Васильовичу? — спитав Прокопович.

Пацієнт не відповідав. Його зір спрямований у далину, він мовчав.

— Як ваше здоров'я, Васильовичу?

Тепер він, не ворухнувши головою, сказав:

— Здоров'я в морі смердючої гидоти і падла!

З тону і змісту відповіді не було сумніву, що розмова

скінчена. Лікарі відійшли мовчки. Пацієнт і не глянув у їх бік, його зір і думка блукали поза земними світами.

— Михайловичу, обідня пора, прошу зайдіть у мою квартиру. Чим хата багата.

На подвір'ї, недалеко головного будинку, був ще малий дім. Колись, як ще шпиталь був казармою, містився там штаб. Тепер: адміністрація, аптека, квартири для лікарів, медсестер. Квартира Прокоповича була невеличка, з одним вікном, під вікном стіл, під стіною ліжка, на другій стіні полиця з книжками, у кутку, біля дверей, піч з плитою. Обладнання доповняли три стільці: один біля стола, два біля ліжка.

— Будь ласка, розгостіться. Вибачте, я вийду на хвилину.

Михайлович кинув оком по кімнаті, його зір зупинився на книжках: Ленін, Сталін, Маркс, Енгельс — прочитав ті імена, огорнула його втома, не міг уже читати написів на інших. Він розумів, що ті книжки виконують тут ритуальну роль, не свідчать про зацікавлення мешканця.

Не треба було довго чекати: у коридорі почулися кроки, скригнули двері, появився господар з горщиком, прикритим тарілками, поклав на тарілки м'ясо, попросив гостя.

— Чим хата багата, прошу, покріп'яйтеся.

— Дуже дякую, дійсно „хата багата”. Така їжа в теперішніх часах!

— Бачите, в Киргизії можна з'їсти таку їжу, навіть тепер.

— Я не знаю Киргизії, бачив тільки крізь вікно. Коли я дивився на киргизів на станціях, під час постоїв, я бачив, що вони ліпше відживлені, ліпше одіті, ніж українці в Україні. Я говорю про самих киргизів, не про „нацменів”-бюрократів у відрядженнях, з портфелями під пахвою.

— Ви кажете „нацменів”. Росіяни називають нацменами корінне населення: у Киргизії киргизів, у Казахстані казахів. Вони уважають себе панами-колонізаторами, а корінне населення рабами. Така поведінка викликала реакцію: у киргизів зміцнилося почуття національної свідомості і солідарности. Тим самим зміцнів опір російському колонізаторству.

Гість був голодний, господар дотримував йому товариства, говорив, але не відставав з їжею.

— Дуже дякую, не сподівався бути на такому бенкеті.

Господар підійшов до печі, вийняв відро, в якому у воді стояв глек, поставив глек на стіл.

— Ця піч узимі гріє, а вліті охолоджує, служить за льох. Не знаю, пили ви коли кумис? — запитав, наливаючи кумис до склянок.

— Пити не пив, не мав нагоди, але чув, що це має бути добре. Пригадую собі, що король Данило гостював у татарів і пив кумис.

— Кажу вам, щось знамените! Зрештою, пробуйте! На здоров'я! За таку милу, несподівану зустріч.

— На здоров'я, Прокоповичу! За здоров'я Лүкича!

Пили мовчки, у глибокій задумі, пили помалу, переставали, думали.

— Ви сказали, що вже під час подорожі спостерегли, що киргизи ліпше відживлені, ліпше одіті. Я бачу це також, бачу від самого мого приїзду сюди. Мене це дивувало. Я приглядався до життя киргизів, дещо прочитав з їх історії, про революцію. Тепер мене те не дивує, — сказав господар хати, доливаючи кумису.

— Революція в Киргизії була подібна до революції в Україні. Кажу подібна, не ідентична. Киргизи мали також своїх Юрків Коцюбинських, Скрипників, Чубарів, Петровських, Хвильових і багато Павлів Лүкичів — наївняків, які вірили в московський комунізм і інтернаціоналізм.

При останніх словах його голос задрижав, гірка іронія викривила уста, глянув на Михайловича й опустив очі. Після кількахвилинної мовчанки продовжав:

— Назагал революцію провели в Киргизії чужі елементи — населення міст. Міст було мало, але вони мали в своїх руках цілу державну апаратуру: адміністрацію, комунікацію, поліцію, військо. Корінне населення — киргизи кочували, приватної власності на землю не мали. Земля — степи належали до спільноти: до племен, до народу. То був дуже важливий факт соціально-психологічного значення. Революція перевела киргизів зі стану кочівницького в осілий. Кочівник не мав хати, не мав землі. Мав юрту, з якою мандрував зі своїми стадами по степах. Перша умова осілости — це хата; хата мусить стояти на землі. Киргизові визначили „присадибну ділянку”, на якій збудовано хату з городом. Можна дискутувати над теоретичним оформленням „присадибної ділянки”, яку він дістав не на власність, але на „безстрокове користування”. Організування колгоспів не було колективізацією, не було успішним

індивідуальної приватної власної землі, бож такої не було, а розподілом великої спільної власності на менші одиниці колгоспної власності.

Мільйони українських селян жертвували своїм життям в обороні власної землі, з якою були відвічно, нерозривно зрості, на життя і смерть. Киргизам, практично, давали власну землю, бож „на безстрокове користування”. Присадибна ділянка у киргиза 0,70 га, в українського колгоспника 0,40 га. Це має величезне значення. Взяти до уваги, що колгоспи і в Україні, і в Киргизії не в силі забезпечити колгоспникам прожиток, отож присадибний наділ став джерелом засобів до життя. Киргизька земля, коли поливана, родить не менше, ніж українська. Вже присадибною ділянкою киргизький колгоспник є двічі багатший, ніж український. Багатством киргиза є його вівці, корови, кінь. Киргизькому колгоспникові дозволяється мати обмежену кількість худоби, яка бродить по степу і пасеться разом з колгоспними отарами. Коня він мусить мати. Без коня він не може рушитися в степах, не може працювати для колгоспу. У киргизьких степах не існує проблема корму для худоби. Кожний киргиз має більше овець чи коров, ніж йому дозволяється. Йому легше здавати державі молоко, масло, вовну. Він здає залежно від кількості дозволених йому штук, а має багато більше. Контролювати, скільки овець має киргиз, тяжко. Киргизи солідарні, один одного не зрадить. Український колгоспник не може мати навіть тої кількості худоби, яка йому дозволяється. Він не має чим кормити. Він цілком залежний від колгоспу, а в колгоспі завжди всього не вистачає: вліті немає де пасти, взимі немає паші. Кількість молока, яку колгоспник мусить здавати державі, однакова для кожної корови, мірється кількістю жиру в молоці. Вона залежить від корму. Добре годована корова киргиза дає молока більше і вищої якості, з більшим відсотком масла, ніж голодуюча, виморена корова українського колгоспника.

Прокопович глянув крізь вікно на гори:

— Тянь-Шань для киргиза — то Бог. У почуваннях: у пошані й любові перед і понад Аллахом. Аллах могутній, але далекий. Його силу з незнаної далечини відчувається як приглушене почуття страху, який тяжко відрізнити: чи це відгуки минулого, чи проблиски майбутнього. Тянь-Шань наявний, дійсний, не страшить, а помагає. Він сторожкий, не зводить свого ока з Киргизії ні на один момент: наводнює степи, вирощує

траву для отар, у небезпеці боронить, ховає в своїх недоступних твердинях, кормить, не дає своїм визнавцям голодувати.

М'ясо, яке ми їмо тепер, то архар — гірська вівця. Мої приятелі принесли мені. Ловці віддають державі шкіру, роги. М'ясо можуть затримати собі. Не можу сказати, чи все м'ясо затримують собі, чи частину.

Є цілий ряд природних чинників, яких не можна усунути ані легковажити, які затримують і гальмують „марш до комунізму”. Жаден киргиз не може сказати, що він руський. Різко виражена племінна різниця боронить їх від русифікації. Не можна зрусифікувати їх душі ні тіла: зрусифікували їх прізвища: Карим на Каримов, Усенбай на Усенбаєв, Ізмаїл на Ізмаїлов і т. д.

Те, що я сказав, стосується до корінного населення, до киргизів. Засланці різних національностей, які живуть тільки з праці в суспільних установах чи тільки в колгоспах, бідують. На підставі моїх спостережень роблю висновок: чим людина має більше можливостей жити далше від „соціалізму”, тим ліпше їй живеться.

— Ви оповідаєте цікаві речі, мені треба йти, а мене не покидає думка про ваш шпиталь. Після закінчення медичних студій я хотів посвятитися праці в психіатрії. Я працював рік, мій запал зник. Безнадійність і безрадіність давили мене, я покинув. В органічній медицині також не завжди можна поради, там також багато чого не знається. Але все таки щось знається: знаєте причини хвороб, не всіх, але багато, знаєте терапію, також не всіх хвороб, але багато. Прояви можете мірити, можете реєструвати, можете лікувати. А тут у психіатрії самі дивовижі. Скажіть, чому той пацієнт кричав, що він цар Росії, чому ті дерлися за коробку з папірос, а чому цей тягається з мішком, повним непотрібних речей? Я знаю, що це психіатричний шпиталь, усе має право бути. Але все мусить мати логіку: причину і наслідок, якась закономірність мусить бути навіть у безглузді. Чи не так?

— Безперечно, що так. Так воно й є: є закономірність, є логіка, є сенс у безглузді. Ви є в більшому контакті зі світом, більше бачите, більше чуєте, що роблять, що говорять люди поза психіатричним шпиталем, так звані нормальні. Для мене нормальним є те, що я бачу кожного дня в нормальній своїй праці. Мені здається, що люди в психіатричному шпиталі більше нормальні, ніж ті поза шпиталем.

Михайлович, почувши це, зробив великі очі зі здивування і не без занепокоєння.

Прокопович на те спокійно, з усміхом продовжав:

— Я зовсім критичний, здаю собі справу з того, що говорю, але ваше занепокоєння моїм психічним станом не є без основ. Чи я є сам собою? Чи я є тим, ким я є? Ви добре знаєте, як воно є зі мною. Я існую в двох постатях, живу в двох особах одночасно. Що це таке? Ви працювали в психіатрії. Ви знаєте, що таке роздвоєння особовості! Це не є нормальне! Чи умови, в яких я живу і, щоб жити, мусів стати ненормальним, можна назвати нормальними? Чи тільки моя особовість роздвоєна? Ціла суспільність у стані роздвоєної особовості. Сам Сталін ствердив це. Він сказав до самих верхів: „Ви, як редька, червоні зовні, білі внутрішньо”.

Ті психічнохворі, які дерлися за порожню коробку з папірос: вона була порожня для вас, для мене, — але не для них. Ви не помітили, що вони з тих коробок роблять? Ордени!

— Які ордени?

— Звичайні ордени. Є ордени Сталіна, Леніна, Орден Соціалістичної Праці, багато інших. Я не довідався, як вони їх називають. Правдоподібно, кожний з них називає свій орден інакше. Сам натяк на орден словом чи поглядом, а вже, не дай Боже, рукою, викликає страшну реакцію. „Орденосець” готовий за орден видерти очі.

— Як вони роблять ті ордени? Як носять? Вони ж деруться за коробку, а не деруться за ордени!

— Все є і все доцільне: виріб, ношення і охорона орденів.

— Цікаве!

— Дуже цікаве. Таку коробку чи кусок іншого паперу, на якому є якийнебудь рисунок чи малюнок, завивають у шматок, міцно обв'язують, зав'язують на багато вузлів і прив'язують на одязі на грудях. З тією одіжжю ніколи не розстаються, навіть як ідуть спати.

Михайлович слухав дуже уважно. В його уяві проблискували вже здогади щодо значення порожніх коробок, але він не був ще певний, чи його думка на правильній дорозі, тому мовчав. Прокопович продовжував:

— Насувається питання, чи те явище у психічнохворих має якесь відношення до людей „нормальних”? Я ходжу не раз у кіно, часом приходять з фільмом сюди до шпиталю, висвітлюють для пацієнтів. На фільмах із сучасного життя я бачу

на вулицях міст, що майже всі прохожі мають ордени. Отже, ордени тут, ордени там, у світі „нормальних”. На підставі того, що я бачив на фільмах, у так званих нормальних відсоток орденоносців багато більший, ніж у психічнохворих.

Михайлович з виразним задоволенням перервав мову приятеля:

— Вибачте, я хочу сказати, що на тему орденів існує ціла маса анекдот. Не знаю, чи ви чули?

— Цікаво послухати. Прошу, оповідайте.

— До Москви покликали кандидатів на орденоносців з цілого Сов. Союзу. Орденодавцем був Калінін. На Кремлі в великій залі зібралася велика кількість кандидатів. Церемонія відбувалася з великою помпою. Відіграли гімн Сов. Союзу, вигукували на честь Сталіна, „великого генія людства”, „батька і вождя трудящих усього світу”. Калінін підходив до кожного кандидата, давав орден, стискав руку. Церемонія скінчилася, орденоносці, горді і задоволені, покинули залю. На вулиці при брамах Кремля стояла немолода вже жінка, дивилася, повна заклопотання, на свій орден, який тримала в руці. Нараз побачила ляйтенанта — він виходив з Кремля — і пізнала, що це той, який також дістав орден разом з нею. Ляйтенант ішов гордо, бундючно, свідомий своєї великої важливості. „Він напевно знає”, — подумала вона, звернулася до нього з проханням і, показуючи свій орден, сказала: „Товаришу ляйтенанте, прошу вас порадьте мені, що з цим робити? Як носити?” Ляйтенант подивився на орден, подивився на неї, змірив від голови до ніг, зі здивуванням запитав: „За що ви дістали?” — „Я мама героїня”, — сказала турботно. „Ви мама героїня? Вродили десятеро дітей?” — з подивом викрикнув. „Не десятеро, а більше... ой, більше”, — відповіла притишеним голосом. Ляйтенант задумався, глянув на маму героїню і думав. Видно було, що має добру волю і бажання допомогти. „Не знаю, як воно у вас. Ми груддю боронимо „отечество”, на грудях наші ордени носимо. Ви носіть ваші на тому, чим ви заробили”.

Та анекдота не розсмішила ні того, що оповідав, ні того, що слухав. Навпаки, обидва споважніли.

— Друга анекдота з тої самої ділянки, — перервав мовчанку Михайлович.

— Оповідайте!

— Був собі парубок, мав великий музикальний талант: не тільки добре грав, але й komponував. Зацікавилися ним у Москві, покликали туди. Він на radoцax збирається в дорогу.

— Як ти поїдеш у Москву? — спитала сестра.

— Як то як? Звичайно, поїздом.

— Поїздом, то поїздом, але з чим?

— З чим? З чим маю їхати? Розуміється, що з моїми композиціями!

— Самозрозуміле, що з композиціями, але ти не маєш ордена! Як у Москву без ордена? Там кожний має не один, а по кілька орденів, — сказала вона, повна журби.

— Дійсно, в Москву без ордена не личить. Всі мають, а у тебе немає. Адже і в нашому місті в День Револуції чи Першого Травня не дуже приємно бачити: всі мають ордени, а в тебе немає, — журился в голос музика.

Сестра рада допомогти, але як? Ще й на лихо, сама мусить їхати у відрядження.

— Годі, мусиш їхати так. Ордена не маєш, де візьмеш? — сказала і пішла.

— Орден! Орден! Орден! — повторив кілька разів, вже й мелодія знайшлася. Не дивниця. Він же композитор! Підсвітуючи новий твір, так швидко скомпонований, ішов вулицями міста, оглядав вистави. Приглядався з цікавістю до вистави з дитячими іграшками, побачив ордени. Довго не надумуючися, переступив поріг крамниці, купив орден і з мелодією нової композиції вернувся радий додому.

Всідав до поїзду. Провідник вагона глянув на його орден, зробив великі очі, аж крикнув зі здивування: „Мамо рідна! Ви дістали такий орден?“, — спитав він композитора. „Я дістав; що таке?“, — відповів спокійно. Залізничник глянув ще раз на орден та орденоносця і сказав: „Такі ордени дістають жінки, які вродили багато дітей“.

— Маєте ще анекдоту? Оповідайте, будь ласка. Підждіть, вам треба відпочити, а я гоню вас, як на колгоспному лані, — сказав господар хати, наливаючи кумису.

— Мені треба поспішати, мій час обмежений. Хочу розповісти ще коротку анекдоту, цікаву тим, що це анекдота про анекдоти.

Гість глянув на годинник і почав говорити.

— Зібралася компанія „невеличка, але чесна“, випили по

чарці, по другій, дали волю язикам, почали наввипередки говорити анекдоти. Тільки один серед них не говорив, а слухав. „Чому нічого не говориш?“ — спитали його. Він на те: „Чи ви знаєте, де є Біломор-Канал?“ Таке питання здивувало всіх, видивилися на нього, але не відповідали. Тоді він: „Знаєте, хто збудував Біломор-Канал?“ Знову мовчанка. Тоді він: „Спеціальісти від оповідання анекдотів”.

Склянка з кумисом, яку Прокопович ніс до уст, зупинилася, змінила напрям, опустилася і сіла на стіл; охляла рука безвладно лежала.

— Біломор-Канал — символ соціалізму! Досягнення „соціалістичної” праці в країні, в якій „так свобідно дихає людина”. Біломор-Канал — жертвник Молоха з подвійним обличчям: одне для його жреців і для жертв, друге для світу — типовий екземпляр роздвоєної особовости.

Останні слова вимовив притишеним голосом, з похиленою головою, задивлений у склянку. Михайлович побачив, що тією анекдотом вразив найбільш чутле місце у приятеля, пригадав собі Лукича і Біломор-Канал. Прокопович устав з крісла, почав ходити нервово по кімнаті, а відтак, успокоївшись трохи, промовив піднесеним голосом:

— Анекдоти — іскри вогню, який палахкотить у душі народу. Вони прориваються на поверхню і лякають Молоха з обличчям кльовна, в масці царя, лякають його жреців. Страхом спантеличені жреці кладуть на його жертвник тіла мільйонів людей і заливають кров'ю.

Михайлович дивився на нього, слухав, не знав, чи він говорить тільки до нього в цій маленькій кімнаті, чи промовляє на великому зборі до маси людей... на суді.

— Погляньте на це, — сказав Прокопович, подаючи гостеві папку, яку взяв з полиці.

Михайлович з цікавістю розкрив папку і немало здивувався, коли побачив портрет Сталіна. Він допитливо глянув на Прокоповича. Той узяв папку в свої руки, розгорнув і виклав на стіл цілий ряд портретів Сталіна, повитинаних з газет і журналів: різної величини, в різних позиціях, різно одітий: у будьоннівці, у фуражирці, і без шапки, у гімнастирці, у простій шинелі, у шапці і мундирі маршала і генераліссімуса. Михайлович не знав, що воно мало означати.

— Пригляньтесь добре до цієї фізіономії, — звернув увагу господар хати.

Михайлович дивився на портрети, але не говорив нічого. Думав, що, може, йдеться про еволюцію від „товариша Сталіна” до маршала і генераліссимуса. Але Прокопович виразно сказав, щоб приглянутися добре до тієї фізіономії. Загадка залишалася нерозв’язаною. Його думку знову перервав Прокопович:

— Як бачите, портрети зроблено в різному часі, в різному віці, в різних умовах, при різних нагодах. На кожному портреті та сама характеристична риса: задубіле обличчя, як у мумії, часом усміх, дуже скупий і поверховий. Навіть на тому портреті з дитиною не радість, не усміх, але штучна усмішка. Пригляньтесь до його очей: На жадному портреті немає чистого, ясного погляду. Його очі дивляться неначе через сітку, через якусь півпрозору заслону. Я бачив тільки його портрети, а особу тільки в кіно, на зфільмованих виступах. Його промови замінні тим, що в них немає того, що є характеристичне в промовах політичних провідників. У його промовах немає жадного патосу, немає жадного контакту почувань і між ним і публікою. Він промовляє як манекен, без сліду міміки на задубілому обличчі. Слухачі слухають, як ляльки. Оплески — це не відгук почувань на його слова, а механічна реакція, як на команду, як режисерія, як треновані. У промовах, можливо, що і в звичайній розмові, замінне щось таке, як рефрен: він повторяє декотрі речення по кілька разів. Наприклад, говорить про збір урожаю, цитує всім знані, давно витерті гасла: про соціалістичну працю, про соціалістичну власність, про потреби країни — вітчизни робітників і селян, закінчує висновком, що врожай треба зібрати, повторяє: „Так, товариші, врожай треба зібрати, треба зібрати, треба зібрати”. Промовляє на тему партійної чуйности: цитати „клясиків марксизму”, що кілька речень повторяє: „Так сказав Ілліч, так сказав Ілліч, так сказав Ілліч, так, товариші, так сказав Ілліч”. Це мої спостереження, які я пригадую собі. Шкода, що я не маю газети з його промовою. Правду сказати, я не читав жадної його промови. Хто читає газети, а промови Сталіна спеціально? Я чув у радіо. Наставлений „колгоспник”, хочете — не хочете, слухаєте.

— Не тільки Сталін у своїх промовах повторяє слова і речення, так роблять великі начальники. Вони також, як промовляють, повторяють слова і речення, зовсім так само, як Сталін, — сказав Михайлович.

Прокопович глянув на нього з задоволенням, хвилину подумав і каже:

— Те ніби дрібне явище має свою вимову. Воно вказує, де є відповідь на питання, яке ставить собі кожна думаюча людина: яким способом, якою силою Сталін править народами Сов. Союзу? Він, одна людина, править мільйонами! Терором, скаже не один. У такому разі поставмо питання в іншій формі: яким способом він, одна людина, тероризує мільйони? Вернімося до повторювання. Він не давав ніколи жадного наказу повторяти в промовах слова чи речення. Ви сказали, я також знаю те, що начальники повторяють слова і речення в своїх промовах, роблять те саме, що робить Сталін. Вони роблять це добровільно, а властиво безвільно. Це спонтанний вияв їх психологічного стану — стану загіпнотизування особою Сталіна.

Михайлович слухав дуже уважно. Коли почув про питання, „якою силою Сталін править Сов. Союзом”, мимоволі всміхнувся, але ментально опанував цей відрх і слухав далі. Коли почув про гіпнозу, відіззався:

— Вибачте, що я перерву вам. Мені цікаво знати, чи то гіпноза викликана особою Сталіна, чи то страх, чи роздвоєння особовості?

— Одне, друге і третє. Сама особа Сталіна є чинником панічного страху. Враження того страху приглушує всі інші враження, наступає гіпноза. В гіпнозі не мусить бути сон. Є цілковита підлеглість волі гіпнотизера. Гіпнотизером є Сталін. Загіпнотизовані виконують те, що він велить своєю поведінкою. Наслідують те, що в його поведінці найбільше виражене: повторювання слів і речень у промовах.

— Ще одне питання прошу вяснити мені. Думаю, що будете згідні з тим, що з особою Сталіна пов'язані два роди страху: страх, який він сіє своїм терором, і страх, у якому він сам живе. Усі знають, як страшенно він боїться. Його ніхто не бачив на вулиці. Мені оповідав военний інвалід (майор Гребйонкін), що в Сочі Сталін ходив на прохід „у перстені”.

— Як то в перстені? — спитав Прокопович.

— Тісно окружений енкаведистами, — відповів Михайлович.

— Поголоска ходить, що Сталін не виступає сам прилюдно, що то його двійник. Як би то не було, люди знають, що Сталін живе в страху. В особі Сталіна виступає підмет і пред-

мет страху. Відчування тої подвійної ролі в його особі пояснюється двійником. Немає значення, чи Сталін послуговується двійником, чи ні, його двійник існує в поняттях народу. Народ інтуїтивно стверджує роздвоєння особовости Сталіна.

Після тих слів Прокопович підждав хвилину, неначе давав голос Михайловичеві; коли ж цей мовчав, завдав йому питання:

— Я зауважив, що ви усміхнулися, коли я почав був говорити про силу Сталіна. Думаю, що це було не без причини, що мій натяк на силу Сталіна пригадав вам щось цікаве. Скажіть, будь ласка, що це було таке, що вам пригадалося і вас розсмішило?

Михайлович почув себе, „як хлопчина, зловлений на гарчочому вчинкові“; не було ради, треба було відповідати.

— Те, що мені пригадалося, не зовсім пристойне, „нецензурне“, не надається до оповідання.

— Що це таке?

— Анекдота!

— Анекдота! Анекдоти можете оповідати. Анекдоти, як ангели, ходять без штанів навіть по церкві.

— Ви кажете, що ангели ходять без штанів. Я чув, що громадяни Сов. Союзу ходять чи ходили без штанів. Ви не знаєте того?

— Не пригадую собі. Оповідайте, будь ласка.

— Наркомат торгівлі зробив був велику трансакцію з Африкою, не скажу точно, з котрою з африканських держав, але з африканською. На основі тієї трансакції прийшли великі транспорти бананів до Сов. Союзу. Всі крамниці були заповнені бананами. Люди купили, скільки хотіли, але того було маса, а покупців не було. Банани гнили, грозили великі втрати. Зібрався партійний комітет, радили, радили, а банани гнили. Видали закон: Кожний покупець, за чим він до крамниці не прийшов би, мусить купити 5 кг бананів. Приходила громадянка купити соли, мусіла купити і 5 кг бананів. Приходив громадянин купити махорки, не дістав махорки без 5 кг бананів. Хотів хто коробку сірників, не дали сірників, як не купив 5 кг бананів. Громадяни Сов. Союзу мусіли купувати і мусіли їсти банани і тихцем говорили: „Ми тепер чисті африкани, ходимо без штанів і їмо банани“.

— Добре, але це не те, що вас розсмішило.

— Безперечно, що ні. Це тільки так на маргінесі. А хочете слухати головне, слухайте: Була стахановка. Слава про неї гриміла по всій країні, дійшла до Сталіна. Він покликав стахановку до себе в Москву. Вона приїхала, а він каже: „Ти так працюєш для вітчизни, що я захоплений, я готовий зробити все для тебе. Скажи, чого бажаєш?”

Радість зясніла на її обличчі, вона зворушливим голосом промовила: „В мене одне бажання — побачити ваш член. Що то за член мусить бути, яким ви насилуєте стільки мільйонів людей!” — Мовчанка... Відізвався Прокопович:

— Ви не все сказали, ви щось пропустили.

— Думаю, що все.

— Ой ні, подумайте.

— Так, ви маєте рацію. Я не сказав, що вона була з Алтайського краю.

— Ви чули вже ту анекдоту?

— Так, я вже чув. Одначе вона не втратила на значенні у мене. Я не раз думаю над її змістом і її автором. Сказати правду, немає великого значення, чи та анекдота постала в Москві, чи в Ленінграді, чи в Барнаулі. Ця анекдота свідчить, що існує процес, що є люди, які думають, якою силою тримається Сов. Союз. Як думають, то додумаються. У тій анекдоті злоба переважає гумор.

— Думаючи про Сталіна, про його методи володіння, не можна не думати про Гітлера. Сталін і Гітлер — то сіямські брати. Я не можу зрозуміти, що зробило Гітлера вождем німецького народу? Німці — народ з величезними надбаннями в ділянці науки, культури й цивілізації. Чим він підкорив їх собі? — сказав Михайлович.

Прокопович піднявся з крісла, зробив кілька кроків до дверей, вернувся, станув під стіною, лівою рукою підпер шокую, підтримуючи лівий лікоть правою. Така поза свідчила, що він розв'язує тяжку проблему. Подумавши хвилину, почав говорити:

— Подумаєте, що я жартую, а я говорю зовсім поважно: Гітлер загіпнотизував німецький народ.

Після того, що Прокопович сказав про Сталіна, можна було сподіватися, що так скаже і про Гітлера. Проте Михайлович був цікавий, не хотілося йому в те вірити, не говорив

нічого, чекав, щоб Прокопович вияснив свій погляд. Скептицизм приятеля змусив Прокоповича говорити:

— Гітлер одурманив німецький народ тим, що виростив у німців почуття мегаломанії. В гіпнозі діють два чинники, відрізняються дві фази. Перша фаза — то фаза гамування вражень, яка постає під впливом монотонного протяжного діяння або під впливом гострої і сильної дії приголомшливого чинника. Друга фаза — то фаза цілковитого підпорядкування себе волі гіпнотизера.

Прокопович брав до уваги час гостя, говорив спішно, проковтнув кумису і продовжав:

— Фрідріхи, Бісмарки, Вільгельми витворили у німців першу фазу — фазу емоції в виразі „Дранг нах Остен”. Міражем великих здобутків на Сході загострювали жадобу наживи. На притупленому критицизмі виростили мегаломанію, на якій буйно розвинувся гітлеризм.

Що ви скажете на таке: Ернст Кречмер, німецький психіятр, у книжці „Медична психологія” пише про сон Бісмарка, що його Бісмарк сам описав у листі до цісаря: „Снилося мені, — пише Бісмарк, — що їду верхом на коні дуже вузькою стежкою в Альпах, направо прірва, наліво голі скелі. Стежка стає щораз вужча, кінь боїться йти. Неможливо ані завернути, ані зійти з коня. Прутом, який я тримав у лівій руці, ударяю в гладку стіну скелі і кличу Бога на поміч. Прут став безмежно довгий, стіни скелі розступилися, як занавіса, відкрилася широка дорога з видом на узгір'я, на лісисту країну, немов би в Чехії. По долині маршкують під прапорами пруські полки”. Такий був сон Бісмарка.

Прокопович зробив кілька кроків до дверей, вернувся назад, сів на крісло і допитливо поглянув на Михайловича, а він на те:

— Історичний сон. Такий сон був у Бісмарка, такий сон у Гітлера. З того сну виходить, що Бісмарк просив у Бога поміч в проведенні своїх „високогуманних” плянів. Цікаво, чи Гітлер реалізує сон Бісмарка з поміччю Бога?

— Ваше спостереження правильне і питання дуже влучне. Жадоба влади, посідання, жадоба багатства, жадоба почестей так пантеличить людей, що вони не тільки говорять, але й роблять безглуздя і тим способом викінчують себе. Таке право буття: злочинність викінчується самодеструкцією.

— Признаюся, що мені не зовсім ясно, що злочини викінчуються самодеструкцією. У такому разі злочини перестали б існувати: не було б воєн, не було б революцій, не було б насильства, не було б злочинних індивідів, — скептично висловився Михалович. Прокоповича не здивувала така думка його гостя і приятеля. Він без надуми почав відповідати:

— Війни, революції ніколи не є первинним процесом, а завжди реакцією на наявний стан. Французьку революцію приготувала французька „аристократія”, російську революцію приготував царат і російська „аристократія”. Не завжди легко сказати, хто несе відповідальність за війни і революції. Не завжди легко сказати, хто злочинець, а хто ні. Дія проти закону є проступком, але не мусить бути злочином в моральному аспекті. Сумління — суддя, притаманний людській природі, вирішує, що моральне, а що ні. За проступки проти закону закон карає фізично. За моральні проступки — кара моральна у формі викидів сумління, які старовинні персоніфікували в постатях Еріній і Фурій. Людина, у якої після dokonання злочину не відзивається сумління, не є нормальною людиною, є психічнохворою.

Михайловичеві пригадався час його праці в психіатричному шпиталі. Тоді він читав, що брак вищих почувань: брак почуття любови і шани до батьків, індіферентність до страждання рідних і близьких, є одним з головних проявів шизофренії. Тоді він читав те без жадного враження і без зацікавлення. Тепер навалювалася на нього ціла маса питань, а головне:

— Чи можна говорити про сумління в аспекті того, що роблять гітлерівці на Заході і більшовики на Сході? — спитав він.

— Можна і треба. Треба викрити силу, яка є мотором поведінки одного і другого — Гітлера і Сталіна, яка змушує їх робити так, як вони роблять. Сталін і Гітлер всетаки є людьми. Одні можуть уважати їх за злочинців, інші думають і вірують, що вони герої і генії. Як би воно не було, мотиви їх дій підлягають тим самим законам, що мотиви інших людей.

Прокопович сказав те з таким переконанням, що Михайлович був здивований і з певною дозою огірчення спитав:

— За скалею яких вартостей судити чи осуджувати Сталіна і Гітлера? Що може бути мірилом оцінки їх дій?

— Аналіза динамізмів їх психіки в порівнянні з динамізмами людської психіки взагалі.

— Чи є зразки — стандарти тих динамізмів? — спитав Михайлович з недовір'ям.

— Безперечно, що є, можна їх знайти, але треба шукати там, де вони є. У нормальних людей психічні динамізми є під контролем розуму. Вони ослаблюються взаємодією — впливом, який діє між тими чинниками людської психіки. У стані переваги одного з психічних динамізмів починається психопатія. Ступінь психопатії пропорціональний до переваги одного динамізму над іншими. У стані переваги одного динамізму зменшується або зовсім відпадає вплив інших, зменшується або й зовсім відпадає контроль розуму. Сила проявів дуже різна: від ледве помітних відхилень, які не перешкоджають займатися навіть високі позиції в суспільстві, до тяжких, буйних, „небезпечних для себе самого і для інших”, — які перебувають у психіатричних лікарнях.

— Ви сказали дуже гарно, та це тільки прояви, але що з причиною? Чи причина психічних недуг органічна, чи психологічна?

— Буває органічна, буває психологічна. У сфері психічних недуг переходить стична процесів органічних-матеріальних і психологічних-абстрактних. При органічних причинах час хвороби відносно короткий. У хворобах, у яких причиною є ідея, що формує поведінку хворого, виступає цілий ряд ускладнень, які постають під впливом середовища на пацієнта і під впливом пацієнта на середовище. Про атмосферу, у якій виріс Гітлер, була мова. Історія російської імперії створила ґрунт, на якому прийнявся і виріс Сталін.

— На підставі того, що ви сказали: німці створили Гітлера, а росіяни Сталіна. У такому разі відповідальність за Гітлера падає на німців, а відповідальність за Сталіна падає на росіян. Так ви думаєте? — спитав Михайлович.

— Чи без німців міг би бути Гітлер? Чи без росіян міг би бути Сталін? Російська „аристократія” — російські правлячі кола протягом довгих віків приготувляли ґрунт для Сталіна. Чи можна уявити собі сталінізм у Швеції, Швейцарії, Італії, Англії? Я не перечу, що революція може бути, але сталінізм!

Іван Грізний — „основположник російського царства”, предтеча Сталіна — збудував те царство терором на підвали-

нах із жаху. Історія російського царства писана не тільки загарбницькими війнами, але перманентним терором — боротьбою тиранів з власним населенням. Сибір — це не тільки географічна назва, але й тямка добре знана у всьому світі, єдина в історії людства, тісно пов'язана з другим чисто російським терміном із специфічно російським змістом — „каторга”. „Погром” — витончений архитвір російських „аристократів духа і крови”, чорних і червоних.

Те все, що Прокопович говорив, зняло занавісу з психіатрії в очах Михайловича. Психічнохворі стали для нього цікавими і повними значення. Вони відхилили двері в тайники людської душі. Рудий шизофренік, „цар світу”, „орденоносці”, жерун тютюну, „міхонша” — не були вже нерозумними пацієнтами психіатричного шпиталю, але явищами, які кидали світло на минуле, теперішнє і майбутнє людини. Михайлович глянув на годинник: „Час біжить, а у мене стільки питань”, думав він і спитав:

— Як розуміти дію гіпнози в цьому випадку? Хто кого гіпнотизує? Чи суспільство гіпнотизує Сталіна, чи Сталін суспільство? — На це Прокопович:

— Жах протягом віків глушив вразливість і розуміння моральних якостей, позбавив російські „високі кола” духовости. Не без того, що були одиниці, були люди: письменники, публіцисти, політики, які протестували проти насильства, але вони падали жертвою терору і таким способом ще посилювали жах. Терор протягом віків творив першу фазу гіпнози російського суспільства. Справу Бейліса знаєте?

— Знаю, як можна не знати!

— Чи може бути приклад більшої психоморальної дегенерації і обскурантизму, ніж режисери того ганебного процесу — російський цар і російські міністри: Щегловитов і Маклаков, а з ними і ціла „дшляхетна” верства? Про що свідчить культ Распутіна на царському дворі й у близьких до царського двору родинах найвищих „аристократів”?

Друга фаза гіпнози — це сталінізм: цілковита інертність, брак найменшого спротиву, бездушне, механічне виконання всіх наказів виводить з рівноваги самого Сталіна. Він наказав збільшити норми — всі прийняли з радістю. Він наказав зменшити пайок — „Ура..а..а! Нехай живе Сталін!” — вигукували всі. Казав збільшити податки — „Слава Сталінові!”

— відповіла юрба. Казав дати всім по 25 нагаїв — „Мені першому! Мені першому, я за революцію кров проливав!” — ревіли по всій країні.

Сталін мав уже того досить, зрезигновано махнув рукою і безсило вимовив: „Поцілуйте мене всі в!” Утомлений вийшов зі свого бюро і поклався на веранді, не від вулиці, а ззаду, від подвір'я. Нараз чує: крики, галас, вигуківання. Вертається з веранди, підходить до вікна і дивиться на вулицю. А там, перед брамами Кремля, маси народу: метушаться, кричать: „Чергу! Чергу! Ставайте в чергу! Давай чергу! Ми були перші!”

Після тих слів Прокопович похилився на стіл, спер голову на руку, подумав хвилину і каже:

— Думаєте, що це сміх? Ні, це плач!

ЕПІЛОГ

Залізничне полотно, колеса вистукують ритм, мигають стовпи. У далину втікають дерева, ліси, потоки, ріки, мости, озера, моря, хати, доми, селища, міста. Ритм коліс відмарковує час. Михайлович глянув на годинник: третя над ранком, а йому не спиться. „Думки роєм обсідають голову”. Пригадав собі, що колись хтось таке говорив. „Дійсна правда”, сказав сам до себе, відрухово махнув рукою над своєю головою, неначе прогнав цей рій, повернувся на бік, думав, що засне, але дарма!

„Лукич, Прокопович, Лукич, Прокопович”, почав повторювати з ритмом коліс. Повторялося в його думках, повторялося в його вухах.

Після розмови з Лукичем почув у себе якусь дивну зміну. Тепер у нього враження, що він не тільки їде залізницею, але разом зі залізницею і всіма пасажирами на величезному поромі, по величезній ріці, пливе з неймовірною швидкістю в невідомому напрямі, до невідомої мети. Відчув утому, повіки тяжкі, очі закриваються. „Чи це сон? Чи це ява?” — питається сам себе. Дивиться і бачить: на п'єдесталі стоїть. „Але хто? Невже? Так, це він! Так точно, як на тому образі в церкві”.

Давно те було. Але добре пам'ятає. Бачив раз, але часто пригадував зі страхом. Давно те було: тоді боявся. Тепер не боїться, приглядається, пізнав: „Це сатана. Той самий, що на образі в церкві. Там св. Михайло вогненным мечем гонить його в пекло. Там він спантеличений. Тут нахабний, аrogантний, глумливо всміхається. Тут у нього помічники, багато їх. Приносять наповнені міхи, кладуть біля його ніг. А він з погордою ледве доторкає ногою, а міх, під тим доторком, летить над юрбу, розривається, а з нього сипляться: різні-прерізні ордени, різні-прерізні корони, світські і духовні, жезли, скіпетри,

булави, різноманітні знаки і відзнаки, цілі томи титулів для всяких чинів і звань. Але найбільше сиплеться грошей: фунти, доляри, франки, ліри і багато інших. Все сиплеться в юрбу.

У юрбі метушня, крик, вереск, бійка. Обличчя спотворені жадобою, люття, гряззю, синяками, кров'ю, ранами. Очі позаходили кров'ю.

Михайлович дивився на це все, дивився, не витримав і крикнув:

— Це люди!? Господи Боже! Ти створив їх подібними до Тебе!?

З М І С Т

Частина перша: Мандрівка на схід

	стор.
Пролог	7
Квитки куплені	11
Базар	21
Качанівка	33
Танцюрист	50
Дезертири	65
Новосибірськ	80
Трудові батальйони	97
Де мобілізують?	115

Частина друга: Між Європою й Азією

Анекдоти в Тянь-Шані	133
Поляки — советські союзники	144
Також з Перемишля	158
Знову базар	170
Проповідь на горі	178
Сповідь	190
Сідаю на коня	207
Старий чабан Ісмаїл	211
Будьоннівець оповідає	218
Комісії	234
Ешелон прийшов	251
Психіатрична лікарня	255
Епілог	281

ТОГО Ж АВТОРА:

„ДУМКИ І ТІЛО”

— перша в українській медичній літературі популярно написана професійна праця про лікування психоневроз

„... праця, якої не було в українській літературі. Її повинен прочитати кожний батько і мама, передусім мама”. — Проф. Дмитро Козій

„... Признаюся, що я не читав такої книжки тому, що такої не було. Ця книжка повинна бути на столі кожної родини. — Д-р Р. Брунер

Маєте проблеми? Якщо мучить Вас почуття страху, пригноблення, почуття безцільності життя і т. п. — читайте

„ДУМКИ І ТІЛО”

Полотняна оправа. Ціна \$12 з поштовою пересилкою

Dr. W. Pasioka
252 Evelyn Avenue
Toronto, Ontario, Canada M6P 2Z9

12 лютого 1979 р.

Вп. Передплатники і Читачі!

У Видавництві „Гомін України” видано цікаві спомини з II-ої світової війни відомого автора д-ра В. Пасіки п. заг. „У КРУТЕЖІ ШАЛУ”. Книжка має 282 сторінки, у твердій оправі.

Дозволяємо собі вислати на Вашу адресу цю книжку, як нашому сталому відборцеві наших книжкових видань. Ціна книжки \$12 (з пересилкою).

Це, на нашу думку, цікава книжка, що її варто мати у Вашій хаті чи установі.

Просимо її прийняти і цим допоможете Видавництву продовжувати дальшу видавничу діяльність, за що будемо Вам щиро вдячні.

Щиро Вас вітаємо!

Видавництво
„Гомін України”

